БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

СБОРНИК ДОКЛАДИ

на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ISSN 2683-0868 (Online)

Том 5

ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ

София, 2024

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

Том 5
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ

Volume 5
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS

Изданието е включено в Портала за научни онлайн ресурси със свободен достъп ROAD (https: //road.issn.org/)
ID № 3900

E-mail: shkola-iphs@abv.bg
ISSN 2683-0868 (Online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ПОРЕДИЦАТА

Главен редактор
проф. д-р Катя СТОЙЧЕВА

проф. д.н. Антоанета ХРИСТОВА
проф. д-р Йоланда ЗОГРАФОВА
доц. д-р Анна АЛЕКСАНДРОВА-КАРАМАНОВА
доц. д-р Стоянка ЧЕРКЕЗОВА

Редактор
Мая КОНОВА

EDITORIAL BOARD OF THE SERIES

Editor in Chief
Prof. Katya STOYCHEVA, PhD

Prof. Antoaneta HRISTOVA, Ph.D, D.Sc
Prof. Yolanda ZOGRAFOVA, PhD
Assoc.Prof. Anna ALEXANDROVA-KARAMANOVA, PhD
Assoc. Prof. Stoyanka CHERKEZOVA, PhD

Editor
Maya KONOVA

© Институт за изследване на населението и човека при БАН, 2024

© Institute for Population and Human Studies –BAS, 2024

Том 5, май 2024 Vol.5, May 2024

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

НАУЧНО ИЗДАНИЕ ПО СОЦИАЛНИ НАУКИ

SCIENTIFIC EDITION IN SOCIAL SCIENCES

ИЗДАТЕЛ

PUBLISHER

Българска академия на науките
Институт за изследване на населението и човека

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Population and Human Studies

РЕДАКЦИОНЕН АДРЕС
БЪЛГАРИЯ гр. София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 6, ет. 5, стая 512

EDITORIAL OFFICE
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5, r. 512

Издава се от 2020 г.

Issued Since 2020

Изданието излиза 1 път годишно

It is published once a year

Изданието е включено в Портала за научни онлайн ресурси със свободен достъп ROAD (https: //road.issn.org/)
ID № 3900

E-mail: shkola-iphs@abv.bg
ISSN 2683-0868 (Online)

Всички права запазени! Не се разрешава копирането, възпроизвеждането и разпространението на никаква част от това издание под каквато и да е форма и по какъвто и да е начин без писмено разрешение на издателя.

„СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки" е рецензирано електронно академично издание със свободен достъп, в което се приемат оригинални научни статии в областта на социалните науки. Докторанти и млади изследователи, участвали с научно съобщение в ежегодната школа, организирана от Департамент Психология на Института за изследване на населението и човека, могат да предложат своя доклад за публикуване в сборника. Той е включен **в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране (ID № 3900)**.

Цел и задачи

Целта ни е да предоставим интелектуална платформа на младите учени от цяла България, да насърчим обсъждането на нови и значими въпроси, които ги вълнуват, и развиването на уменията им за писане и представяне на научни текстове. Научното издание е поле за изява и ще фокусира академичния и обществения интерес към научните търсения на докторантите и младите изследователи. Така ще допринесем и за разширяване на възможностите за развитие пред младите учени в полето на социалните науки и тяхното приложение. Всички материали са на разположение на читателите без заплащане на абонаментни такси.

Рецензионна политика

Изпратените от участниците в школата материали за публикуване се проверяват от редакционния и техническия екип за съответствие с Изискванията за оформление на докладите от Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки. Докладите, при които са спазени тези изисквания, се изпращат за рецензиране. Рецензиите са анонимни. В своя отзив рецензентите на изданието отразяват следното:

Каква е стойността на представения доклад (висока, средна или ниска) по отношение на: Значимост на темата; Оригиналност на изследването; Теоретичен обзор и обобщения; Методологичен подход; Експериментален дизайн (ако има); Качество на данните (ако има); Дискусия и изводи; Актуалност на ползваната литеартура.

Кратка характеристика в писмен вид, отразяваща качествата на доклада.

Препоръки към автора: препоръки към резюмето и ключовите думи и към основния текст на статията.

Препоръки към редколегията на списанието. Рецензентите могат да препоръчат доклада да се приеме за публикуване „в този вид" или „с малки корекции".

Докладите, които рецензентите препоръчват за публикуване „след съществена преработка", преминават повторна ценка след направените от автора корекции. От публикуване отпадат всички подадени материали, за които рецензентите са дали препоръка „Да се отхвърли".

Приемането на ръкопис за публикуване в никакъв случай не означава, че редакционната колегия и/или издателят споделят гледната точка на автора.

Периодичност

Организираната от Департамент Психология на Института за изследване на населението и човека Национална школа се провежда през месец май всяка година. Сборникът с доклади на участниците в школата излиза един път в годината и се публикува със свободен достъп на сайта на Института до края на същата календарна година.

Политика на свободен достъп (Open Access)

Научната **поредица „СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки"** се придържа към утвърдените стандарти за публикуване на научни резултати, като предоставя незабавен и свободен достъп (Open Access) до съдържанието на всеки том.

Уважаеми читатели,

Радвам се да ви представя Том пети на научната поредица на Института за изследване на населението и човека при БАН – Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки. В него са включени доклади, представени на XV Национална школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, която се проведе в хибридна форма - в град София и онлайн - от 13 до 15 май 2024 г.

Организирана първоначално като форум за докторанти и млади изследователи в областта на психологията, още в третото си издание Школата се провежда в мултидисциплинарен формат. В XV Национална школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки участваха докторанти и млади изследователи от 16 научни звена: Институт за изследване на населението и човека – БАН; Институт по философия и социология – БАН; Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН; Софийски университет „Св. Климент Охридски“; Медицински университет – София; Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ – Варна; Нов български университет; Югозападен университет „Неофит Рилски“, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий” , Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, Икономически университет – Варна, Технически университет – Варна, Военна академия „Г. С. Раковски”, Стопанска академия "Димитър А. Ценов" – Свищов, Висше военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“, Университет за национално и световно стопанство. Продължавайки традицията, тя обединява теоретичните, методологичните, емпиричните и приложните търсения на докторанти и млади изследователи, работещи в споделеното поле на изследванията за човека и социалните фактори и процеси.

XV Национална школа беше посветена на научните изследвания и иновациите - актуална тема, значима за бъдещата реализация на младите изследователи. В областта на научните изследвания се разграничават фундаментална наука, водена от стремежа към нови знания за природния и социален свят, в който живеем, и приложна наука, ориентирана към изследвания, които предлагат решения и повлияват ежедневния живот на хората. Връзката между фундаменталната и приложната наука е от ключово значение за стимулиране на откритията и иновациите, които подпомагат

решаването на актуалните социални и икономически проблеми. Трансферът на научните резултати от лабораторията към пазара, културната практика и организацията на обществения живот извежда нови технологии на пазара, допринася за икономическия просперитет на страната и повишава качеството на живот на индивидите и обществото.

Сборникът доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки е рецензирано електронно академично издание със свободен достъп с ISSN (online) 2683 0868, включено в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране (ID № 3900). Създаването на специална научна поредица, представяща материалите от школата, не само привлича вниманието към работата на младите учени, но и разширява възможностите им за развитие, като позволява обменът на идеи и интереси сред младото поколение изследователи в социалните науки да излезе извън времевите граници на самата школа.

Новият, пети том на Сборника, предлага широк кръг от теми и разнообразни подходи към сложните индивидуални и социални феномени, върху които авторите работят. Докладите са обединени в четири глави, които представят емпирични изследвания и теоретични анализи на различни измерения на личността, индивидуалното развитие и социалните процеси. Първа глава фокусира актуални разработки върху различни аспекти на развитието в детството и юношеството и техните нарушения. Глава втора обхваща работи, които разглеждат психичното функциониране на личноста и терапевтичните ѝ ресурси. Докладите в глава трета демонстрират разнообразни перспективи и подходи към предизвикателствата, пред които се изправят индивидите и обществото. Текстовете в глава четвърта изследват ползите и рисковете от разширяващото се приложение на дигиталните технологии в различни сфери на живота.

От името на Редколегията на Сборника доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки ви пожелавам приятно четене на петия том от поредицата под заглавието «*Фундаментални и приложни изследвания и иновации: потенциал на социалните науки за решаване на актуални социални проблеми*»!

София, 15 декември 2024 г. проф. д-р Катя Стойчева

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

ЕКЗЕКУТИВНИТЕ ФУНКЦИИ КАТО ОПОСРЕДСТВАЩ ФАКТОР НА КОНЦЕПТУАЛНАТА ПРОМЯНА В РАННОТО ДЕТСТВО
Радостина Стоянова-Ширяев… .../…10

СПЕЦИФИКИ В РАЗВИТИЕТО И ОЦЕНКАТА НА ФИНИТЕ МОТОРНИ УМЕНИЯ ПРИ ДЕЦА С НЕВРОЛОГИЧНИ ДВИГАТЕЛНИ НАРУШЕНИЯ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ
Снежина Михайлова… .../…18

АКУСТИЧЕН АНАЛИЗ НА АРТИКУЛАЦИЯТА НА СОНОРЕН СЪГЛАСЕН ЗВУК /Р/ В НОРМА И НАРУШЕНИЕ
Мартина Димова… .../…25

ПОЗИТИВНО РАЗВИТИЕ И ОЧАКВАНИЯ ЗА БЪДЕЩЕТО ПРИ ЮНОШИ В ДЪРЖАВНИ И ЧАСТНИ УЧИЛИЩА
Ваня Славова… .../…32

ВЛИЯНИЕ НА СЕМЕЙНАТА СТРУКТУРА И ДОХОДИ ВЪРХУ ФИЗИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ ПРИ ПОДРАСТВАЩИТЕ
Иван Иванов, Анжелика Велкова… .../…40

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СТАБИЛНОСТ И ПРОМЯНА НА СТИЛА НА ПРИВЪРЗАНОСТ В ЗРЕЛОСТТА
Филипа Велкова… .../…46

ПСИХОДИНАМИЧНИ ТЕОРИИ ЗА СЪНЯ И СЪНУВАНЕТО: ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД И СЪВРЕМЕННА ОЦЕНКА
Криста Пенева… .../…52

ПРОЦЕС НА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЕ - ЕТАПИ И МОДЕЛИ
Севгюл Халилова… .../…60

ТАНЦЪТ КАТО ФОРМА НА НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЯ И СРЕДСТВО ЗА ТЕРАПИЯ ПРИ РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР (РАС)
Виолета Глогова… .../…66

ВЪЗМОЖНОСТИ НА АРТТЕРАПИЯТА ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА СИМПТОМИ ПРИ ЛИЧНИ КРИЗИСНИ СЪСТОЯНИЯ
Ирина Милиева… .../…73

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

ПРОПАГАНДА И ДОВЕРИЕ – СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА МЕХАНИЗМИТЕ, НАСОЧВАЩИ ОБЩЕСТВЕНОТО МНЕНИЕ
Пламен Петков… …/…80

РИСКОВИ ФАКТОРИ ЗА ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ ПРИ БЕЖАНЦИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕЗАСЕЛВАНЕ
Дениза Георгиева… …/…87

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРИЗВАНИЕТО В ЛЕКАРСКАТА ПРОФЕСИЯ ДНЕС: СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПЕРСПЕКТИВИ
Михаела Монова… …/…94

ОБЩНОСТИТЕ НА ХОРА С УВРЕЖДАНИЯ В ПРОЦЕСА ПО ДЕФИНИРАНЕ НА ЕТИЧНИЯ АСПЕКТ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ
Валерия Атанасова… …/…101

ПРИДОБИВАНЕ НА БЪЛГАРСКО ГРАЖДАНСТВО ОТ ГРАЖДАНИ НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ – ПРЕГЛЕД НА ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО И РАЗВИТИЕ НА ПРОЦЕСА
Никола Ганев… …/…106

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

ТЕНДЕНЦИЯ НА НАРАСТВАЩАТА ТРЕВОЖНОСТ И ДЕПРЕСИЯ В РАЗВИВАЩИЯ СЕ ДИГИТАЛЕН СВЯТ
Цветелина Шопникoлова, Александрина Воденичарова, Антония Янакиева… …/…113

РЕАКЦИЯТА НА ИНДИВИДА СРЕЩУ ИНФОРМАЦИОННОТО ПРЕТОВАРВАНЕ И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СЕГМЕНТИРАНЕ ЧРЕЗ ПСИХОГРАФСКИ ПРОФИЛИ
Росен Кутелов… …/…120

ПРОУЧВАНЕ НА МНЕНИЕТО НА МАЙКИ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ДИГИТАЛЕН МОДЕЛ ЗА РОДИТЕЛСКА ПОДКРЕПА
Елена Бачева… …/…128

КОМУНИКАЦИЯ И ОБЩНОСТНА ДИНАМИКА В СПОДЕЛЕНИТЕ ПУБЛИЧНИ ПРОСТРАНСТВА В СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ
Антония Павлова… …/…138

ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННО УЧЕНЕ
Добрин Добрев… …/…148

CONTENTS

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

EXECUTIVE FUNCTIONS AS A MEDIATING FACTOR OF CONCEPTUAL CHANGE IN EARLY CHILDHOOD
Radostina Stoyanova-Shyrayeu… .../…10

SPECIFICS IN DEVELOPMENT AND ASSESSMENT OF FINE MOTOR SKILLS IN WITH NEUROLOGICAL MOTOR DISORDERS CHILDREN OF PRESCHOOL AGE
Snezhina Mihailova… .../…18

ACOUSTIC ANALYSIS OF THE ARTICULATION OF THE SONORANT /r/ IN NORM AND PATHOLOGY
Martina Dimova… .../…25

POSITIVE DEVELOPMENT AND EXPECTATIONS FOR THE FUTURE OF ADOLESCENTS IN PUBLIC AND PRIVATE SCHOOLS
Vanya Slavova… .../…32

THE INFLUENCE OF FAMILY STRUCTURE AND INCOME ON PHYSICAL ACTIVITY IN ADOLESCENTS
Ivan Ivanov, Anjelika Velkova… .../…40

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

STABILITY AND CHANGE IN ADULT ATTACHMENT STYLE
Filipa Velkova… .../…46

PSYCHODYNAMIC THEORIES OF SLEEP AND DREAMING: HISTORICAL REVIEW AND CONTEMPORARY ASSESMENT
Krista Peneva… .../…52

DECISION-MAKING PROCESS – STAGES AND MODELS
Sevgyul Halilova… .../…60

DANCE AS A FORM OF NON-VERBAL COMMUNICATION AND A MEANS OF THERAPY FOR AUTISM SPECTRUM DISORDERS (ASD)
Violeta Glogova… .../…66

POSSIBILITIES OF ART THERAPY TO OVERCOME SYMPTOMS IN PERSONAL CRISIS SITUATIONS
Irina Milieva… .../…73

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

PROPAGANDA AND TRUST - A SOCIO-PSYCHOLOGICAL REVIEW OF THE MECHANISMS GUIDING PUBLIC OPINION
Plamen Petkov… …/…80

RISK FACTORS FOR THE MENTAL HEALTH OF REFUGEES DURING RESETTLEMENT
Deniza Georgieva… …/…87

EXPLORING VOCATION IN THE MEDICAL PROFESSION TODAY: SOCIOLOGICAL PERSPECTIVES
Michaela Monova… …/…94

DISABILITY COMMUNITIES IN THE PROCESS OF DEFINING THE ETHICAL ASPECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Valeria Atanasova… …/…101

ACQUISITION OF BULGARIAN CITIZENSHIP BY CITIZENS OF NORTH MACEDONIA - LEGAL GROUNDS AND DYNAMICS OF THE PROCESS
Nikola Ganev… …/…106

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

A TREND OF RISING ANXIETY AND DEPRESSION IN THE EVOLVING DIGITAL WORLD
Tsvetelina Shopnikolova Aleksandrina Vodenicharova, Antoniya Yanakieva… …/…113

THE INDIVIDUAL'S REACTION TO INFORMATION OVERLOAD AND THE NEED FOR SEGMENTATION THROUGH PSYCHOGRAPHIC PROFILES
Rossen Koutelov… …/…120

SURVEY OF MOTHERS' OPINIONS ON THE USE OF A DIGITAL MODEL FOR PARENTAL SUPPORT
Elena Bacheva… …/…128

COMMUNICATION AND COMMUNITY DYNAMICS IN THE SHARED PUBLIC SPACES IN SOCIAL MEDIA
Antonia Pavlova… …/…138

DIGITAL TRANSFORMATION AND ORGANIZATIONAL LEARNING
Dobrin Dobrev… …/…148

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 10-17
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ЕКЗЕКУТИВНИТВНИТЕ ФУНКЦИИ КАТО ОПОСРЕДСТВАЩ ФАКТОР НА КОНЦЕПТУАЛНАТА ПРОМЯНА В РАННОТО ДЕТСТВО

Радостина Стоянова-Ширяев

Докторант[1]
Институт за изследване на населението и човека
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. Акад. Георги Бончев, 6. ет. 5

radostina.stoyanova@gmail.com

Резюме:

Екзекутивните функции са съвкупност от когнитивни умения, които през последните десетилетия са широко изследвани и се открояват като значим фактор, който се проявява още в ранна детска възраст и остава устойчив в развитийните процеси до юношеството, а в някои аспекти и до ранна зрялост. От друга страна концептуалната промяна в познавателното развитие също е значим феномен в ранна детска възраст. Възможни взаимовръзки между двата концепта е обект на научно търсене в настоящия доклад.

Представеният обзор на научни изследвания акцентира върху участието на всяка от трите основни екзекутивни функции – внимание, работна памет и инхибиторен контрол в процеса на концептуална промяна. Учените заемат различни позиции относно влиянието на всяка от изброените функции във възможното разграничение между двете понятия "conceptual change" (концептуална промяна) и "knowledge enrichment" (обогатяване със знания).

Анализът, представен в доклада, има за цел да даде по-ясно разбиране за участието на екзекутивните функции в познавателното развитие на децата в ранна възраст, като набележи конкретни подходи и възможности за изследване на концептуалната промяна.

Ключови думи: екзекутивни функции, концептуална промяна.

[1] Радостина Стоянова-Ширяев е докторант в направление „Психология на развитието и педагогическа психология" с научен ръководител доц. д-р Мария Атанасова-Трифонова и доц. д-р Георги Петков

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 10-17
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

EXECUTIVE FUNCTIONS AS A MEDIATING FACTOR OF CONCEPTUAL CHANGE IN EARLY CHILDHOOD

Radostina Stoyanova-Shyrayeu

PhD student

Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. G. Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6

radostina.stoyanova@gmail.com

Abstract:

Executive functions are a set of cognitive skills that have been extensively studied in recent decades and have emerged as a significant factor that appears as early as infancy and remains persistent in developmental processes into adolescence and, in some aspects, early adulthood. On the other hand, conceptual change in cognitive development is also a significant phenomenon in early childhood. Possible interrelationships between the two concepts are the subject of a scientific search in this paper.

The review of research presented here focuses on the involvement of each of the three major executive functions – attention, working memory, and inhibitory control – in the process of conceptual change. Scientists have taken different positions on the influence of each of the listed functions in the possible distinction between the two concepts 1) conceptual change and 2) knowledge enrichment, which will be discussed.

The analysis presented in this paper aims to provide a clearer understanding of the involvement of executive functions in young children's cognitive development by identifying specific approaches and opportunities for exploring conceptual change.

Keywords: executive functions, conceptual change.

Въведение: Познавателно развитие в ранна детска възраст

Познавателното развитие е част от многостранното човешко развитие в ранна детска възраст, предизвиквало интереса на изследователите векове наред. Започвайки още от античността, редица философи и мислители са разгръщали свои идеи относно това как човек трупа информация за околната среда и как тази информация в даден момент се структурира в конкретни знания за заобикалящия го свят. Въпреки огромния напредък на науката и техниката учените все още не са единодушни относно многопластовите дилеми в областта на психологията на развитието, а именно дали децата притежават вродени сетивни, неврологични и психични структури, които им помагат да се ориентират по специфичен начин в големите количества информация или е въпрос на кумулативно натрупване на знания, които се реорганизират и трансформират в познавателни схеми. От тези дилеми възникват и други основни въпроси: Възможно ли е малките деца, които все още не са развили когнитивни умения, да подреждат тази информация в специфични познавателни области и как тя се структурира – чрез плавно натрупване на знания или децата притежават вродени усещания за заобикалящата ги среда, които обаче следва да се реструктурират, ако не отговарят на безпристрастното научно знание?

Въз основа на тези неотговорени въпроси произлизат различни теоретични направления, които подкрепят и изследват възможните научни предположения. От една страна това са учените приели нативистичния подход за вродените структури, от друга страна са поддръжниците на емпиричния подход за това, че средата е достатъчно богата на стимули и малкото дете следва да извлече съответните асоциативни връзки. Последните десетилетия могат да бъдат диференцирани и други научни подходи (обзор и дискусия Gopnik, 2011; Newcombe, 2011), които дават известна ясното в областта на познавателното развитие в детска възраст, но основната дилема е все още актуална. Настоящият доклад няма да може да отговори на тези толкова вълнуващи въпроси в детското развитие, но ще насочи вниманието към възможността децата да формират специфични тематични области от знание, които в процеса на развитие се трансформират и реорганизират с помощта на екзекутивните функции.

Специфични области на детското познание и критерии за формиране на наивни теории

Благодарение на напредъка на технологиите в областта на развитийната психология могат да бъдат изследвани много прецизно детските реакции в различен експериментален контекст. Нови устройства позволяват да бъдат следени движенията на крайниците на детето, посоката и интензивността на погледа, сърдечната честото и дишането, което в последствие да бъде оценено като реакция на нов или променящ се стимул и да бъдат тълкувани данните като взаимовръзка между очаквани и неочаквани ситуации. Именно реакциите на кърмачета и бебета в предвербална възраст относно характеристиките на обектите и феномените в различни области насочват учените към идеите, че децата имат специфични знания още преди да имат речеви умения. Спелке и Кинзлер (Spelke & Kinzler, 2007) правят научен обзор, според който възможните области са пет и включват: обекти, агенти, числа, време-пространствена ориентация и социална интеракция. Всяка от областите е широко изследвана в ранна детска възраст: 1) постоянство на обекта и очаквания относно физичните характеристики на обектите (Baillargeon et. al., in Goswami, 2010); 2) агенти (Gergely, in Goswami, 2010; Rakison & Poulin-Dubois, 2001); 3) одушевени и неодушевени обекти (Gelman & Opfer in Goswami, 2010); 4) числа (Xu, 2003); 5) социална интеракция (Wellman in Goswami, 2010; Meltzoff in Goswami, 2010).

Ако се приеме, че очаквания на децата насочват към предположението, че те имат определени механизми, независимо дали са вродени или придобити от интеракция със средата след раждането си, които им помагат да изградят очаквания за заобикалящия ги свят, то остава въпроса относно това дали тези знания са отделни единици или са организирани в структура. В свой обзор Уелман и Желман (Wellman & Gelman, 1992) заемат позицията, че е възможно и определят тематични области при малките деца в три основни направления: психология, физика и биология, цитирайки множество изследвания, които показват, че децата имат „ядра от познания“ (т.нар. „core knowledge“) и имплицитни “скелетни принципи“ (“skeletal principle“ Wellman & Gelman, 1992, стр. 369), по които ги организират. Учените развиват обяснителен модел, който съдържа три предпоставки относно изграждането на теоретична рамка при малките деца: 1) специфични познания за отделни елементи в областта; 2) обяснения (очаквания) относно причинно-следствените връзки; 3) кохерентност на понятията. Изследванията в тази посока показват, че децата следват тези три принципа и формират взаимосвързани познавателни структури – така наречените „наивни теории“ (Carey et al., 2015; Inagaki & Hatano, 2006). Наивните теории биха могли да бъдат дефинирани като процес на извличане и категоризиране на информация от заобикалящия свят и издигане на предположения и обяснения за закономерностите в него. Те въплъщават вярвания и желания, проявяващи се от най-ранна възраст, които могат да бъдат както културно обусловени, придобити от опита и общуването с възрастните, така и да съдържат вродени механизми за оцеляване и адаптиране към средата (Carey et al., 2015). Именно

заради културната им обусловеност тези теории са наречени „наивни“, а понякога в научната литература могат да бъдат открити като лаически или „народни“ (folkstheory, folksbiology, folkspychology и т.н.), тъй като те не се основават на обективно научно знание, а на субективните знания и преживявания на малкото дете или дадения индивид. Приемайки, че децата биха могли да притежават вродени основни ядра на познание (“core knowledge”, Spelke & Kinzler, 2007, Carey et al., 2015), които ги насочват в организиране на нови знания от околния свят по специфичен начин, създавайки наивни теории, то тогава бихме могли да предполагаме, че децата не формират отделни единици, а познавателни структури, които се развиват и обогатяват. И ако в даден момент очакванията им относно свойствата на определени обекти и феномени, не отговарят на научно базираното знание и се сблъскат с конфликтна информация, следва реконструкция и реорганизация на наличното знание. Тази реконструкция би могла да бъде поетапна и плавна чрез натрупване на знания (knowledge enrichment) (Vosniadou, 2008), но би могла да бъде и рязка промяна (conceptual change) (Carey et al., 2015). В този смисъл преминаването от наивните теории към научно обосновано знание е процес на развитие, който се определя от привържениците на нативистичния подход като „концептуална промяна“ („conceptual change“).

Концептуална промяна в ранна детска възраст и по-специално в областта на биологията

Концептуалната промяна е преминаването от наивни теории към научно знание и включва както количествена, така и качествена промяна на знанията, които след реконструирането им вече могат да са фактологично безпристрастни и да отразяват пълноценно кохерентните връзки между отделните единици знание, специфични за областта (Carey et al., 2015). Изследователите поддържат тезата, че тази промяна включва не само реорганизиране на нова информация спрямо съществуващото познание, а структурна реорганизация на цялата специфична област и макар в някои отношения понятийният апарат на детето да се запази, може да настъпи съдържателна промяна в семантичното разбиране на определени понятията, както и в техни релационни връзки. В обзорна статия Кери и колеги (Carey et al., 2015) дефинират концептуалната промяна като специфична за областта и е възможно да настъпи в различен момент за отделните познавателни области. Освен това отбелязват, че концептуалната промяна не е въпрос на невъзможност или липса на умения да се изрази даден концепт, а на ново разбиране за концепта. Множество изследвания показват, че възрастта е един от основните моменти, който определя настъпването на концептуалната промяна. Наблюдава се значителна количествена и качествена промяна във всяка от основните познавателни области в ранното детство, като това се случва приблизително около петгодишна възраст: в областта на психологията се развиват уменията свързани с Теория на ума и погрешните вярвания (Tomassello in Goswami, 2010); в областта на физиката се наблюдават промени в детското познание, свързано с физичните свойства на обектите (Vosniadou, 2008), включително в математическите умения (Xu, 2003). В областта на биология промяната се очертава най-силно в разбирането за „живо“ и „неживо“, изтласквайки на заден план анимизма в ранна детска възраст и давайки превес на разбирането за биологичните функции в живите организми. Именно екзекутивните функции са един от предполагаемите фактори за концептуалната промяна във всяка от основните познавателни области с оглед на развитието колко петата година и на самите екзекутивни функции.

За да онагледи по-цялостно концептуалната промяна, настоящият доклад ще изведе спецификите на настъпването на концептуалната промяна в областта на биологията преди и след петгодишна възраст. Изследвания с деца преди петгодишна възраст показват, че те формират теоретична рамка, която им помага да разграничават онтологически особености на биологичните видове и демонстрират „усет“ за каузалните схеми относно феномени като унаследяване, предаване на болести, условия за здраве и идентичност и др. (Wellman & Gelman, 1992). Освен това децата могат да разграничават психологични от биологични характеристики на обектите, а именно правят разлика между функциите на ума и тялото и разбират, че не могат да накарат функциите на тялото като храносмилане или дишане да работят само чрез волеви контрол (Inagaki & Hatano, 2006). Могат да направят разлика и между живите и неживите обекти и съответно задават специфични въпроси при търсене на информация. Изследване с три-четиригодишни деца показва, че когато биват попитани за биологични обекти и децата нямат предварителни знания за тях, задават повече въпроси свързани с възможни биологични функции – хранят ли се, спят ли и други, докато когато се отнася за небиологични обекти, те са повече свързани с функционалността на обектите – за какво се използва, може ли да реже и други (Margett-Jordan et al., 2017). При настъпването на концептуалната промяна около петата година децата вече могат ясно да разграничат биологичните характеристики на обектите и психичните особености на индивидите, като преодоляват анимизма в детска възраст, който се характеризира с приписване на човешки качества на неживи обекти (напр. „слънцето се радва“) (Zaitchik et al., 2014). Една от най-значимите промени е определянето на растенията като живи същества (Leddon et al., 2009), поради по-голямото внимание, което обръщат на ненаблюдаемите качества на обектите. Децата започват да разбират, че растенията подобно на хората и животните се хранят и дишат, съответно имат биологични функции, въпреки, че не могат да се преместват в пространството така както другите живи същества. Това

от своя страна се определя като изграждане на виталистичен обяснителен модел, който надгражда и измества модела на движението като основен за разграничаването дали даден обект е живо същество или не (Margett & Witherington, 2011; Zaitchik et al., 2014) и охарактеризира настъпването на концептуалната промяна в областта на биологията.

За да се случи тази качествена промяна в теоретичната рамка на децата относно биологията, е необходим механизъм, който способства реорганизирането и преструктурирането на наличното знание. Едно от възможните обяснения е именно развитието на екзекутивните функции, които също преминават през интензивно развитие около петата година на децата.

Екзекутивните функции – общи неврокогнитивни умения (domain general neurocognitive skills)

Екзекутивните функции (executive functions) – ЕФ, наричани още изпълнителски функции, са набор от общи когнитивни умения (domain general neurocognitive skills), които подпомагат прякото изпълнение на дадена задача чрез насочване на вниманието, контрол и задържане на дадено поведение, приоритизиране и съхранение на информация, необходима за осъществяване на поставената цел. ЕФ участват в планирането и в способността за смяна на перспективата. Макар да включват голям набор от умения, учените се обединяват около три основни компонента на ЕФ: работна памет (working memory), инхибиторен контрол (inhibitory control) и когнитивна пластичност (cognitive flexibility) (Diamond, 2013; Munakata et al., 2011; Zelazo et al., 2016). Работната памет предполага децата да могат да съхранят за достатъчно дълъг период необходимата им информация, за да изпълнят поставената задача. Учените подчертават, че работната памет манипулира с репрезентативна информация, която може да се класифицира като вербална или визуално-пространствена, и в този контекст е различна от тази в кратковременната памет (Diamond, 2013). Инхибиторният контрол се свързва с възможността детето да задържи първосигналния когнитивен или поведенчески отговор, за да може да оцени дали именно той е релевантният спрямо зададена цел. Съществува дискусия между изследователите дали работната памет и инхибиторния контрол са отделни компоненти, при положение, че са толкова тясно свързани помежду си. Ако детето запомни достатъчно добре правилото (достатъчно добра работна памет), то отпада необходимостта от задържане (инхибиторен контрол) (Diamond, 2013; Munakata et al., 2011). Тази изследователска перспектива води след себе си друг теоретичен дискурс, свързан с когнитивната пластичност, която включва възможността децата да приоритизират коя е релевантната за тях информация спрямо поставената задача (Diamond, 2013). Изследвания показват, че запомняйки добре дадено правило, децата трудно могат да сменят перспективата си и да превключат към ново правило или стимул, ако то изисква същата или сходна реакция (напр. отново да се натисне даденият бутон, но при поява на нов стимул). Това насочва към предположението, че е по-лесно да се обработи нова информация и да се осъществи нова реакция като отговор на поставената цел, отколкото да се реструктурира старата информация, от която да се възпроизведе отговор (Diamond, 2013).

Тези ограничения в екзекутивните умения на децата в ранна детска възраст отново връщат към съзряването на неврологичните структури и това дали е въпрос на недостатъчен опит при децата за решаване на дадена задача или е израз на необходимостта от специализация на дадени региони в мозъка. В неврологичен план ЕФ са концентрирани в префронталния дял и като част от неокортекса са от структурите, които в развитиен план най-късно съзряват. От своя страна това предполага и по-късен етап на развитие на аналитичните структури, свързани с преработка и анализ на семантична информация. В търсене на отговор на въпроса как ЕФ могат да опосредстват концептуалната промяна, следва да се представи развитието и на самите ЕФ, което настъпва в ранна детска възраст.

Екзекутивните функции като възможен фактор на концептуалната промяна в отделни области на познанието и по-специално в областта на биологията

Промените, които се свързват със съзряването на ЕФ, се характеризират най-вече с отпадане на част от ограниченията относно капацитета на отделните компоненти. Около петата година работната памет макар и бавно започва да разширява своите възможности за задържане на единици стимулна информация (Diamond, 2013). От друга страна се разширяват и възможностите за боравене с абстрактни идеи и изграждане на стабилни репрезентации. Задържането на стимулната информация в работната памет способства с нея да се манипулира ментално, т.е. да се сравняват обекти, да се търсят специфични характеристики и прочие. Именно умението да се манипулира с репрезентации от своя страна подпомага инхибиторния контрол да се развие в посока на проактивна дейност (Munakata et al., 2012), тъй като контролът при малките деца може да се характеризира по-скоро реактивна дейност, поради невъзможност да извличат адекватна информация от паметта за предварително планиране на действието (Chatham et al., 2009). Всяко едно от тези изменения би могло пряко да способства концептуалната промяна в ранна детска възраст. Увеличеният капацитет на работната памет може да допринесе за по-добро запомняне на

необходимите характеристики за обектите, което да осигури по-бърз и качествен процес на категоризация на елементите в дадена специфична област. Разширяването на уменията за манипулиране с абстрактна информация позволява детето да борави както с наблюдаеми признаци на обектите като цвят, форма и/или структура, така и с ненаблюдаеми качества, като функционалност и вътрешна структура. Менталната манипулация с обекти и техните характеристики води до това децата, да могат да инхибират първосигналния отговор относно очакванията за даден обект или феномен и да интерпретират различни предположения, ако тези очаквания не отговарят на търсения резултат в дадената ситуация.

Отново с цел по-голяма конкретика ще се представят няколко изследвания, които изучават връзката между ЕФ и концептуалната промяна в областта на биологията. Работна група около Сюзън Кери и колеги (Bascandziev et al., 2018; Tardiff et al., 2020; Zaitchik et al., 2014) тестват корелационните отношения между 1) концептуалната промяна, в частност усвояването на виталистичния модел за разграничаване на живи и неживи същества, 2) натрупването на специфични знания в областта на биологията, които обаче не подпомагат изграждането на теоретична рамка, и ЕФ. Техните проучвания показват, че компонентите на ЕФ, които участват в концептуалната промяна са селективното внимание (насочването на вниманието към релевантна информация спрямо поставената задача) и инхибиторният контрол. В този смисъл децата трябва да могат да насочат вниманието си към ненаблюдаемите свойства на обектите като например биологични функции, свързани с дишане, хранене и кръвообращение, и да пренебрегнат други характеристики като липсата на движение при растенията. Според резултатите им между работната памет и концептуалната промяна не се откриват значими връзки. Такива не се откриват и между ЕФ като цяло и количественото натрупване на информация („knowledge enrichment“), с което поставят акцент, че ЕФ са отговорни именно към тази специфична реконструкция на старо и ново знание за дадена област.

Резултати от друго изследване на Гренел и Карлсън (Grenell & Carlson, 2021) в търсене на взаимовръзка между ЕФ и концептуалната промяна в областта на биологията, показва, че не инхибиторният контрол, а работната памет и селективното внимание способстват концептуалната промяна на биологичното познание. В този случай учените докладват за връзка между инхибиторния контрол и обогатяването със знания, което при Кери и колеги не е отчетено. Следва да се отбележи обаче, че има методологични разлики в тестването на инхибиторния контрол в двете изследвания. Докато при Кери и колеги акцентът е върху когнитивния аспект на инхибиторния контрол, свързан със запазването и прилагането на дадена информация, то при Гренел и Карлсън е върху поведенческия или моторния аспект на контрол, а именно тестват възможността на детето да запази позицията на тялото си въпреки разсейване от страна на изследователите. На база и двете изследвания обаче би могло да се предполага, че селективното внимание участва активно при концептуалната реконструкция. Специфичен компонент при изследването на Гренел и Карлсън е тестването на „количеството конфликт“. Те обръщат внимание на това доколко децата имат предварителни специфични знания в областта и доколко информацията, която им се предоставя противоречи на съществуващия актуален за тях концепт към дадения момента. Резултатите им показват, че колкото по-голям е конфликтът между новата и старата информация, толкова по-голяма е и вероятността за реконструкция, което съвпада с тезата на Воснядоу (Vosniadou, 2008), че децата могат да създадат „синтетичен“ (смесен) модел от старата и новата информация, но не задължително да я реконструират, ако конфликтът не е достатъчно голям.

Обобщение и бъдещи научни търсения

В контекста на представените изследвания би могло да се очаква, че при бъдещи научни експерименти селективното внимание като компонент на екзекутивните функции, свързан с възможността да се приоритизира информация, ще се отрази като основен фактор при концептуалната промяна в областта на биологията. Такъв резултат би бил в съответствие с теоретичния модел на Слуцки (Sloutsky, 2010), който предполага, че именно насочването на селективното внимание на малките деца от страна на възрастен допринася за преминаването в детска възраст от перцептивна информация към по-сложна абстрактна информация и изграждане на взаимовръзки, което е и в основата на концептуалната промяна. Потвърждаването на тази теза в научно изследване би могла да допринесе до известна степен към позицията, че децата все пак преминават през количествено натрупване (knowledge enrichment), но тъй като не са способни сами да селектират нужната им информация, биват насочени от по-компетентен друг. Дори и това предположение да се оправдае, то резултатът, който беше представен относно количеството конфликт, което е необходимо за концептуална промяна (conceptual change), насочва към предположението, че децата преминават от една концептуална система на наивни теории към нова научно обоснована и следва да се потърси по-задълбочено, дали тя е конкретно свързана с екзекутивните функции и по-конкретно със селективното внимание. Изследване на Лоусън и колеги (Lawson et al., 2015) докладва резултати с деца на двегодишна възраст, когато се предполага, че влиянието на ЕФ няма да е толкова силно, поради все още развиващите се неврологични структури. Те посочват, че ако децата бъдат обучени в модел, който не съответства на досегашните им наклонности за категоризация, преминават през рязък обрат в

предпочитанията си за класифициране на обекти, докато децата, които не са имали преди това предпочитания, по време на обучението прогресират по-етапно. Това множество от предположения относно концептуалната промяна и екзекутивните функции в детска възраст би била добра основа за бъдещи изследвания, чиито резултати да доближат учените до по-доброто разбиране на детското познавателно развитие

Литература / References

Bascandziev, I., Tardiff, N., Zaitchik, D., & Carey, S. (2018). The role of domain-general cognitive resources in children's construction of a vitalist theory of biology. *Cognitive Psychology*, *104*, 1–28. https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2018.03.002

Carey, S., Zaitchik, D., & Bascandziev, I. (2015). Theories of development: In dialog with Jean Piaget. *Developmental Review*, *38*, 36–54. https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.07.003

Chatham, C. H., Frank, M. J., & Munakata, Y. (2009). Pupillometric and behavioral markers of a developmental shift in the temporal dynamics of cognitive control. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *106*(14), 5529–5533. https://doi.org/10.1073/pnas.0810002106

Diamond, A. (2013). Executive Functions. *Annual Review of Psychology*, *64*(1), 135–168. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143750

Gopnik, A. (2011). The Theory Theory 2.0: Probabilistic Models and Cognitive Development: The Theory Theory 2.0. *Child Development Perspectives*, *5*(3), 161–163. https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2011.00179.x

Goswami, U. (Ed.). (2010). *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (1st ed.). Wiley. https://doi.org/10.1002/9781444325485

Grenell, A., & Carlson, S. M. (2021). Individual differences in executive function and learning: The role of knowledge type and conflict with prior knowledge. *Journal of Experimental Child Psychology*, *206*, 105079. https://doi.org/10.1016/j.jecp.2020.105079

Inagaki, K., & Hatano, G. (2006). Young Children's Conception of the Biological World. *Current Directions in Psychological Science*, *15*(4), 177–181. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2006.00431.x

Lawson, C. A., Fisher, A. V., & Rakison, D. H. (2015). How Children Learn the Ins and Outs: A Training Study of Toddlers' Categorization of Animals. *Journal of Cognition and Development*, *16*(2), 236–251. https://doi.org/10.1080/15248372.2013.860374

Leddon, E. M., Waxman, S. R., & Medin, D. L. (2009). Unmasking "Alive": Children's Appreciation of a Concept Linking All Living Things. *Journal of Cognition and Development*, *9*(4), 461–473. https://doi.org/10.1080/15248370802678463

Margett, T. E., & Witherington, D. C. (2011). The Nature of Preschoolers' Concept of Living and Artificial Objects: Preschoolers' Living Kinds Concept. *Child Development*, *82*(6), 2067–2082. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01661.x

Margett-Jordan, T., Falcon, R. G., & Witherington, D. C. (2017). The Development of Preschoolers' Living Kinds Concept: A Longitudinal Study. *Child Development*, *88*(4), 1350–1367. https://doi.org/10.1111/cdev.12709

Munakata, Y., Herd, S. A., Chatham, C. H., Depue, B. E., Banich, M. T., & O'Reilly, R. C. (2011). A unified framework for inhibitory control. *Trends in Cognitive Sciences*, *15*(10), 453–459. https://doi.org/10.1016/j.tics.2011.07.011

Munakata, Y., Snyder, H. R., & Chatham, C. H. (2012). Developing Cognitive Control: Three Key Transitions. *Current Directions in Psychological Science*, *21*(2), 71–77. https://doi.org/10.1177/0963721412436807

Newcombe, N. S. (2011). What Is Neoconstructivism?*: Neoconstructivism. *Child Development Perspectives*, *5*(3), 157–160. https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2011.00180.x

Rakison, D. H., & Poulin-Dubois, D. (2001). Developmental origin of the animate–inanimate distinction. *Psychological Bulletin*, *127*(2), 209–228. https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.2.209

Sloutsky, V. M. (2010). From Perceptual Categories to Concepts: What Develops? *Cognitive Science*, *34*(7), 1244–1286. https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2010.01129.x

Spelke, E. S., & Kinzler, K. D. (2007). Core knowledge. *Developmental Science*, *10*(1), 89–96. https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2007.00569.x

Tardiff, N., Bascandziev, I., Carey, S., & Zaitchik, D. (2020). Specifying the domain-general resources that contribute to conceptual construction: Evidence from the child's acquisition of vitalist biology. *Cognition*, *195*, 104090. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2019.104090

Vosniadou, S. (2008). *International handbook of research on conceptual change*. Routledge.

Wellman, H. M., & Gelman, S. A. (1992). Cognitive development: Foundational theories of core domains. Annual Review of Psychology, 43, 337–375. https://doi.org/10.1146/annurev.ps.43.020192.002005
Xu, F. (2003). Numerosity discrimination in infants: Evidence for two systems of representations. *Cognition*, *89*(1), B15–B25. https://doi.org/10.1016/S0010-0277(03)00050-7
Zaitchik, D., Iqbal, Y., & Carey, S. (2014). The Effect of Executive Function on Biological Reasoning in Young Children: An Individual Differences Study. *Child Development*, *85*(1), 160–175. https://doi.org/10.1111/cdev.12145
Zelazo, P. D., Müller, U., Frye, D., Marcovitch, S., Argitis, G., Boseovski, J., Chiang, J. K., Hongwanishkul, D., Schuster, B. V., & Sutherland, A. (2003). The development of executive function in early childhood. Monographs of the Society for Research in Child Development, 68(3), vii–137. https://doi.org/10.1111/j.0037-976x.2003.00260.x

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 18-24
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СПЕЦИФИКИ В РАЗВИТИЕТО И ОЦЕНКАТА НА ФИНИТЕ МОТОРНИ УМЕНИЯ ПРИ ДЕЦА С НЕВРОЛОГИЧНИ ДВИГАТЕЛНИ НАРУШЕНИЯ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Снежина Михайлова

Асистент, Катедра „Специална педагогика“
Факултет по науки за образованието и изкуствата
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
БЪЛГАРИЯ, София, бул. „Шипченски проход“ 69

smmihaleva@uni-sofia.bg

Резюме:

Въведение. Групата на децата с неврологични двигателни нарушения е разнородна и се характеризира с широк диапазон от потребности по отношение на различните аспекти на развитието. Индивидуалните особености стават значителни и при част от разглежданите случаи и дават отражение на процесите в продължение на целия живот. Спецификите свързани с формирането, развитието и стимулирането на финитe моторни умения в предучилищна възраст могат значително да отличат тази група от тази на връстниците им в същия период, както и да окажат влияние на познавателните процеси.

Методи. Настоящият доклад представя сравнение в представянето на 24 деца от 4 до 5 годишна възраст, 12 от тях са с неврологична двигателна увреда, а 12 са без изоставане в двигателното развитие и нямат установено неврологично нарушение. Приложен е тест за оценка на функционалните фини и груби умения, както на немоторната зрителна компетентност - Скалата на Милър за функционалност и участие M – FUN.

Резултати. Получените резултати от представянето на децата с неврологични двигателни нарушения – при възрастова група 4г. - 4г. 5м - 56,71т. при норма 85т. и при възрастова група 4г.6м. - 5г.- 25,8т. при норма 91т. Резултатите от представянето на Контролната група влиза в границите на стандартната отклонение и са: 4г. - 4г. 5м – 82т. и 4г.6м. - 5г.- 89т. Сравнението в представянето и изведените заключения по отношение на представянето в скалата за фини моторни умения, установява затруднения при групата на децата с неврологични нарушения.

Заключение. Наблюдават се специфики на развитието на финитe моторни умения на децата с церебрална парализа. Разликите са значими в сравнение с връстниците им. Оценката на функцията и участието като част от терапевтична и педагогическа стратегия може да подпомогне развитието на финитe моторни умения и адаптирането на средата и образователните материали в съответствие с индивидуалните потребности на децата с неврологични двигателни нарушения.

Ключови думи: двигателни нарушения, предучилищна възраст, фина моторика, оценка на уменията.

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 18-24
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

SPECIFICS IN DEVELOPMENT AND ASSESSMENT OF FINE MOTOR SKILLS IN WITH NEUROLOGICAL MOTOR DISORDERS CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Snezhina Mihailova

Assist. Prof. Department of "Special Education"
Faculty of Education Sciences and Arts
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaria, Sofia, Shipchenski prohod str. 69

smmihaleva@uni-sofia.bg

Abstract:

Introduction. The group of children with neurological movement disorders is characterized by a wide range of needs regarding different aspects of development and heterogeneity of its inside dynamic. Individual characteristics become significant in some of the cases considered and reflect processes throughout life. The specifics related to the formation, development and stimulation of fine motor skills in preschool age can significantly distinguish this group from their peers for the same period, also can influence cognitive processes.

Methods. This report presents a comparison of the performance of 24 children from 4 to 5 years of age, 12 of them with neurological motor impairment and 12 without motor delay and no established neurological disorders. A test was applied to assess functional fine and gross skills, as well as non-motor visual competence - Miller's Function and Participation Scale (M – FUN).

Results. The obtained results of the presentation of children with neurological movement disorders are - in age group 4 y. - 4 y. 5m. - 56.71p. at a rate of 85p. and in age group 4y.6m. - 5 y. - 25.8p. at a rate of 91p. The results of the performance of the Control Group are within the standard deviation and are: 4y. - 4 y. 5m. – 82p. and 4 y. and 6 m. - 5 y. – 89 p. Comparison of performance and conclusions drawn regarding performance in the scale of fine motor skills, found difficulties in the group of children with neurological disorders.

Discussion. Specifics of the development of fine motor skills of children with cerebral palsy are observed. The differences are significant compared to their peers. Assessment of function and participation as part of a therapeutic and pedagogical strategy can support the development of fine motor skills and the adaptation of the environment and educational materials according to the individual needs of children with neurological movement disorders.

Keywords: movement disorders, preschool age, fine motor skills, skill assessment.

Въведение

Групата на децата с неврологични двигателни нарушения се характеризира със своята разнородност по отношение на диференциалната медицинска диагностика, равнище на потребности и реални функционални умения (Trosheva-Asenova, Mihaylova, 2024). Според националният консенсус от 2019 детската церебрална парализа (ДЦП) обединява една от най- значимите групи на непрогресиращи синдроми с двигателни прояви, манифестиращи се като парези, нарушения на мускулния тонус, координацията, позата, придружени с неволеви движения (Bozhinova, Chavdarov & Milanov, 2019). Често тези симптоми са съчетани с умствени, говорни, поведенчески и комуникативни увреждания или затруднения в комбинация с епилепсия и сензорно-интегративни дефицити поради първично недоразвитие или увреждане на мозъка в пренаталния, перинаталния и постнаталния период (Bozhinova, Chavdarov & Milanov, 2019: 7). Класификацията на Paneth et al. (2005), дава цялостен поглед върху церебралната парализа, като акцентира и върху функционалните възможности дава възможност за планиране на рехабилитационна програма (Paneth et al., 2005). Според тази класификация се определят четири основни групи критерии:

Моторни - типологични (спастичност, дистония или атетоза, атаксия, смесени) и функционални възможности (спрямо нивото на съществуващите класификационни системи-моторна функция, мануални умения, умения за хранене и пиене);

Анатомични и/или невроизобразяващи белези – анатомична форма (едностранна и двустранна, смесена), резултати от образни изследвания (разширени вентрикули, загуба на бяло мозъчно вещество и мозъчни малформации);

Причина и време на поява – преди, по време или след раждането, травматичност, инфекция, асфикция;

Свързани увреждания – допълнителни нарушения като епилепсия, слухови и зрителни проблеми и дефицити в процесите на мисленето, вниманието, паметта и емоционалната регулация.

Разликите в проявите, анатомичните особености, допълнителните нарушения и функционалните възможности при всеки от разглежданите случаи може да варират от близки резултати до такива със значителни разлики и затруднения по отношение на грубата и фината моторика (Trosheva-Asenova, Mihaylova, 2024). Диапазонът от индивидуални особености остава значителен и дава отражение на процесите през целия живот (пак там). Спецификите свързани с формирането, развитието и стимулирането на финитe моторни умения в предучилищна възраст могат значително да отличат тази група от тази на връстниците им в същия период, както и да окажат пряко влияние на познавателните процеси и уменията за самостоятелност (Mihaylova, 2022). Управлението на състоянието и активната рехабилитация са част от методите за поддържане в оптимално добро равнище на физическите способности спрямо индивидуалните потребности на детето и да го доближат до възрастовата норма, доколкото това е възможно (Grayson, 2016). Uzhikanova посочва дългосрочните ползи за развитието на децата в процеса на подкрепа на техните умения (Uzhikanova, 2022).

Международната класификация за функционирането на човека, увреждaнията и здравето (ICF) представя увреждaнията на ръцете и мануалните способности като различни измерения на функционирането. Подобряването на уменията ръцете не може да гарантира подобряването на финитe моторни умения, които не се подобряват с възрастта, ако не са подложени на целенасочено обучение и рехабилитация (Trosheva, 2004). Поради тази причина и се налага необходимостта от детайлна оценка и формулиране на терапевтични цели, на базата на инструмент насочен пряко към тази сфера.

Методи

Системата за класификация на децата със специални потребности в България, която обединява медицински, образователни и социални фактори е Международната класификация за функционирането на човека, увреждaнията и здравето на деца и юноши (ICF-CY) (Damyanov, 2023). Скалата на Милър за функционалност и участие M-FUN (Miller, 2006) е разработена и съобразена в оценъчната си скала с тази класификация, приложима е към деца с леки към тежки нарушения на двигателната функция на възраст от 2 г. 6 м. до 7 г. и 11 м. Получените резултати се нанасят в индивидуална бланка(Фиг. 1.), в която може да се отбелязват Сурови резултати – общ сбор от получени точки от съответния субтест и Развитиен резултат, който се формира на базата на обработените точки чрез модела на Item Response Theory(IRT) по Miller със стандартно отклонение 100 при изчисление на резултатите по движението на един параметър(Miller, 2006). Тази бланка позволява нанасянето на резултати от до три периодични тествания на децата и така в един документ да се проследят промените в развитието. Прави се оценка на активното участие на децата в областите на фината моторика (способностите на ръцете, графомоториката, предписмените умения), немоторната зрителна компетентност (зрително-моторна координация, зрителен контрол, зрителна концентрация и проследяване), груба моторика (уменията за баланс, координация, обща двигателна активност) (Trosheva-Asenova, Mihaylova, 2024). Скалата M – FUN е приложена като част от цялостната

оценка на изследваните деца, резултатите от теста дават възможност да се определи как моторните дефицити се отразяват на участието и изпълнението на дейности в училищна и домашна среда (Mihaylova, 2022).

	Първо Тестване Дата :	Второ Тестване Дата :	Трето Тестване Дата :
	Възраст:	Възраст:	Възраст:
Зрително-Моторна Координация			
Суров резултат			
Развитиен рез.			
Фина моторика			
Суров резултат			
Развитиен рез.			
Груба моторика			
Суров резултат			
Развитиен рез.			

Фигура 1. Бланка за нанасяне на резултатите от прогреса при проведения скриниг с Miller Function and Participation Scales (M-FUN)*.[Progress score results form after applying Miller function and Participation Scales (M-FUN)]*

Децата включени в настоящото изследване са част от практиката на екип от специалисти в сферата на терапията и рехабилитацията при ДЦП. Тестването е част от изготвянето на индивидуалния терапевтичен план, а разглежданите резултати са предоставени след получаване на информирано съгласие от родителите/настойници на децата, при спазване на анонимност при представянето им за целите на дисертационен труд, проучващ влиянието на системен и комплексен подход в терапията. Контролната група е формирана от деца, чиито родители/настойници също са подписали информирано съгласие за вземане на участие в проучването и данните също със запазена анонимност. Спазена е процедурата по провеждане на тестването, спрямо ръководството на Тестовата батерия M – FUN и спрямо алгоритъма за провеждане на подобно изследване с деца (Miller,2006) (Georgieva, 2000).

В разгърнатото проучване данните са разгледани по метода case study поради специфичните потребности и индивидуалните различия в границите на ДЦП и поради извеждането на индивидуални профили на развитие (Trosheva-Asenova&Mihaylova, 2024). Настоящият доклад представя сравнение в представянето на 24 деца от 4 до 5 годишна възраст(средна възраст 4 г. и 6 м.), 12 от тях са включени в експериментална група и са поставена диагноза ДЦП - диплегия, хемипареза, квадрипареза и ДЦП- друго, разделени както следва:

4г. – 4г.5м. са контингент с ДЦП – хемипареза, ди пареза и квадрипареза,

4г.6м. – 5г. са ДЦП – друго, квадрипареза и дипареза.

В контролната група са включени 12 деца без изоставане в двигателното развитие, без медицински данни за неврологично нарушение. Поради по- голямата разпространеност на състоянието сред лица от мъжки пол, момчетата са представени в извадката с по- голям брой, а за целите на обективността децата от контролната група бяха подбрани по възраст и пол, така че да си съответстват. Разглежданите резултати са от подтеста за фини моторни умения, спазена е процедурата за снемане на данни и обработка на резултати заложена в методическото ръководство на M – FUN (Trosheva-Asenova, Mihaylova, 2024). Сравнението на представянето на двете групи отразява очакваните различия и/или сходства в измерваните показатели на фината моторика. Като може да изведем хипотезата за наличие на значимо изоставане в представянето на децата с двигателни нарушения, спрямо връстниците им.

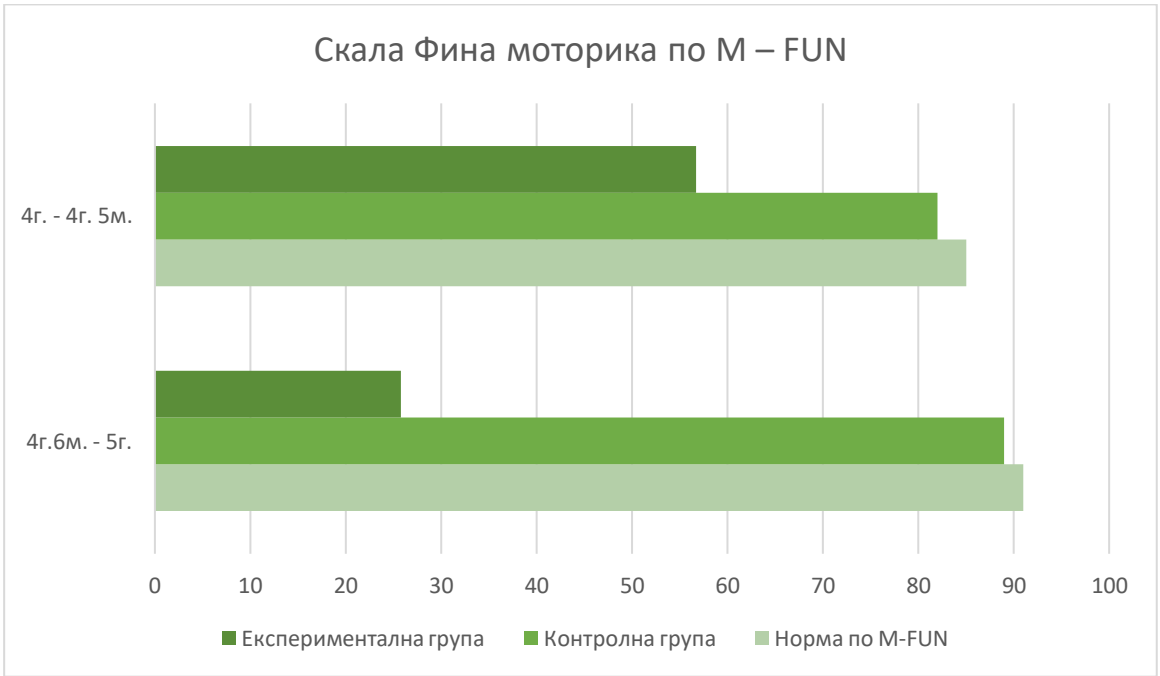
Целта е да се сравни общото представяне на двете групи по скала „Фина моторика“. Да се установи дали се наблюдава разлика в получените обобщени резултати на цялостното представяне в разглеждана скала, а не в отделните аспекти на фината моторика на експерименталната и контролната група,

Резултати

Получените резултати фиг. 2 показват средни точки от обследваните групи при провеждане на пробите в субтест Фина моторика, възможното отклонение при 90% точност на резултатите според методическото ръководство на M – FUN (Miller, 2006) е между 2 и 4 точки.

Спрямо възрастовата норма децата с неврологични двигателни нарушения постигат: при възрастова група *4г. - 4г. 5м - 56,71т.* при норма *85т.* и при възрастова група *4г.6м. - 5г.- 25,8т.* при норма *91т.* Представянето на Контролната група влиза в границите на стандартното отклонение и техните резултати са: *4г. - 4г. 5м – 82т.* и *4г.6м. - 5г.- 89т.* Въз основа на предоставените данни и проведените изчисления, стойността на t-тест статистиката е 0.878. Този е резултат от t-тест за независими извадки и е със сравнително малка разликата в стандартните отклонения и ни посочва, че вътрешната вариация в данните може да е твърде висока. Индивидуалните резултати на децата с неврологични двигателни нарушения се разглеждат в практиката и представянето им е обусловено от специфичните прояви на медицинската им диагноза, изразената спастичност на мускулите. Степента и тежестта на проявите на нарушението се манифестира като изоставане, което е значително спрямо възрастовия еквивалент и сравнено с децата без нарушения (Trosheva, 2004), а наличните резултати потвърждават тази хипотеза. Необходимо е провеждането на повече качествени и количествени изследвания в тази област, за да се подобри представителността на наличните данни.

Представителите на контролната група имат резултати в границите на нормата и отговарят на възрастовия еквивалент, като не се отбелязват затруднения. Важно при процедурата по снемане на резултати е, че се дава възможност да се отчете не само умението на децата да изпълняват даденият стимул, но проявата на инициатива и желание за включване в дейността, така в изследването могат да се включат и тези със значителни затруднения в двигателната функция. В потвърждение на етиологията при ДЦП представителите на тази група имат значително по- ниско представяне спрямо връстниците и изоставането отговаря на близо две години (Trosheva-Asenova&Mihaylova, 2024). По отношение на резултатите в двете възрастови групи може да се насочим към хипотезата на Shapkova, в контекста на нарушенията на интелектуалната функция, която насочва вниманието ни към общото вторично влошаване на двигателните умения по отношение на тези, които се отнасят до сила, баланс и координация (Shapkova, 2020). Наличните данни насочват изследователите в областта към потвърждение на тази хипотеза, но с цел прецизиране и получаване на конкретна и детайлна информация в тази област е необходимо да се планира анализ на отделните аспекти на фината моторика, включени в използвания инструментариум. Това би разширило допълнително набора от налична информация и ще помогне да се конкретизират получените данни по отношение на приложените методи.

Фигура 2. Данни от представянето на изследваните деца в скала Фина моторика по Miller Function and Participation Scales (M-FUN). *[Fine motor results in after applying Miller function and Participation Scales (M-FUN)]*

Заключение

Наблюдават се специфики на развитието на фините моторни умения на децата с церебрална парализа в предучилищна възраст, тенденциите свързани с тяхното представяне имат връзка със спецификата на нарушенията им и комбинацията от допълнителни и придружаващи нарушения (епилепсия, сензорни нарушения и други) (Boyadzhieva-Deleva, 2021). Необходимо е да се проследи представянето им в дългосрочен план и да се използва оценката на функцията и участието им като част от терапевтична и педагогическа стратегия с цел подпомагане на усвояването на финитe моторни умения и адаптирането на средата и образователните материали в съответствие с индивидуалните потребности на децата (Mihaylova, 2022). Разликите в сравнение с връстниците им са налице.

В заключение може да подчертаем необходимостта от качествена и детайлна оценка на уменията на децата с неврологични двигателни нарушения. Констатираното е значително изоставане на тази група по отношение на фината моторика и се установи потребността от дискусия по отношение на подробната оценка на възможностите и терапевтичните подходи. Установи се равнище на уменията при децата без двигателни нарушения, което отговаря на онтогенезата на финитe моторни умения и се потвърди резултат в границите на допустимото отклонение. Евентуално проследяване в бъдещи проучвания за тенденция на развитие и подобрение в представянето на ловкостта би послужило на практиката и би потвърдило хипотезата на Силберман, представена от Tzvetkova-Arsova, която дефинира последователност насочена към стимулиране на краткосрочни и дългосрочни цели в терапията, обучението и рехабилитацията по отношение на мануалните способности и на базата на вече съществуващите умения (Tzvetkova-Arsova, 2015).

Литература/References

Boyadzhieva-Deleva, E. (2021). S*peech, Language and Cognitive Development in Children with Cerebral Palsy.* [Бояджиева-Делева, Е. (2021). *Говорно, езиково и когнитивно развитие при деца с церебрална парализа.*]. Sofia: UI ”Sv. Kliment Ohridski” , ISBN 978-954-07-5237-2.

Bozhinova, B., Chavdarov, Iv., & Milanov, Iv. (2019). *National consensus on the diagnosis, rehabilitation, treatment and management of children with cerebral palsy* [Божинова, В., Чавдаров, Ив., & Миланов, Ив. (ред.) (2019). *Национален консенсус за диагностика, рехабилитация, лечение и администриране на деца с церебрална парализа*.]. retrieved at http://www.nevrologiabg.com/wp-content/uploads/2015/06/consensusDCP2019_deca-s-cerebralna-paraliza_bg.pdf.

Damyanov, K. et.al. (2023). *Guidelines for the application of the Map for the functional assessment of the individual needs of children and students with special educational needs and with chronic diseases in connection with the application of the International Classification of Human Functioning, Disabilities and Health of Children and Adolescents (ICF-CY).* [Дамянов, К. и кол. (2023). *Насоки за прилагане на Картата за функционална оценка на индивидуалните потребности на децата и учениците със специални образователни потребности и с хронични заболявания във връзка с прилагането на Международната класификация за функционирането на човека, увреждания и здравето на деца и юноши (ICF-CY*).]. Sofia: RCPPPO, ISBN 978-619-7743-00-5

Grayson, R. J. W. (2016). *Supporting Children with Cerebral Palsy.* David Fulton Publishers. https://doi.org/10.4324/9781315643168

Georgieva, A. (2000). A study of language development. In: Manual for the child study - Part I. Ed. Minchev, B. [Георгиева, А. (2000). Изследване на езиковото развитие. В: Ръководство за изследване на детето - I част. Ред. Минчев, Б.]. Sofia: Veda Slovena – ZHG

Miller, L. J.(2006). *Miller Function & Participation scales. Examiner’s manual*. NCS: Pearson, Inc.

Mihaylova, Sn. (2022). *Methods of evaluation of fine motor skills in children and students with SEN.* In: Third Scientific and Practical Conference "Education and Arts: Traditions and Perspectives" [Михайлова, Сн. (2022). *Методи за оценка на фината моторика при деца и ученици със СОП.* В: Трета научно-практическа конференция Образование и изкуства: Традиции и перспективи.]. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski” (p. 182-195).

Paneth, N., Damiano, D., Rosenbaum, P. et al. (2005*). Proposed definition and classification of cerebral palsy*, Dev Med Child Neurol. 2005 Aug;47(8):571-6. doi: 10.1017/s001216220500112x. PMID: 16108461.

Shapkova, P. (2020). *Approaches for personal development, support and inclusion of children with Down syndrome*. [Шапкова, П. (2020). Подходи за личностно развитие, подкрепа и приобщаване на деца със синдром на Даун.]. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Trosheva-Asenova, A., Mihaylova, Sn. (2024). *Developmental features and assessment of skills in preschool children with cerebral palsy.* Yearbook SU”St. Kliment Ohridski”. Vol. 117. [Трошева-Асенова, А., Михайлова, Сн.(2024). *Особености в развитието и оценка на уменията при деца с церебрална*

парализа от предучилищна възраст. Годишник на СУ“ Св. Кл. Охридски“.]. Sofia: UI” St. Kl.Ohridski”.

Trosheva-Asenova, A. (2023). *Specificity and features of the learning process in children and students with neurosomatic disorders. Approaches to overcoming negative consequences of hospitalization. Specific approaches and working methods for children with neurosomatic diseases*. In monography Special pedagogics. Ed. Zamfirov, M. [Трошева-Асенова, А. (2023) *Специфика и особености в учебния процес при деца и ученици с невросоматични нарушения. Подходи за преодоляване на негативните последствия от хоспитализацията. Специфични подходи и методики на работа при деца с невросоматични заболявания*. В Колективна монография "Специална педагогика". Ред. Замфиров, М.]. Sofia: UI” St. Kl.Ohridski”. ISBN 978-954-07. (p.180-196).

Trosheva, A. (2004). *Forming of graphic writing skills in children and students with cerebral palsy*. Phd Thesis [Трошева, А. (2004). *Формиране на графични умения за писане при ученици с детска церебрална парализа*, Докторска дисертация.]. Sofia.

Tsvetkova-Arsova, M. (2015). *Pedagogy of children and students with multiple disabilities.* [Цветкова-Арсова, М. (2015). *Педагогика на деца и ученици с множество увреждания*.]. Sofia: IK Fenomen.

Uzhikanova, E. (2022). *Supported early childhood development – potential for resilience throughout childhood and into adulthood*. In: The National School for PhD Students and Young Researchers in the Social Sciences. Vol. 3. [Ужиканова, Е. (2022). *Подкрепеното ранно детско развитие – потенциал за устойчивост през детството и в зряла възраст.* В: Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки. Том 3.]. Sofia: BAN. ISSN 2683-0868 (online)

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 25-31
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

АКУСТИЧЕН АНАЛИЗ НА АРТИКУЛАЦИЯТА НА СОНОРЕН СЪГЛАСЕН ЗВУК /r/ В НОРМА И НАРУШЕНИЕ

Мартина Димова[1]

Докторант
Департамент „Здравеопазване и социална работа“
Нов български университет
БЪЛГАРИЯ, София 1618, ул. „Монтевидео“ №21

martina.s.dimova@gmail.com

Резюме:

Диагностиката на артикулацията включват прилагане на протоколи за оценка, интерпретирани от субективната перцепция на специалиста. Целта на статията е да се представи метод за акустичен анализ на артикулацията чрез сравнение на нормативна и ненормативна продукция на фонемата /r/. В изследването е адаптиран „Протокол за оценка на артикулацията на деца в предучилищна и начална училищна възраст“ (Todorova, 2013). Пробите са записани с микрофон SPC Gear SM950 Streaming USB Microphone и обработени с Praat. Генерирани са спектрограми и са сравнени акустични параметри за потвърждаване или отхвърляне на слуховото впечатление. Следните резултати са установени: (i) слуховите впечатления са потвърдени и допълнени; (ii) нормативната продукция е алвеолен вибрантен консонант [r]; (iii) ненормативната продукция е алвеолен едноударен консонант [ɾ]; (iv) акустичните характеристики на нормативната продукция съвпадат с литературата; (v) акустичните характеристики на ненормативната продукция съвпадат с литературата, с вокоид, предхождащ консонанта. Допълнителната инструментална диагностика на артикулацията допринася за обективното описание на клиничната картина на нарушението и избора на диагноза и терапия.

Ключови думи: ротацизъм, акустичен анализ, специфично артикулационно нарушение, Praat.

[1] Мартина Димова е докторант по логопедия с научен ръководител доц. д-р Екатерина Тодорова.

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 25-31
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ACOUSTIC ANALYSIS OF THE ARTICULATION OF THE SONORANT /r/ IN NORM AND PATHOLOGY

Martina Dimova[2]

PhD Student
Department „Healthcare and Social Work“
New Bulgarian University
BULGARIA, Sofia 1618, 21 Montevideo Str.

martina.s.dimova@gmail.com

Abstract:

Diagnosing articulation includes interpreting the results of assessment protocols through the subjective perception of the specialist. The article aims to present an acoustic analysis method of articulation, through a comparison of normative and non-normative production of the phoneme /r/. The study adapts the "Articulation Assessment Protocol for Preschool and Primary School Aged Children" (Todorova, 2013). The samples were recorded with SPC Gear SM950 Streaming USB Microphone and analysed with Praat. Spectrograms were generated and acoustic parameters were compared to confirm or reject the auditory impression. The following results were established: (i) auditory impressions were confirmed and expanded upon; (ii) the normative production is an alveolar trill [r]; (iii) the non-normative production is an alveolar tap/flap [ɾ]; (iv) the acoustic characteristics of [r] match the descriptions in the literature; (v) the acoustic characteristics of [ɾ] match the descriptions in the literature with a noted presence of a preceding vocoid. A supplemental instrumental assessment of articulation leads to a more objective clinical framework and to better diagnostic and therapeutic choices.

Keywords: rhotacismus, acoustic analysis, specific articulation disorder, Praat.

[2] Martina Dimova is a PhD student in Speech and Language Pathology with supervisor Assoc. Prof. Ekaterina Todorova, PhD.

Въведение

Описание на терминологията

Нарушената артикулация на алвеолен, вибрантен, сонорен съгласен звук /r/ може да бъде симптом на специфично артикулационно нарушение (Todorova, 2013); терминът се дефинира в Тодорова (Todorova, 2018: 28-30) като нарушение в артикулацията на един или няколко говорни звука от средна и късна онтогенеза, изразяващо се в системни и устойчиви липси, замени и изопачавания. Когато такова нарушение засяга артикулацията на алвеолен, вибрантен, сонорен съгласен звук /r/, то се назовава „ротацизъм“ (Todorova, 2018). За подробна класификация на артикулационните грешки при ротацизъм вж. Тодорова (Todorova, 2018: 325-327).

Редица автори изтъкват ползите на акустичния анализ в диагностиката и терапията на артикулационни нарушения. Според Маклауд (McLeod, 2012) много от разпространените методи за оценка на артикулацията, като напр. транскрипция, могат да бъдат повлияни от субективността на изследващия. В тази връзка Бунта и Гос (Bunta, Gósy, 2022) изтъкват ползите от приложението на акустичните анализи в практиката, цитирайки тяхната обективност и възможността да се проследяват повтарящи се говорни характеристики. Кент (Kent, 1997) също коментира обективността на този тип изследвания (Kent, 1997). Шриберг и др. (Shriberg et al., 2003) подчертават, че чрез акустичния анализ логопедите могат да осигурят индивидуализиран план за терапия на своите пациенти. Съсман и др. (Sussman et al., 2005) изтъкват възможността за постигане на по-дълбоко разбиране на говорните нарушения, а Маклауд и Харисън (McLeod, Harrison, 2006) смятат, че тези анализи дават стандартизиран начин за сравнение между различни клинични групи.

Проблем, актуалност и принос

Проблемът, довел до провеждане на изследването, се състои в това, че слуховото впечатление не дава пълна картина за акустичните свойства на звука. То може донякъде само да идентифицира типа проблем, но не може да разгледа цялостната характеристики на звука. В българската логопедия се разчита основно на слуховите възприятия на специалиста логопед, което е слабост на метода на диагностика.

Актуалността на изследването се състои в това, че подобни методи не са практика в българската логопедия; изследването цели да положи основите на иновации в логопедичната ни практика.

Цел

Целта на изследването е описанието на акустичните параметри на артикулацията на сонорен звук /r/ чрез иновативни за българската практика методи, за да се обективизира клиничната картина на нарушението.

Метод

Цел, задачи, хипотези

В тази статия се представя изследване на случай – акустичен анализ на нормативна и ненормативна артикулация на съгласен звук /r/ у двама изследавани: един с предположения за нормативна артикулация, и друг – за атипична такава артикулация. Изследователската хипотеза се основава на първоначалните слухови впечатления на автора на статията, а именно: идеолектната реализация на изследвания говорен звук у М.Т. ще се състои от един-два компонента с по-високо наличие на шум, отколкото тон, и един кратък компонент с наличие на тон. Поради начина на артикулация (едноударност) се предполага нагаждане на говорните органи, при което няма да има пълна консонантна преграда, което води до наличие на вокоиден елемент (междинна средна гласна [ə]); проявяване на изброените характеристики най-вече в срички, в които /r/ е в позиция преди гласна.

Изследвани лица

В изследването са включени двама участници, данни за които са поместени в табл. 1. Изследваните лица са познати на автора на статията и са подбрани поради подозренията за нормативна и ненормативна артикулация. Те са уведомени за целите и методологията на изследването и са подписали информирано съгласие. Участниците са на една и съща възраст, представители на различен пол. К.Р. демонстрира типична артикулация, без особености на говорния апарат. М.Т. има мономорфно специфично артикулационно нарушение – ротацизъм от типа изопачаване и частичен билабиален ламбдацизъм в твърда позиция. При логопедичен статус бяха установени неправилно изградени съзъбие и захапка.

Таблица 1. Информация за участниците [*Information on the participants]*

ИНИЦИАЛИ	ВЪЗРАСТ	ПОЛ	НАРУШ. (ДА/НЕ)	ВИД	ГОВ. АПАРАТ (ОСОБЕНОСТИ)
К.Р.	29	М	не	-	не
М.Т.	29	Ж	да	ротацизъм ламбдацизъм	да

От обработката на анамнестичните данни става ясно, че К.Р. не е посещавал логопед. М.Т. е посещавала логопед през кратък период в начална училищна възраст за нарушения в артикулацията, без трайни резултати. Няма достъпни други данни, които да насочат специалиста към диагноза, различна от специфично артикулационно нарушение в случая на М.Т. и наличие на нормативна артикулация у К.Р.

Нормативната артикулация на фонемата /r/ в българския език е алвеолен, вибрантен, сонорен съгласен звук [r]. От артикулационна гледна точка тя се характеризира с вибрантност, основаваща се на редуването преграда-проход-преграда, алвеолно място на учленение, както и не повече от 2-3 прекъсвания (Tilkov, Boyadzhiev, 2013). От акустична гледна точка се подчертава наличието на сонорност, ясно изразени форманти в спектъра, накъсване от кратки паузи, последвани от вокални образувания и форманти в диапазона от 400-500 Hz до 4000 Hz) (Tilkov, Boyadzhiev, 2013). Алвеолната, едноударна съгласна [ɾ] в артикулационно отношение се характеризира с бързо и кратко докосване на върха на езика до небцето и алвеолно или ретрофлексно място на учленение (Fuchs, Birkholz, 2019), като Ладефогед и Мадисън (Ladefoged, Maddieson, 1996: 230-1) предлагат разграничение между два подвида – тап и флап. В акустично отношение тя демонстрира продължителна фонация, редукция в интензитета и бързо променящи се форманти (Fuchs, Birkholz, 2019).

Материали

Емпиричното изследване е базирано на адаптиран „Протокол за оценка на артикулацията на деца в предучилищна и начална училищна възраст“ (Todorova, 2013: 113-126), съобразен с настоящите цели и с оценката на артикулацията на възрастни. За подробно описание на протокола вж. Тодорова (Todorova, 2013: 113-126). Изследването включва следните **сегменти** – I. Лични данни, II. Анамнеза, III. Логопедичен статус, IV. Артикулационен праксис, V. Артикулация (1. Ниво – изолирани фонеми, 2. Ниво – срички, 3. Ниво – думи, 4. Ниво – фрази).

Стимулният материал на ниво сричка включва съгласен звук /r/ в отворени и затворени срички в комбинация с всички гласни звукове, както и /r/ в комбинация с /a/ в срички от струпани съгласни (Todorova, 2018: 329, 333, 334). Тази промяна е наложена, за да се осигури по-широк контекстуален контраст за акустичен анализ на артикулацията на фонемата, както и да бъдат обхванати повече от дистрибутивните особености на фонемата.

На ниво думи материалът включва две от оригиналните проби („радио“ и „гора“), а останалите проби са заимствани от Тодорова (Todorova, 2018: 329-356) и от Официален правописен речник на българския език – БЕРОН (Ministry of Education and Science, Institute for Bulgarian Language, 2024). Пробите отразяват позиционната разпределеност и различния лингвистичен контекст на фонемата в отворени и затворени срички, както и в срички от струпани съгласни в комбинация с гласния звук /a/. Що се отнася до пробите на фразово равнище – материалът включва фрази, съдържащи думи със сричките /ra/, /ar/ и срички от струпани съгласни в комибнация с /a/. Материалът е адаптация на публикуваното в Тодорова (Todorova, 2018: 329-343).

Постановка и процедура

Изследването е проведено в тихо, празно помещение, в отсъствието на други лица и/или дразнители. Участниците са помолени да прочетат стимулния материал, за да се избегне възможното влияние от артикулацията на изследващия при задача за повторна реч.

Изследователските проби са записани с микрофон SPC Gear SM950 Streaming USB Microphone, съхранени като аудио файлове на персонален компютър и анализирани с компютърния софтуер Praat (Boersma, Weenink, 2024), който генерира спектрограма от аудио файл и извлича стойности за релевантните акустични параметри (интензитет, честота и др.).

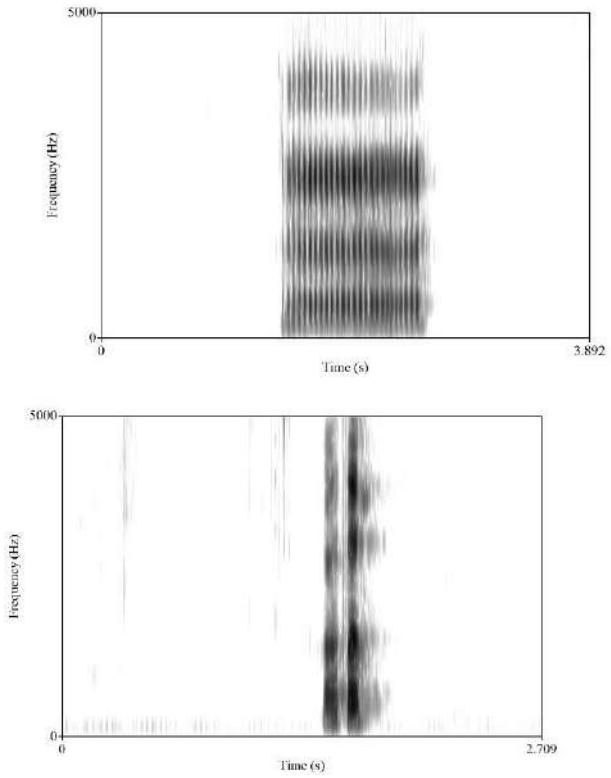
Резултати

В табл. 2 са поместени акустичните данни за изолираното произношение на съответния звук у двамата участници. От съображения за обем ще бъде представен акустичен анализ на звука в изолация, тъй като неговата артикулация е представителна за поведението на звука и в останалите единици.

Първо ще бъдат разгледани характеристиките на нормативната продукция на К.Р. На фиг. 1 (вляво) е представена спектрограма на изолирана продукция на фонемата /r/. Говорният звук е алвеолен, вибрантен, сонорен съгласен звук със символ в МФА [r]. Продукцията на К.Р. съвпада с нормативното описание на звука – по място на учленение той е алвеолен, а по начин – вибрантен, изразяващ се чрез мигновено редуване на преграда-проход-преграда с впечатлението за вибрантност.

Таблица 2. Изолирана фонема /r/ [*Phoneme /r/ in isolation*]

	К.Р.	М.Т.
T (S)	1.2	0.05
БР. ВИБРАЦИИ	26	1
I (DB)	72.89	60.75
F1 (HZ)	544.19	555.98
F2 (HZ)	1453.26	1456.19
F3 (HZ)	2503.347	2806.08
ШУМ	не	да
ПОДГОТОВКА	не	да
НАРУШЕНИЕ	не	да
ВИД НАРУШЕНИЕ (СИМВОЛ)	[r]	[ɾ]

Фигура 1. Спектрограми на продукцията на участници. Вляво – алвеолен, вибрантен, сонорен съгласен звук [r] в изолация (К.Р.). Вдясно – алвеолен, едноударен съгласен звук в изолация (М.Т.) *[Spectrograms of the participants' production. Left – isolated alveolar trill [r] (K.R.). Right – isolated alveolar tap/flap (M.T.)]*

В акустично отношение продукцията на К.Р. се характеризира със значително по-дълго времетраене – 1.2 сек. За тази продължителност бяха отбелязани 26 вибрации, чийто голям брой може да бъде обяснен с продължителното учленение на звука. При типично изговаряне на звука в определена езикова единица (срички, думи, фрази) времетраенето му намалява, а вибрациите се ограничават в рамките на една до три – феномен, описан и в литературата за българската фонологична система (Tilkov, Boyadzhiev, 2013: 118). Средният интензитет на нормативния звук се отличава с по-високи стойности – 72.89 dB. Стойностите на

формантите по спектъра са в диапазона 544.19 Hz за F1, 1453.26 Hz за F2 и 2503.347 Hz за F3. Спектърът се характеризира с ясно изразени форманти и с наличие на вокалност и консонантност.

На фиг. 1 (вдясно) е представена спектрограмата на продукцията на М.Т. Говорният звук е алвеолен едноударен съгласен звук със символ в МФА [ɾ]. В артикулационно отношение звукът има алвеолно място на учленение и еднократно доближаване на върха на езика до алвеолите. В съответствие с очакванията, едноударният съгласен звук [ɾ] се характеризира с кратко времетраене от 0.05 сек. Отбелязана е невъзможност за удължаване, без звукът да придобие фрикативно звучене. Броят на вибрациите е малък – една за дадено произношение, без оглед на езиковата единица, в която се намира звукът. Тези открития потвърждават хипотезата, че ненормативната продукция на звук /r/ при М.Т. е едноударен съгласен звук.

Средната стойност на интензитета на едноударното [ɾ] е 60.75 dB, по-ниска от нормативната продукция. Това също отговаря на дефиницията на едноударното [ɾ], при което се очаква по-нисък интензитет при начало и край на звука. По-слабата артикулационна сила, породена от нагаждането на артикулационните органи към съответната поза, също би могла да окаже влияние върху интензитета. Формантите в спектъра на едноударното [ɾ] се проявяват в рамките на 555.98 Hz за F1, 1456.19 Hz за F2 и 2806.08 за F3. Тук се забелязва, че стойностите на F1 и F2 на едноударното са по-ниски от тези на вибрантното, но F3 при едноударното е по-висок. Този факт се утвърждава и от останалия лингвистичен материал. Спектърът на едноударното [ɾ] се характеризира с наличие на повече шум, като това се проявява най-вече при високите честоти.

Друга особеност на едноударния вариант е подготовката на говорния апарат за реализиране на движението. Това се изразява в наличието на вокоиден сегмент, наподобяващ междинна средна гласна [ə], предхождащ [ɾ]. Тази особеност се наблюдава във всички изследвани сегменти, но бе най-забележима при реализация на съгласната в начална позиция пред гласен звук, както и в срички от струпани съгласни в комбинация с /r/. Вокалният елемент на подготовка присъства и при затворени срички, при които /r/ е в крайна позиция, но там е сравнително по-кратък и незабележим, най-вероятно заради сливането на сегмента с предходната гласна.

Обсъждане

Слуховите впечатления за продукцията на двамата участници бяха потвърдени. К.Р. няма артикулационни нарушения, а видът на изследвания звук е нормативната за българския език фонема /r/. М.Т. демонстрира специфично артикулационно нарушение от мономорфен тип (частичен билабиален ламбдацизъм в твърда позиция и ротацизъм). Най-близкият корелат на изопачения звук е алвеолен, едноударен консонант (тап/флап). В акустичен план бе потвърдено артикулационното описание на алвеолния, едноударен консонант, а именно – едноударно, бързо движение на върха на езика към алвеолите. Това се изразява чрез по-кратко времетраене на звука, невъзможност за удължаване и по-малък брой вибрации. Отчита се и по-голямо наличие на шум в спектъра. Що се отнася до средните стойности на интензитета, то те са по-ниски.

При едноударния и вибрантния звук бяха установени по-ниски честоти на F1 и F2 на едноударния звук, както и по-високи честоти на F3. Все пак трябва да се подчертае, че значение за слуховото разпознаване на съгласните звукове имат не толкова отделните стойности на формантите, а по-скоро съотношението между тях. И въпреки това се препоръчва извършването на допълнително проучване на споменатата корелация, за да се определи дали тя няма важна роля в слуховото разпознаване на едноударния вариант.

Също така беше установено наличието на кратък вокоид на междинна средна гласна [ə], предхождащ едноударното [ɾ]. Това се забелязва най-вече в начална позиция в отворени срички и в срички със струпани съгласни. В крайна позиция в затворени срички проявлението на вокоида е по-малко забележимо, поради плавното свързване с предходната гласна. Тази особеност може да се разглежда като подготовка на говорния апарат да заеме необходимата артикулационна поза, но се подчертава нуждата от провеждане на допълнителни изследвания, за да се определи дали вокоидът е задължителна характеристика на едноударната алвеолна съгласна [ɾ] или е индивидуална характеристика.

Връзката между наблюдаваните резултати и цитираната литература се състои в това, че акустичният анализ може да послужи като допълнителен инструмент в диагностиката на артикулационните нарушения, като подкрепи или отхвърли първоначалните слухови впечатления. В случая първоначалната хипотеза беше подкрепена, но подобно изследване би дало по-пълна картина в случаи с неясни слухови впечатления и би довело до възможността да бъдат представени обективни данни за пациента.

Подчертава се нуждата от провеждане на допълнителни изследвания, насочени към описание и анализ на акустичните характеристики на нарушеното проявление на фонемата /r/, разгледано в тази статия, и към изследване на характерните акустични характеристики за всеки вид артикулационно нарушение в полза на логопедичната диагностика и практика. Макар че в статията са описани единични случаи, в нея се поставят основите за бъдещи изследвания. Отчита се нуждата от въвеждане на теоретични курсове по акустична фонетика за студентите по логопедия – или като самостоятелна дисциплина, или като част от

вече установените курсове по фонетика и лингвистика, за да се подсигури теоретичната база за усвояване на практическите умения за акустичен анализ.

Заключение

В заключение може да бъде изтъкната ползата на акустичните анализи в логопедичната диагностика на артикулационни нарушения. Извършването на акустичен софтуерен анализ може да помогне в разпознаването на нормативна от ненормативна артикулация, както и да помогне в определянето на вида на нарушението. Приносът на това изследване за науката и практиката е свързан със създаването на нов метод за българската логопедия, който да послужи като допълнителен инструмент в диагностиката на артикулационните нарушения. Визуализирането на говорните звукове и възможността за извличане на акустични данни придава по-обективен характер на оценката и минимизира възможността за допускане на грешка, поради субективните възприятия на изследващия.

Литература / References

Bunta, F., Gósy, M. (2022). Expanding the clinical toolset: Acoustic analyses for speech-language pathologists and audiologists in the 21st century. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups* 7(6): 2146-2156. https://doi.org/10.1044/2022_PERSP-22-00090.

Fuchs, S., Birkholz, P. Phonetics of consonants. In *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.410.

Kent, R. D. (1997). The importance of acoustic analysis in the assessment of speech disorders. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40(2), 309-319. https://doi.org/10.1044/jslhr.4002.309

Ladefoged, P., Maddieson, I. (1996). *The sounds of the world's languages*. Blackwell Publishers.

McLeod, S., & Harrison, L. J. (2006). The impact of speech sound disorders on quality of life. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 41(4), 397-411. https://doi.org/10.1080/13682820500476439

McLeod, S. (2012). The impact of seeing speech. In R. Goldfarb & S. Singh (Eds.), *Translational Speech-Language Pathology and Audiology: Essays in Honor of Dr. Sadanand Singh* (pp. 245-251). Plural Pub.

Shriberg, L. D., Tomblin, J. B., & McSweeney, J. (2003). Prevalence and risk factors for speech delay in 2-year-olds. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 46(2), 330-341. https://doi.org/10.1044/1092-4388(2003/027)

Sussman, H. M., & Smith, S. E. (2005). Acoustic analysis of speech: A critical tool for speech-language pathology. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 36(4), 310-321. https://doi.org/10.1044/0161-1461(2005/031)

Tilkov, D., Boyadzhiev, T. (2013). *Bulgarian phonetics* (5th ed.). [Тилков, Д., Бояджиев, Т. (2013). *Българска фонетика* (Пето издание). Университетско издателство „Св. Климент Охридски"]. (In Bulgarian).

Todorova, E. (2013). *Specific articulation disorders in childhood*. [Тодорова, Е. (2013). *Специфични артикулационни нарушения през детството*. Нов български университет]. (In Bulgarian).

Todorova, E. (2018). *Articulation disorders: Therapy manual* (3rd ed.). [Тодорова, Е. (2018). *Артикулационни нарушения: Ръководство за терапия* (Трето издание). Нов български университет]. (In Bulgarian).

Yoshida, K., & Hama, Y. (2020). Technological advancements in acoustic analysis for speech-language pathology. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 22(1), 22-30. https://doi.org/10.1080/17549507.2019.1647504

Уеб ресурси

BERON. Official online spelling dictionary (Online dictionary). (2024). [БЕРОН. Официален онлайн правописен речник] (In Bulgarian). Retrieved June 10, 2024, from https://beron.mon.bg

Boersma, P., Weenink, D. (2024). Praat: doing phonetics by computer (Version 6.4.13) (Computer program). Retrieved 10 June 2024 from http://www.praat.org/.

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 32-39
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПОЗИТИВНО РАЗВИТИЕ И ОЧАКВАНИЯ ЗА БЪДЕЩЕТО ПРИ ЮНОШИ В ДЪРЖАВНИ И ЧАСТНИ УЧИЛИЩА

Ваня Славова

Докторант[1]
Институт за изследване на населението и човека
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6, ет. 5/6

wanyaslavova@gmail.com

Резюме:

Въведение: Позитивното развитие на юношите предполага развитие на силните страни от характера като вяра в себе си, вяра в другите, ангажиран живот, емоционална компетентност, изразени чрез конструкта Ковиталност. От своя страна позитивните очаквания за бъдещето на учениците в гимназиалния етап на образование влияят положително върху адаптивните способности и психическото здраве на юношите.

Методи: Направено е пилотно проучване на ученици между 13 и 19 години (от 8-ми до 12-ти клас) в държавни и частни училища в град София. Извадката включва 143 ученици (51 момчета, 92 момичета) от държавни и частни училища (86 от държавни, 57 от частни). Проучването дава информация за социално-емоционалното здраве на юношите и техните очаквания за бъдещето. Ковиталността се измерва с Social-Emotional Health Survey-Secondary (SEHS, Furlong et al, 2023), а бъдещите очаквания се измерват с Future expectation scale for adolescents (FESA, Dutra-Thomé et al, 2015).

Резултати: Резултатите от проучването показват слаба до средна положителна корелация между три фактора на Ковиталността - Вяра в себе си, Вяра в другите, Ангажиран живот и всички фактори на Очакванията за бъдещето на юношите. Различия по пол по отношение на Ковиталността се наблюдават единствено при фактора вяра в другите. Не се установяват различия според типа училище.

Дискусия: Утвърждава се връзката между позитивното развитие и очакванията за бъдещето на юношите като важна, определяща стабилното им психично благополучие и осигуряваща плавен преход към живота им като възрастни.

Ключови думи: позитивно развитие на юношите, ковиталност, социално-емоционално здраве, бъдещи очаквания.

[1] Ваня Славова е докторант по „Психология на развитието и образованието “ с научен ръководител доц. д-р Анна Александрова-Караманова

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 32-39
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

POSITIVE DEVELOPMENT AND EXPECTATIONS FOR THE FUTURE OF ADOLESCENTS IN PUBLIC AND PRIVATE SCHOOLS

Vanya Slavova

PhD student

Institute for Population and Human Research
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia 1113, Sofia 1113, Sofia 1113, Sofia 1113, Sofia 1113, Bulgaria. Acad. Г. 6, 5/6

wanyaslavova@gmail.com

Abstract:

Introduction: The positive development of adolescents implies the development of character strengths such as belief in oneself, belief in others, engaged living, and emotional competence, expressed through the construct of Covitality. In turn, positive expectations for the future of students in the high school stage of education positively influence the adaptive abilities and mental health of adolescents.

Methods: A pilot study of students aged 13 to 19 years (8th to 12th grade) in public and private schools in the city of Sofia was conducted. The sample included 143 students (51 boys, 92 girls) from public and private schools (86 public, 57 private). The study provides information on the socio-emotional health of adolescents and their expectations for the future. Covitality is measured with the Social-Emotional Health Survey-Secondary (SEHS, Furlong et al, 2023), and future expectations are measured with the Future Expectations Scale for Adolescents (FESA, Dutra-Thomé et al, 2015).

Results: The results of this study show a weak to moderate correlation between three factors of Covitality - Belief in Self, Belief in Others, Engaged Life and all factors of Future Expectations of Adolescents. Gender differences in Covitality were observed only for the Belief in Others factor. No differences were found by school type.

Discussion: The correlation between positive development and adolescents' future expectations is affirmed as important, determining their stable mental well-being and ensuring a smooth transition to adult life.

Keywords: adolescent positive development, covitality, socio-emotional health, future expectations.

Развитието на позитивната психология през последните години предложи на изследователите в тази сфера, психолозите и училищните специалисти възможност за прилагане на иновативни и качествено нови инструменти за интервенция и въздействие върху юноши в гимназиална възраст. Фокусът при прилагането на различни подходи, основани на позитивната психология, цели не само развитие на силните страни на юношите, но и тяхното процъфтяване (Seligman, 2011). Това се изразява в паралелното развитие на двете взаимосвързани направления – позитивното здраве, посредством щастието и благополучието, и позитивното образование в трите социални контекста – училище, семейство, общност (Benţea, 2018). От друга страна дезадаптацията на юношите във възрастта от 13 до 19 години се свързва именно с дефицити или лоша организация на конкретната социална среда, което носи дългосрочни негативи за младите хора в бъдещия им живот по отношение на психическата им устойчивост и адаптивност (Shek et al, 2019).

Позитивното развитие на юношите (Positive Youth Development - PYD) или PYD концепцията е съвременно направление в позитивната психология, което намира израз в изграждането на различни теоретични модели, най-известните от които са 5C/6C на Ричард Лърнър (Lerner et al, 2011), развитийният модел на Питър Бенсън (Benson et al, 2011), 15-те конструкта за позитивно социално развитие на Каталано (Catalano et al, 2004), Социално-емоционалното учене (Yeager, 2017) и моделът Ковиталност (Furlong et al, 2014), който акцентира на социално-емоционалното здраве на учениците.

В този доклад фокусът е насочен към последния модел - *Covitality model*, който е един от най-новите и перспективни модели, създаден от Майкъл Фурлонг и екип (Furlong et al, 2014), получил голямо влияние и разпространение през последните години. Самото понятие „ковиталност“ е използвано за първи път през 2002 година от Вайс (Weiss et al, 2002), като термин, обхващащ *„фенотипни или генетични корелации между положителни черти като благополучие, увереност и здраве”.* Този модел е предпочетен като инструмент за работа, първо защото е всеобхватен, т.е. отразява едновременно и хоризонталната (балансиран подбор от PYD конструкти, работещи в синергия) и вертикалната (йерархично композирани конструкти от по-нисък към по-висок ред) динамика на обобщения конструкт ковиталност. Второ, защото не само установява нивото на ковиталност или социално-емоционално здраве на учениците, но и предсказва субективното благополучие на юношите в гимназиален етап (Furlong et al, 2018). Моделът Ковиталност включва следните конструкти: Вяра в себе си – изградена от факторите: *самосъзнание, упоритост и Аз-ефективност;* Вяра в другите – включва *подкрепа в училище, сплотено семейство и подкрепа от връстниците;* Емоционална компетентност – съставена от: *самоконтрол, емпатия и поведенчески самоконтрол;* Ангажиран живот – изследван чрез факторите: *оптимизъм, енергичност и благодарност* (Furlong et al, 2013).

Очакванията за бъдещето са жизненоважни в периода на юношеството, тъй като излизайки от защитената семейна среда, младите хора преживяват прогресивно когнитивно развитие, влизайки в нови социални роли в училище, приятелска среда, създаване на интимни връзки и други. Това предполага наличие на повече възможни бъдещи траектории и генериране на личностно значими цели, които претърпяват развитие, осмисляне и пренареждане в периода от 12 до 19 години (Sun &Shek, 2012). Да има лично значима цел е важен аспект, не само за психичното здраве на юношите, тя е свързана и с психичното благополучие, като в същото време е отрицателно свързана с рискови фактори като употребата на вещества (Hill et al, 2013). Целта е развитиен актив, който е индикатор за просперитет на младите хора (Benson et al, 2011). Курт Левин пръв изследва в дълбочина очакванията за бъдещото. Според него именно периодът на юношеството е времето, когато младите хора трябва да изградят адекватна времева перспектива, свързваща реалните възможности и идеалистичните надежди на личността. Той концептуализира ориентацията за бъдещето при юношите, като проява на личностни (идеални) и екологични (реалистични) фактори (Lewin, 1938). Изграждането на бъдеща траектория обаче е свързана и с избягване или отлагане на негативните аспекти в живота на юношите. Затова повечето изследователи разделят факторите, които влияят на ориентацията на младите хора към бъдещето в две посоки - като изграждане на позитивна ориентация, и като избягване на негативни събития (Seginer, 2008). Сегинер смята, че очакванията за бъдещето могат да водят до когнитивно развитие единствено ако имат инструментален характер (Seginer, 2009). Очакванията за бъдещето на учениците в гимназиалния етап на образование оказват силно влияние върху дългосрочните планове за живота, изработване на по-ясна визия по отношение на придобиване на подходящо образование, възможности и удовлетвореност от бъдещата работа, осъзнаване на необходимостта от социална и емоционална адаптация, планове за брак, семейство и деца (Dutra-Thomé et al, 2015). В настоящото изследване се използва терминът "очакване", в смисъл на *"вярване, че нещо ще се случи“.*

В редица научни изследвания е проследена и установена връзката между бъдещите очаквания и различни конструкти, свързани с PYD концепцията. Вярата в себе си е позитивен психологически конструкт, един от четирите основни фактора, съставящи ковиталността. Вярата в себе си, включва надеждата и оптимизма, които са изследвани и са в корелация с очакванията за бъдещето (Sun &Shek, 2012). Оптимизмът е конструкт, изследван и от други изследователи, като отново е в положителна корелация с

очакванията за бъдещето (работа, брак, семейство, общност) (Sheider &Carver, 1993). Ако очакванията за бъдещето имат позитивен характер, то те са предиктор на адаптивна емоционална регулация и създаване на вътрешен локус на контрола, които от своя страна действат като защитен фактор в стресови ситуации в по-късни етапи от живота на юношите (Wyman et al, 1993). Очакванията за бъдещето на юношите естествено са свързани и с процеса на образование. Учителят е свързан експлицитно с насърчаване на вътрешната мотивация и нейното влияние върху ангажираността на учениците в ученето, упоритостта и използването на образователни стратегии (Vansteenkiste et al, 2009).

Цел на настоящето изследване е да проучи взаимовръзката между ковиталността (социалното-емоционално здраве) на учениците между 13 и 19 години от държавни и частни училища и техните очаквания за бъдещето. Тъй като досега са изследвани само отделни фактори *(вяра в себе си, оптимизъм, аз-ефективност и пр.)*, формиращи ковиталността, които показват връзка с очакванията за бъдещето, се предполага, че обобщеният конструкт от по-висок ред, също ще покаже корелация между ковиталност и очаквания за бъдещето. От друга страна очакванията за бъдещето в повечето изследвания се разглеждат като един конструкт, като в настоящото изследване са включени пет под-фактора, които го изграждат, свързани с бъдеща реализация, семейство, деца, здраве и социална среда. Конкретните задачи, които си поставя изследването, са свързани с това да се проучи има ли значими различия между ковиталността и нейните фактори и очакванията за бъдещето на учениците, като се изследват връзките между вярата в себе си и другите, ангажирания живот и емоционалната компетентност от една страна и очакванията за работа, образование, семейство, бъдеще на децата, общност и здраве. Друга задача е да проследи има ли различия на двата конструкта по пол и тип училище, тъй като по отношение на ковиталността не се наблюдават различия по пол (Furlong et al, 2014), но при очакванията за бъдещето се наблюдават различия по социодемографски характеристики, включително по пол и възраст (Masse et al, 2009).

Метод

В изследването са използвани следните въпросници: социодемографски въпросник, създаден от автора, който събира данни за пола, възрастта, класа на учениците и структурата и социално-икономическия статус на изследваните и техните семейства; въпросник Изследване на ковиталността в средното образование *(Social-Emotional Health Survey-Secondary, SEHS-S, Furlong et al., 2023)* и Скала за изследване на бъдещите очаквания на юношите *(Future expectation skale for adolescents, FESA, Dutra-Thomé et al., 2015).*

Изследването на Ковиталността се извършва посредством въпросник, който измерва социално-емоционалното здраве на гимназисти (Social-Emotional Health Survey-Secondary, SEHS). Ковиталността на учениците е мета-конструкт от по-висок ред, отразяващ синергичния ефект, предизвикан от общото влияние на четирите основни конструкта, които го изграждат *(вяра в себе си, вяра в другите, емоционална компетентност, ангажиран живот)*, всеки от които включва три субскали. Въпросникът има 12 субскали, които включват общо 36 айтема, разпределени равномерно по 3 въпроса за всяка субскала (Furlong et al., 2018). Отговорите се оценяват по четири степенна Ликертова скала - 1-изобщо не е вярно, 2-донякъде вярно, 3-в голяма степен вярно, 4- напълно вярно.

Скалата за изследване на бъдещите очаквания на юношите (Future expectation scale for adolescents, FESA, Dutra-Thomé et al., 2015) първоначално е разработена в Чили, в контекста на по-мащабно изследване, свързано с рискови и протективни фактори сред юношите. Впоследствие скалата е прецизирана само за бъдещи очаквания и е валидирана в Бразилия. В България скалата не е прилагана досега. Тя включва 24 айтема, разпределени неравномерно в пет фактора, свързани с бъдещите очаквания на юношите по отношение на работа и образование, брак и семейство, общество и социални дейности, бъдеще на децата и здраве. Референтното твърдение за всички айтеми е: „Когато стана възрастен …“, което е последвано от възможни перспективи в бъдещето като „Ще се храня здравословно“ или „Децата ми ще живеят в мирно време“ и т.н. Отговорите са групирани в 7 степенна ликертова скала, вариращa от 1 – Изобщо не вярвам в това, до 7 – Напълно вярвам в това.

Анализът на вътрешната консистентност на използваните скали показва добра надеждност, като общият коефициент на алфа (α) на Кронбах за скалата за изследване на ковиталност за гимназисти е .86, и съответно .93 за скалата за изследване на бъдещи очаквания на юношите. Коефициентите на съставящите двете скали фактори са посочени в таблица 1.

Таблица 1. Коефициенти на Кронбах алфа (α) за скалата за изследване на ковиталност (SESH-S) и за скалата за изследване на Бъдещите очаквания на юношите (FESA). [*Cronbach's alpha (α) coefficients for the Covitality Scale (SESH-S) and the Future Expectations Scale for Adolescents (FESA)]*.

SESH-S	(α)	FESA	(α)
Вяра в себе си	.68	Работа и образование	.93
Вяра в другите	.78	Брак и семейство	.88
Емоционална компетентност	.70	Общество и социални дейности	.71
Ангажиран живот	.85	Здраве	.76
		Бъдеще на децата	.80
Скала Ковиталност	.86	Скала Очаквания за бъдещето	.93

Процедура. Изследваните лица са ученици, които не са пълнолетни, затова проучването се осъществява след предварително взето съгласие първоначално от директора на училището, класните ръководители, а след това и от родителите, посредством попълване на информирано съгласие. След получаване на съгласие от страна на родителите, с помощта на училищния психолог или педагогическия съветник е проведена анкетата, по време на часа на класния ръководител, като въпросниците на хартиен носител са предоставени заедно с кратко представяне на въпросника и съответно устна инструкция за попълване от учениците. Анкетата е анонимна, попълването ѝ отнема около 20-25 минути. Изследването е осъществено между месеците март и май 2024 г., в държавни и частни училища с гимназиален етап на обучение в град София.

Извадка. В пилотното изследване участват 143 ученици, от които 51 момчета и 92 момичета, на възраст от 13 до 19 години (от 8-ми до 12-ти клас), като 86 от тях са от държавни и 57 са от частни училища. Характеристиката на семействата ни дава информация, че 35.8% живеят в семейство с две деца, а 36.5% от изследваните са единствено дете в семейството, 15% живеят с един родител. Социално-икономическият статус на учениците показва, че 68% от изследваните ученици ходят поне три пъти годишно на почивка. Всеки 5-ти ученик определя, че домът в който живее, е по-голям от нужното, а 13% имат платен служител, който помага в домакинството. 76% от майките и 62% от бащите са с висше образование. Разлики по този показател между родителите от държавните и частните училища няма. Средният академичен успех на учениците в пилотното изследване е 5.10, като 72% от децата са с успех над 5.00, като средният успех на учениците в държавното училище е 4.96, а в частното 5.31.

Резултати

При резултатите трябва да се вземе предвид, че са изключени двама участници при оценяването на първата скала за социално-емоционално здраве и шестима от втората скала за бъдещите очаквания на юношите, тъй като не са попълнили коректно анкетата.

Дескриптивната статистика на средните стойности на факторите, оценяващи Ковиталността, показват, че факторът вяра в другите има най-висока средна стойност, като между останалите три фактора няма съществена разлика. При скалата изследваща Очакванията за бъдещето на юноши средните стойности на работа и образование са с най-високи, а бъдещите очаквания за обществото и социалните дейности имат най-ниски стойности (таблица 2).

Таблица 2. Средни стойности на скалата за изследване на Социално-емоционалното здраве за гимназисти (SESH-S) и за скалата за изследване на Бъдещите очаквания на юношите (FESA). *[Mean scores for the Social-Emotional Health Survey Scale for High School Students (SESH-S) and for the Future Expectations Scale for Adolescents (FESA)]*.

SESH-S	N	Min.	Max.	M	SD	FESA	N	Min	Max	M	SD
Вяра в себе си	141	15	36	25.85	4.154	Работа и образование	137	2.40	7.00	6.03	.942
Вяра в другите	141	10	36	29.23	5.130	Брак и семейство	137	1.00	7.00	5.40	1.423
Емоционална компетентност	141	9	36	27.04	4.390	Общество и соц. дейности	137	1.00	7.00	4.89	1.177
Ангажиран живот	141	9	36	25.57	5.823	Здраве	137	2.33	7.00	5.64	1.077
						Бъдеще на децата	137	1.00	7.00	5.63	1.118

С цел да се анализират различията между средните стойности за момичета и момчета по факторите: Вяра в себе си, Вяра в другите, Емоционална компетентност и Ангажиран живот, е проведен t-тест за независими извадки *(independent-samples t-test)* на Стюдънт. Статистически значимо различие между средните стойности при момчетата *(M=27.72, SD=5.533)* и момичета *(M=30.05, SD=4.724*); *t(139)= 2.251; p=.009* е установено при фактора Вяра в другите. Големината в различието на средните стойности *(M=2.33)* е по-голяма от типичната големина на ефекта. Направен е независим t-тест и по отношение на общия фактор Ковиталност *(Covitality)*. Стойностите показват, че общите стойности не показват статистически значимо различие между средните стойности за момчета *(M=106.39, SD=13.029)* и момичета *(M=108.46, SD=14.284); t (137)=-841., p=0.40.* Т-тестът по отношение на очакванията за бъдещето на юношите показва, че статистически няма значимо различие между факторите и общите средни стойности за момчета *(M=135.72, SD=19.342);* и момичета *(M=136.20, SD=21.835); t(135)=-126., p=0.90.*

Направен е и независим t-тест по отношение на общия фактор на Ковиталност на учениците в частни и държавни училища, както и на съставящите го четири фактора. Стойностите показват, че няма статистически значимо различие между средните стойности за държавно *(M=107.59, SD=13.384)* и частно училище*(M=107.94, SD=14.660); t(137)=-.147; p=.88.* Получените резултати от направения t-тест за фактора, оценяващ очакванията за бъдещето на юношите в частни и държавни училища показват, че няма статистически значимо различие между средните стойности за държавно *(M=140.28, SD=18.193)* и частно училище *(M=133.36, SD=22.194); t (135)= -1.90; p=.60*, както за цялата скала, така и за съставящите я пет фактора.

След проведен корелационен анализ *(bivariate correlation)* за установяване размера на корелационния коефициент на Пиърсън, бяха констатирани от слаби до средни положителни корелации между факторите на социалното-емоционалното здраве на учениците и техните очаквания за бъдещето. Най-значими корелации са установени между ангажиран живот и общество и социални дейности *(r=.481**),* между вяра в себе си и бъдещите очаквания за работа и образование *(r=.450**),* общество и социални дейности *(r=.401**)* и здраве *(r=.424**),* между вяра в другите и бъдеще на децата *(r=.336**),* а също и между ангажиран живот и бъдещи очаквания за брак и семейство *(r=.417**).* Корелацията между емоционалната компетентност и работа и образование, брак и семейство, общество и социални дейности и здраве не е статистически значима. Корелацията между емоционална компетентност и бъдеще на децата е значима, но слаба. Корелацията между общия фактор ковиталност и общия фактор очаквания на бъдещето е висока (r=.512**). В таблица 3 могат да бъдат разгледани връзките между разглежданите под-фактори на оценяваните скали.

Таблица 3. Корелационен анализ между факторите, изграждащи скалата SESH-S и факторите, изграждащи скалата FESA. *[Correlation analysis between the factors constituting the SESH-S scale and the factors constituting the FESA scale]*.

ФАКТОРИ	Вяра в себе си	Вяра в другите	Емоционална компетентност	Ангажиран живот
Работа и образование	.450**	.316**	.026	.394**
Брак и семейство	.314**	.325**	-.026	.417**
Общество и соц. дейности	.401**	.234**	.090	.481**
Здраве	.424**	.186*	.005	.309**
Бъдеще на децата	.364**	.336**	.126	.350**

Дискусия

Връзката между факторите на ковиталността и очакванията за бъдещето на юноши в държавни и частни училища е естествена и с това проучване се потвърждава, че вяра в себе си (част от ковиталността) е конструкт, който е свързан с бъдещите очаквания. Корелацията между обобщената скала на очакванията за бъдещето е във висока корелация с конструкта вяра в себе си *(r=.500**),* което е доказано и в други изследвания (Atabey, 2020., Sun & Shek, 2012). Юноши с високи показатели на вяра в себе си, биха били с по-висока степен на субективно благополучие в бъдеще, не само поради факта, че имат по-позитивна или по-детайлна представа за бъдещето, а заради това, че се чувстват по-уверени в себе си, че ще постигнат целите си. По същия начин оптимизмът, който е част от фактора ангажиран живот, също е положително свързан с очакванията за бъдещето (Sheider & Carver, 1993). Оптимизмът засилва чувството на увереност, като насърчава младите хора да полагат усилия, дори когато срещнат трудности (Carver&Sheider, 2001).

Оптимизмът поражда не само увереност за постигане на бъдещите цели, но и желание за справяне с препятствията по пътя (Seligman et al, 2011). Аз-ефективността (част от конструкта вяра в себе си), също е свързана с позитивни очаквания за бъдещето. Още Бандура набляга на това, че аз-ефективността се проявява чрез вяра в себе си, което е мотивация една поставена задача или цел да се завърши (Bandura, 1977). От друга страна различната училищна среда също влияе върху целеполагането от страна на юношите (Masse et al, 2009), а ангажирането с позитивни дейности насърчава развитието на вътрешните ресурси, свързани с аз-ефективността (Dubow et al, 2001). Работата за промяна в общността (фактор, който е включен в очакванията за бъдещето), може да доведе до усещане за контрол върху бъдещето, а от там и до мотивация за постигане на положителни резултати (Stoddart & Pierce, 2015). Позитивните очаквания за бъдещето спомагат за намаляване на проблемното поведение и подобряване на отношенията с връстниците, по-високото ниво на участие в училище и социалното приемане (Dubow et al, 2001). Високата емоционална компетентност се свързва с благополучие, а ниската емоционална компетентност в тази възраст е предиктор на бъдещи депресивни състояния (Pennell et al, 2015). В настоящото изследване факторът емоционална компетентност не е свързан с факторите на очакванията за бъдещето *(r=.046).* Позитивните очаквания за бъдещето на юношите по отношение на работа, брак, семейство, общност, здраве и т.н. от своя страна се свързват с по-добро психическо здраве в зряла възраст, а негативните очаквания за бъдещето е по-вероятно да доведат до проблемно поведение на юношите в бъдеще (Stoddard & Pierce，2015). Ускореното когнитивно развитие през юношеството е предпоставка за установяване на все повече възможности за планиране на бъдещето, развиването на повече и по-разнообразни копинг стратегии, упоритост и нарастване на увереността, че младите хора могат да бъдат успешни в социокултурен аспект (Nurmi, 1993). Очакванията за бъдещето на младите хора се детерминира и от техния досегашен опит, способности и лични интереси, както и от показаните академични постижения (Finn, 1972).

Различия по пол по отношение на ковиталността се наблюдават единствено при фактора вяра в другите, но общите тенденции за липса на разлика при резултатите по пол, установени и при други изследвания се запазват (Furlong et al; 2023; Dutra-Thomé et al, 2015). При очаквания за бъдещето няма различия по този признак, въпреки, че има изследвания, които установяват обратното (Masse et al, 2009).

Въпреки, че частните училища имат по-висока родителска удовлетвореност от училищната среда, изискванията към учениците и качеството на образование (Charles, 2011; Shakeel & DeAngelis, 2018), в пилотното изследване не се направи разлика между държавни и частни училища по отношение на ковиталността или очакванията за бъдещето на изследваните лица.

След проведеното пилотно проучване може да се каже, че избраните въпросници са достатъчно надеждни и приложими за юноши от българската популация. Продължаване на настоящото пилотното изследване в основно, след провеждане на факторен анализ и адаптиране на въпросника за българска популация, ще даде възможност новите резултати да се подложат на по-изчерпателен анализ, при по-голяма извадка, по-голям брой държавни и частни училища, с по-разнообразен общ академичен успех (висок и нисък), вариращо местоположение (център и квартали) и големина (големи и малки).

Настоящите резултати, получени от изследването, напълно съответстват на посоката, зададена от моделите на позитивното развитие на юношите (PYD) – ковиталност и очаквания за бъдещето, което недвусмислено подчертава важната роля на факторите, изграждащи социално-емоционалното здраве и връзката им с очакванията за бъдещето на юношите.

Литература / References

Atabey, N. (2020). Future Expectations and Self-Efficacy of High School Students as a Predictor of Sense of School Belonging. Education & Science/Egitim ve Bilim, 45(201).

Benson, P. L., Scales, P. C., & Syvertsen, A. K. (2011). The contribution of the developmental asset's framework of positive youth development theory and practice. *Advances in child development and behavior*, 41, 197-230.

Benţea, C. C. (2018). POSITIVE PSYCHOLOGY IN SCHOOL–A BRIEF OVERVIEW. In International Multidisciplinary Scientific Conference On The Dialogue Between Sciences & Arts, Religion & Education (Vol. 2, No. 2, pp. 261-268). *Ideas Forum International Academic and Scientific Association.*

Catalano, R. F., Berglund, M. L., Ryan, J. A. M., Lonczak, H. S., & Hawkins, J. D. (2004). Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 591, 98-124.

Charles, G. W. (2011). Parental perceptions of school quality in public and private schools. Northcentral University.

Dubow, E. F., Arnett, M., Smith, K., & Ippolito, M. F. (2001). Predictors of future expectations of inner-city children: A 9-month prospective study. The Journal of Early Adolescence, 21(1), 5-28.

Dutra-Thomé, L., Koller, S. H., McWhirter, E. H., & McWhirter, B. (2015). Application of the future expectation scale for adolescents (FESA) in Brazil. P*sicologia: Reflexão e Crítica,* 28, 331-339.
Finn, J. D. (1972). Expectations and the educational environment. Review of educational research, 42(3), 387-410.
Furlong, M. J., You, S., Renshaw, T. L., Smith, D. C., & O'Malley, M. D. (2014). Preliminary development and validation of the social and emotional health survey for secondary school students. *Social Indicators Research*, 117, 1011-1032.
Furlong, M. J., Dowdy, E., & Nylund-Gibson, K. (2018). *Social Emotional Health Survey-Secondary*--2015 Edition. Grantee Submission.
Furlong, M. J., Paz, J. L., Carter, D., Dowdy, E., & Nylund-Gibson, K. (2023). *Extending Validation of a Social Emotional Health Measure For Middle School Students. Contemporary school psychology,* 27(1), 92-103.
Lerner, R., Lerner, J., & Benson, J. B. (2011). Positive youth development (Vol. 41). Academic Press.
Lewin, K. (1938). Will and needs. In W. D. Ellis (Ed.), A source book of Gestalt psychology (pp. 283–299). Kegan Paul, Trench, Trubner & Company.
Massey, E. K., Gebhardt, W. A., & Garnefski, N. (2009). Self-generated goals and goal process appraisals: Relationships with sociodemographic factors and well-being. Journal of adolescence, 32(3), 501-518.
Nurmi, J. E. (1993). Adolescent development in an age-graded context: The role of personal beliefs, goals, and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. International Journal of Behavioral Development, 16(2), 169-189.
Pennell, C., Boman, P., & Mergler, A. (2015). Covitality constructs as predictors of psychological well-being and depression for secondary school students. *Contemporary school psychology,* 19, 276-285.
Renshaw, T. L., Furlong, M. J., Dowdy, E., Rebelez, J., Smith, D. C., O'Malley, M. D., ... & Strøm, I. F. (2014). Covitality: A synergistic conception of adolescents' mental health. *In Handbook of positive psychology in schools* (pp. 12-32). Routledge.
Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1993). On the power of positive thinking: The benefits of being optimistic. Current directions in psychological science, 2(1), 26-30.
Seligman, M. E. (2011). Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. Simon and Schuster.
Shakeel, M. D., & DeAngelis, C. A. (2018). Can private schools improve school climate? Evidence from a nationally representative sample. Journal of School Choice, 12(3), 426-445.
Shek, D. T., Dou, D., Zhu, X., & Chai, W. (2019). Positive youth development: Current perspectives. Adolescent health, medicine and therapeutics, 131-141.
Stoddard, S. A., & Pierce, J. (2015). Promoting positive future expectations during adolescence: The role of assets. *American journal of community psychology,* 56, 332-341.
Sun, R. C., & Shek, D. T. (2012). Beliefs in the future as a positive youth development construct: A conceptual review. The scientific world journal, 2012(1), 527038.
Vansteenkiste, M., Soenens, B., Verstuyf, J., & Lens, W. (2009). What is the usefulness of your schoolwork?' The differential effects of intrinsic and extrinsic goal framing on optimal learning. *Theory and Research in Education*, 7(2), 155-163.
Weiss, A., King, J. E., & Enns, R. M. (2002). Subjective well-being is heritable and genetically correlated with dominance in chimpanzees (Pan troglodytes). *Journal of personality and social psychology*, 83(5), 1141.
Wyman, P., Cowen, E., Work, W., & Kerley, J. (1993). The role of children's future expectations in self-system functioning and adjustment to life stress: A prospective study of urban at-risk children. *Developmental Psychology,* 5, 649-661.
Yeager, D. S. (2017). Social and emotional learning programs for adolescents. The future of children, 73-94.

РАЗВИТИЕ В ДЕТСТВОТО И ЮНОШЕСТВОТО: НОРМАТИВНИ ПРОЦЕСИ И НАРУШЕНИЯ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 40-45
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ВЛИЯНИЕ НА СЕМЕЙНАТА СТРУКТУРА И ДОХОДИ ВЪРХУ ФИЗИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ ПРИ ПОДРАСТВАЩИТЕ

Иван Иванов[1], Анжелика Велкова

Медицински Университет – София, Факултет по обществено здраве „Проф. д-р Ц. Воденичаров, дмн“, катедра „Социална медицина“
Медицински университет – София, 1527 гр. София, ул. Бяло море №8

ivan.ivanov.dmd@gmail.com; a.velkova@foz.mu-sofia.bg

Резюме:

Въведение. Юношеството е период на сформиране и утвърждаване на навиците за здравословен начин на живот, един от най-важните сред които е поддържането на оптимална физическа активност (ФА).

Цел на изследването е да проучи влиянието на структурата и доходите на семейството върху ФА в юношеска възраст (10 - 19 г.) на територията на Република България.

Методи. Проучването е реализирано в периода 2021 –2023 год. Обхванати са 565 участника от 15 училища на територията на страната. Проведено е онлайн анкета с оригинални въпроси и въпроси от валидирани международни инструменти.

Резултати. Семейната структура не влияе върху интензивността на ФА (p=0,430), но тя е свързана с еднократната продължителност на ФА с умерена (p=0,033) и с ниска интензивност (p=0,007), като тийнейджърите от семейство с един родител отделят по-малко време за спорт от връстниците си с нуклеарно семейство.

Активно спортуващите юноши от семействата с високи доходи имат най-голяма седмична честота на тренировките от средно 3,48±0,18 дни (p=0,001) и най-продължителна еднократна тренировка от 85,63±4,25 мин. (p=0,001) в сравнение с децата от семейства със средни и минимални доходи. Сред подрастващите с минимални семейни доходи е най-висок делът на тези с ниска ФА - 13,3%.

Обсъждане. Тийнейджърите от непълни семейства по-често са с ниска ФА и не изпълняват препоръките на СЗО за ежедневно спортуване от 60 мин.

Съществува социален градиент в интензивността на ФА на подрастващите в зависимост от доходите на семейството. Преодоляването на социалните неравенства във ФА изисква икономическо подпомагане на спортните дейности в свободното време и разширяване на предлаганите училищни спортни занимания за юношите от семействата с минимални доходи.

Ключови думи: физическа активност, подрастващи, семейна структура, доходи на семейството.

[1] Иван Иванов е докторант по Социална медицина с научен ръководител проф. д-р Анжелика Велкова

CHILD AND ADOLESCENT DEVELOPMENT AND DISORDERS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 40-45
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THE INFLUENCE OF FAMILY STRUCTURE AND INCOME ON PHYSICAL ACTIVITY IN ADOLESCENTS

Ivan Ivanov[2], Anjelika Velkova

Medical University of Sofia,
Faculty of Public Health "Prof. Dr. T. Vodenicharov, MD, PhD",
Department of Social Medicine
Medical University of Sofia, 1527 Sofia, Byalo More St. No. 8

ivan.ivanov.dmd@gmail.com; a.velkova@foz.mu-sofia.bg

Abstract:

Introduction. Adolescence is a critical period for the formation and consolidation of healthy lifestyle habits, with the maintenance of optimal physical activity (PA) being among the most important.

The aim of this study is to examine the influence of family structure and income on PA during adolescence (ages 10-19) in the Republic of Bulgaria.

Methods. The study was conducted from 2021 to 2023, encompassing 565 participants from 15 schools across the country. An online survey was administered, including both original questions and items from validated international instruments.

Results. Family structure does not affect the intensity of PA ($p=0.430$), but it is associated with the duration of moderate ($p=0.033$) and low-intensity PA ($p=0.007$), with adolescents from single-parent families dedicating less time to sports compared to their peers from nuclear families.

Adolescents from high-income families who are actively engaged in sports have the highest weekly frequency of training, averaging 3.48±0.18 days ($p=0.001$), and the longest single training session duration of 85.63±4.25 minutes ($p=0.001$), compared to those from middle- and low-income families. Among adolescents from low-income families, the highest proportion of those with low PA was observed at 13.3%.

Discussion. Adolescents from single-parent families are more likely to have low PA levels and do not meet the WHO recommendations for 60 minutes of daily activity.

There exists a social gradient in the intensity of PA among adolescents depending on family income. Overcoming social inequalities in PA requires economic support for extracurricular sports activities and expanding school sports programs for adolescents from low-income families.

Keywords: physical activity, adolescents, family structure, family income.

[2] Ivan Ivanov - PhD Student in Social Medicine under the supervision of Prof. Dr. Anjelika Velkova

Въведение

Юношеството има за цел да подготви подрастващия физически, психически и социално за функционирането му като възрастен зрял човек. Формирането в този етап на умения за съзнателно вземане на решения и за здравословен начин на живот ще се отразят позитивно върху живота и здравето в следващите етапи от жизнения цикъл. Физическата активност (ФА) е фундаментална част от здравословния начин на живот. Формирането на трайни навици за оптимална физическа активност е силно повлияно от семейството и неговото функциониране. Семейството влияе както на възможностите за ангажиране в спортни занимания, така и на мотивацията на подрастващите за физическа активност.

Към настоящия момент научните проучвания установяват, че семейната структура има значение като фактор на физическата активност при тийнейджърите. Юношите, живеещи с един родител са склонни да имат по-редки и с по-малка интензивност спортни занимания в сравнение с тези от нуклеарните семейства. Това е резултат от ограниченото време и ресурси в непълните семейства за осигуряване на спортно оборудване, транспорт, участие в платени спортни тренировки, както и на семейни занимания със спорт.

Семейството играе ролята на пример и мотиватор при създаването на трайни поведенчески модели, вкл. и при формиране на навиците за физическа активност. В семейства, в които родителите спортуват и насърчават спортните занимания, има много по-голяма вероятност децата да подражават на своите родители и да спортуват активно. Семейната подкрепа при спортни изяви на подрастващите (подкрепа при участие в тренировки и състезания) е силен мотивиращ фактор за създаване на трайно поведение на висока физическа активност.

Социалноикономическият статус на семействата също име важна роля за физическата активност на юношите. Семействата с по-високи доходи имат възможности да осигурят по-добър достъп до спортна база, оборудване, организирани спортни занимания и безопасна среда за спорт (Silva MPD, 2020). Освен това, родителите с по-високи доходи по-често оказват семейна подкрепа при спортните изяви на своите деца и ги насърчават към високи спортни постижения. В подобни семейства спортът е начин за личностна изява и социализиране. Родителите в семействата с по-високи доходи често са с по-високо ниво на образование и са запознати са с положителните ефекти на физическата активност за здравето. Те насърчават физическата активност като неделима част от формирането на здравословен начин на живот.

Целта на изследването е да проучи влиянието на структурата и доходите на семейството върху ФА като компонент на здравословния начин на живот при ученици на възраст между 10 и 19 г. на територията на Република България.

Метод

Проведено е срезово социално-медицинско проучване в периода м. ноември 2021 – м. януари 2023 год. Обхванати са 565 ученици на възраст 10-19 год. от 12 средни общообразователни (СОУ) и 3 основни (ОУ) училища от областите на Централна Южна и Югозападна България. Те са подбрани по удобство, така че да бъде осигурено представителство на юношеската популация от населени места с различна големина и стил на живот, за да се представят характеристики и фактори, типични за цялата група на подрастващите в Р. България.

Проведена е онлайн анкета с оригинални въпроси и въпроси от валидирани международни инструменти, изследващи физическата активност в юношеска възраст (Lee PH, 2011, Oct 21). В настоящото проучване са използвани въпроси от оригинален международно валидизиран въпросник за определяне на ФА – *International Physical Activity Questionnaire - Short Form* (*IPAQ – short form)*. Елементите във въпросника са структурирани по такъв начин, че да съберат информация за физическа активност с различен енергиен разход – с ниска, умерена и висока интензивност. Въпросите за физическата активност са отворени и разпитват за физическата активност на подрастващите в последните седем дни, предшестващи деня на попълване на въпросника. Оценява се продължителността в минути и честотата в дни на трите типа физическа активност по ниво на интензивност. Резултатите от проучването на физическата активност на всеки участник се определят на базата на метаболитния еквивалент на задачата – MET (Metabolic equivalent of task), където 1 MET е степента на разход на енергия при седене в покой. Формулата, по която се изчислява всяка активност има следния вид: (METs)* (брой минути за ден) * (брой дни в седмицата). По този окончателното ниво на физическа активност се определя като ниско, умерено и високо при спазване на следните критерии за оценка:

Ниска физическа активност се определя при лица, които или нямат никаква физическа активност или такава е налична, но не отговаря на критериите за умерена или висока физическа активност.

Умерената физическа активност отговаря поне на един от трите критерия: 1) 3 или повече дни висока по интензивност физическа активност за поне 20 минути дневно; 2) 5 или повече дни умерена по интензитет физическа активност и/или ходене пеш поне 30 минути дневно; 3) 5 или повече дни от всяка комбинация от трите вида активност с общ метаболитен еквивалент поне 600 MET-minutes/week.

За да попаднат в категорията с висока физическа активност (активно спортуващи), изследваните следва да отговарят на поне един от следните два критерия: 1) наличие на висока по интензитет физическа активност в поне 3 дни за последната седмица с общ метаболитен еквивалент поне 1500 MET-minutes/week; 2) 7 или повече дни от всички по интензитет активности с общ метаболитен еквивалент поне 3000 MET-minutes/week.

Статистическите анализи на данните са осъществени с помощта на статистическите софтуерни пакети SPSS for Windows, v. 23 и Microsoft Office Excel 2013. С тест на Kolmogorov-Smirnoff е проверена формата на разпределение на количествените променливи, като в съответствие с нея са подбирани подходящи параметрични или непараметрични методи за анализ. При тестването на хипотези за наличието на статистически значими различия в средните стойности на количествените променливи между две независими извадки е прилаган t-тест на Fisher и тест на Mann-Whitney, а при сравнение на повече от две независими извадки е използван еднофакторен дисперсионен анализ ANOVA или тест на Kruskal-Wallis.

Резултати

В проведеното изследване 472 (83,5%) от учениците живеят в семейство с нуклеарна структура, в семейство с един родител са 70 (12,4%), а 23 (4,1%) от децата не са посочили в какво семейство живеят и са изключени от анализа. При сравнителния анализ за влиянието на структурата на семейството върху ФА с различна интензивност (Табл. 1). се установяват статистически значими зависимости при времето за еднократни занимания с ФА с умерена (p=0,033) и с ниска интензивност (p=0, 007).

Таблица 1. Структура на семейството и честота на заниманията с ФА в дни и средна еднократна продължителност в *минути [Family structure and frequency of PA activities in days and average single duration in minutes]*

Тип на физическа активност	Нуклеарно семейство	Непълно семейство	Ниво на значимост p
Средна продължителност в дни през последната седмица			
С висока интензивност	2,84±0,10	2,60±0,25	0,411
С умерена интензивност	2,00±0,09	1,70±0,21	0,165
С ниска интензивност	5,81±0,08	5,94±0,20	0,559
Средна продължителност на занимания с ФА в минути			
С висока интензивност	68,56±2,22	61,07±5,32	0,264
С умерена интензивност	55,18±2,74	37,96±4,81	0,033
С ниска интензивност	74,54±3,12	62,24±9,17	0,007

И при двата вида ФА с умерена и ниска интензивност тийнейджърите в семейство само с един родител отделят по-малко време за отделните занимания – 17,22 минути по-малко за ФА с умерена интензивност и 12,3 мин по-малко за ФА с ниска интензивност. Дейностите, осъществявани в седнало положение, не се различават между децата в пълните и непълните семейства нито по отношение на честотата в дни (p=0,599), нито по средното еднократно време в минути (p=0,634).

Семейната структура не влияе върху интензивността на ФА (p=0,430), но тя е свързана с еднократната продължителност на ФА с умерена (p=0,033) и с ниска интензивност (p=0,007), като подобно на установени и от други автори закономерности в настоящото изследване се потвърждава тезата, че тийнейджърите от семейство с един родител отделят по-малко време за спорт от връстниците си в нуклеарно семейство.

За оценка на социално-икономическия статус, семействата са категоризирани като такива с високи, средни и минимални доходи. В изследваната група преобладават подрастващи, чиито семейства имат средни доходи – 397 (70,3%), следвани от ученици в семейства с високи доходи – 134 (23,7%), като на последно място се нареждат юношите, които определят, че семейството им е с минимални доходи – 30 (5,3%).

Когато се анализира социално-икономическият статус на децата, упражняващи ФА **с висока интензивност**, се установява, че тези от семействата с най-високи доходи са най-активно спортуващи в сравнени с децата от семейства със средни и с минимални доходи (p=0,001). Те спортуват с най-голяма честота и продължителност - средно 3,48±0,18 дни и еднократни занимания от 85,63±4,25 мин. дневно.

Статистически значима е връзката между социално-икономическия статус на семейството и честотата и продължителността на ФА с умерена интензивност. В тази група отново децата от семействата с високи доходи показват най-висока честота и продължителност на ФА. Те спортуват средно 2,54±0,18 дни в седмицата със заетост средно повече от час - 68,34±4,98 мин. (Табл. 2).

Таблица 2. Честота и продължителност на ФА с умерена интензивност по доходи на семействата *[Frequency and duration of moderate-intensity PA by family income]*

Доходи на семейството	Физическа активност с умерена интензивност	
	Честота (в среден брой дни)	**Продължителност (в минути еднократно)**
Високи	2,54±0,18	68,34±4,98
Средни	1,80±0,09	47,16± 2,78
Минимални	2,20±0,370	54,53± 12,62
Ниво на значимост P	0,001	0,001

Анализът на връзката между социално-икономическия статус на семейството и нивото на ФА на подрастващите показват, че въпреки наблюдаваните високи нива на ФА във всички категории по доход на семействата, съществува социален градиент с нарастване на относителния дял на децата с ниска ФА (p=0,002). Установява се, че делът на юношите с ниска ФА е най-висок - 13,3% в групата с минимални доходи на семейството.

Обсъждане

Семейната структура е един от факторите, които могат да повлияват поведението на подрастващите по отношение на физическата активност. Редица проучвания доказват, че тийнейджърите, които се отглеждат в непълни или реконструирани семейства, по-често са с ниска физическа активност и не изпълняват препоръките на СЗО за ежедневно спортуване (Langøy A SO, 2019 Apr 25.), (LK., BMC Public Health 2020 Apr 16.). Те обръщат внимание на по-високите рискове от придобиването на други нездравословни поведения от децата в непълни семейства. Получените от нас резултати доказват, че въпреки липсата на съществени различия в нивото на ФА на децата от нуклеарните и непълните семейства, времето за ежедневна умерена физическа активност при последните е значимо редуцирано и не достига препоръчваните от СЗО 60 мин.

Изследвания върху психичното развитие при подрастващите, отглеждани само от един родител, установяват оформянето на тенденция за бъдещо „people-pleasing“ поведение (Beilharz JE PM, 2020 Feb). При изграждането на собствената идентичност в периода на юношеството, децата в непълни семейства често поемат отговорност за чувствата на родителя си и се опитват да му предложат подкрепа по всякакъв начин, като неглижират собствените си мисли и чувства. *Вероятно подобни тенденции при децата от непълни семейства водят до наблюдаваната от нас по-висока честота да задоволят останалите по отношение на тяхната мотивация за спортните занимания.*

Резултатите от изследването потвърждават установените от редица автори влияния на социално-икономическия статус на семейството върху ФА на юношите (Kantomaa MT TT, 2007), (Ke Y SL, 2022 Sep), (Kennewell E CR, 2023). Преодоляването на социалните неравенства във ФА изисква икономическо подпомагане на спортните дейности в свободното време и разширяване на предлаганите училищни спортни занимания за юношите от семействата с минимални доходи (Baquet G RN, 2014 Feb 21.), (Walker R, 2023).

В настоящото изследване е взет под внимание фактът, че ФА е поведенчески фактор, който до известна степен се определя от средата на развитие, както и от културните особености в страната. Използваният международно валидизиран инструмент за определяне на ФА се базира на самооценката на даден индивид за интензивността на неговата физическа активност. Ограниченията на неговото прилагане са свързани със

субективната оценка на респондентите, както и с метеорологичните условия на седмицата, за която са питани децата, т.к. някои от занятията могат да се променят въз основа на характеристиките на времето и съответния сезон. Освен това, по време на периода на анкетиране, някои училища са били под карантина поради COVID-19 и отговорите на децата може да отразяват намалена ФА поради тази причина.

Заключение

Подрастващите от семейства с по-висок социално-икономически статус демонстрират по-голяма ангажираност със спортни занимания. По-добрите доходи на семейството предоставят по-голямо разнообразие от възможности за ФА в свободното време, включително срещу заплащане или в дейности, изискващи по-скъпа екипировка и оборудване. Добрата физическа форма и външен вид по-често са социална норма за тези семейства и са силен мотиватор за участие на подрастващите в спортни дейности. Установеният социален градиент при включването на юношите във ФА изисква икономическо подпомагане на спортните дейности за подрастващите в свободното време и разширяване на предлаганите училищни спортни занимания, особено за децата от семейства с минимални доходи. Това ще осигури еднакви възможности за ФА на всички тийнейджъри, независимо от социално-икономическия статус на техните семейства.

Литература/References

Baquet G RN, B. A. (2014 Feb 21.). Objectively assessed recess physical activity in girls and boys from high and low socioeconomic backgrounds. *BMC Public Health* .

Beilharz JE PM, F. S.-C. (2020 Feb). The impact of childhood trauma on psychosocial functioning and physical health in a non-clinical community sample of young adults. . *Aust N Z J Psychiatry.* , 185-94.

Kantomaa MT TT, N. S. (2007). Adolescents' physical activity in relation to family income and parents' education. *Prev Med.*

Ke Y SL, P. L. (2022 Sep). Associations between socioeconomic status and physical activity: A cross-sectional analysis of Chinese children and adolescents. *Front Psychol.*

Kennewell E CR, M. C. (2023). The relationships between school children's wellbeing, socio-economic disadvantage and after-school activities: a cross-sectional study. *Children (Basel).*

Langøy A SO, W. B. (2019 Apr 25.). Associations between family structure and young people's physical activity and screen time behaviors. *BMC Public Health.*

Lee PH, M. D. (2011, Oct 21). Validity of the International Physical Activity Questionnaire Short Form (IPAQ-SF): a systematic review. *Int J Behav Nutr Phys Act.*

LK., P. H. (BMC Public Health 2020 Apr 16.). The association of family structure with health behavior, mental health, and perceived academic achievement among adolescents: a 2018 Korean nationally representative survey. . *BMC Public Health.*

Walker R, H. D. (2023). The new normal for children’s physical activity and screen viewing: a multi-perspective qualitative analysis of behaviours a year after the COVID-19 lockdowns in the UK. *BMC Public Health.*

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 46-51
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СТАБИЛНОСТ И ПРОМЯНА НА СТИЛА НА ПРИВЪРЗАНОСТ В ЗРЕЛОСТТА

Филипа Велкова[1]

Докторант
СУ „Св. Климент Охридски“
БЪЛГАРИЯ, София 1504, бул. „Цар Освободител“ 15, етаж 3

filipavelkova@gmail.com

Резюме:

Голяма част от клиничния интерес по отношение на теория на привързаността е свързан с допускането, че стилът на привързаност може да претърпи промяна в зрелостта. Целта на настоящия доклад е да адресира съществуващия в литературата дебат по отношение на стабилността и промяната на вътрешните работни модели при възрастни, хвърляйки светлина върху рисковите фактори за поддържането на сигурна привързаност в зрелостта. В изложението се прави обзор на резултати от емпирични изследвания върху механизмите, провокиращи, от една страна, стабилност и, от друга, промяна на стила на привързаност при възрастни като интрапсихични процеси, загуба на близки, преход към родителство, психотерапия и други. С цел овладяване на някои от пропуските в литературата до момента се предлагат няколко препоръки за бъдещи изследвания, основно с лонгитюден характер, с многократни измервания на конструкта преди, по време и след възникването на конкретни житейски преходи и преживявания в различни етапи на житейския цикъл.

Ключови думи: стил на привързаност, привързаност в зрелостта, вътрешни работни модели.

[1] Филипа Велкова е докторант по клинична психология с научен ръководител проф. Румяна Крумова-Пешева.

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 46-51
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

STABILITY AND CHANGE IN ADULT ATTACHMENT STYLE

Filipa Velkova

PhD Student
SU St. "Kliment Ohridski"
BULGARIA, Sofia 1504, bul." Tzar Osvoboditel" 16

filipavelkova@gmail.com

Abstract:

Much of the clinical interest in attachment theory is related to the assumption that attachment style can change in adulthood. The aim of this paper is to address the existing debate in the literature regarding the stability and change of internal work models in adults, shedding light on the risk factors for maintaining secure attachment in adulthood. The report reviews the results of empirical research on the mechanisms provoking, on one hand, stability and, on the other, change in attachment style in adults, such as intrapsychic processes, loss of loved ones, transition to parenthood, psychotherapy and others. To address some of the gaps in the existing literature, several recommendations for future research have been proposed with multiple measurements of the construct before, during and after the occurrence of specific life transitions and experiences at different stages of the life cycle.

Keywords: attachment style, adult attachment, internal working models.

Въведение

Редица изследвания демонстрират наличието на взаимовръзка между индивидуалния стил на привързаност и удовлетвореността, доверието и отдадеността в близките взаимоотношения (Mohammadi et al., 2016; Steuber, 2005; Volmann et al., 2019, цит. по Mohd Hasim et al., 2023; Bakalova & Sokolova, 2024; Totkova, 2024). Ключовата функция, която изпълнява стилът на привързаност в развитието и динамиката на партньорските взаимоотношения, повдига въпроса за това дали и до каква степен конструктът подлежи на модификация в зрелостта. Базовият постулат на теория на привързаността гласи, че ранните преживяванията с фигурите на привързаност в детството оказват дълготрайно влияние върху по-късното социално функциониране посредством изграждането на така наречените „вътрешни работни модели“, които се явяват база за формиране на нагласи, убеждения и очаквания за това как Азът ще взаимодейства във връзките с другите, както и преживяване за другия и какво ще бъде неговото поведение в междуличностните взаимоотношения в зрелостта. По този начин теорията предполага, че стилът на привързаност е сравнително стабилен и резистентен на промяна във времето. Същевременно с това създателят на теория на привързаността Джон Боулби е допускал, че ключови житейски обрати е възможно да доведат до известна модификация на репрезентационните модели (Боулби, 1988/2019). Целта на настоящия доклад е да адресира съществуващия в психологическата литература дебат по отношение на стабилността и промяната на стила на привързаност в зрелостта, откроявайки по-общи тенденции в емпиричните проучвания до момента и предлагайки насоки за по-нататъшно развитие в тази област.

Изложение

Механизми, допринасящи за поддържането на стабилността на вътрешните работни модели при възрастните

От гледна точка на Боулби (Bowlby, 1973, цит. по Gillath et al., 2016) факторите, които допринасят за поддържането на стабилността на вътрешните работни модели, касаят, от една страна, интрапсихични процеси и, от друга – механизми, обвързани със средата, в която се намира индивидът.

Интрапсихични процеси:

Склонност към потвърждаване (confirmation bias)

Боулби (Боулби, 1988/2019) е вярвал, че вътрешните работни модели оказват влияние върху начина, по който индивидите интерпретират случващото се в междуличностните взаимоотношения, изграждайки самосбъдващи се пророчества по отношение на поведението на значимите други. В подкрепа на застъпеното от него становище за ролята на склонността към потвърждение Жанг и Хазан (Zhang & Hazan, 2002, цит. по Gillath et al., 2016) установяват, че хората с несигурен-избягващ стил на привързаност се нуждаят както от повече доказателства, за да направят положителни преценки (например, че човекът е надежден), така и от повече доказателства, за да отхвърлят отрицателна преценка (например, че човекът е груб) за хипотетичен партньор. В допълнение към това както Накамура и колеги (Nakamura et al., 2020), така и Микулинсер и Шейвър (Mikulincer & Shaver, 2007) независимо откриват, че несигурните възрастни често прилагат склонността към потвърждаване, за да се фокусират върху онези аспекти от романтичната си връзка, които подкрепят техните страхове и несигурност, което, на свой ред, способства за затвърждаването на негативните им репрезентационни модели.

Междуличностни процеси

Както Боулби, така и редица негови последователи (Bowlby, 1973, цит. по Gillath et al., 2016; Fraley et al., 2002; Arriaga & Kumashiro, 2020) подкрепят становището, че хората със сигурен стил на привързаност избират партньори също със сигурен стил, а несигурните възрастни – такива с несигурен стил на привързаност. Тази тенденция способства както за изграждането на дълготрайно сходство в рамките на романтичните връзки, така и за поддържането на стабилност във вътрешните работни модели. В допълнение към това в изследване на Фралей и Брумбаух (Fraley & Brumbaugh, 2004) се открива, че сигурните възрастни интерпретират двусмислените ситуации в партньорството като позитивни, а прочитът за същите на несигурните възрастни е негативен, подкрепяйки вече съществуващите в тях патерни на привързаността.

Фактори и събития, допринасящи за осъществяването на промяна на вътрешните работни модели при възрастните

Преживяване на загуба и раздяла

Цялостно теоретиците се обединяват около идеята, че събития, които оказват последици върху развитието, поддържането и прекратяването на междуличностните взаимоотношения, носят със себе си потенциала за промяна на привързаността (Fraley et al., 2021). Подобно допускане намира своето потвърждение в данните от скорошни изследвания, които демонстрират, че преживяването на загуба на близък води до негативни промени в стила на привързаност (Cohen & Katz, 2015; Maccallum & Bryant, 2018). Фралей и колеги (Fraley et al., 2021) допълнително подкрепят това становище, установявайки, че както загубата на близки, така и на работна позиция са събития, които допринасят за дългосрочното увеличаване на нивата по скалата „тревожност“. В този смисъл може да предполагаме, че значимите загуби както личен, така и в професионален план е възможно да подкопаят първоначално изградената сигурна привързаност. От своя страна, през последните години нараства и броя на изследванията, демонстриращи настъпването на преоценка на вътрешните работни модели вследствие на преживяването на раздяла (Marshall et al., 2013; Yilmaz & Lajunen, 2023). Киркпатрик и Хазан (Kirkpatric & Hazan, 1998, цит. по Gillath et al., 2016) откриват, че настъпването на промяна в семейното положение се асоциира с промени и по двете дименсии на привързаността. От своя страна, Фралей и колеги (Fraley et al., 2021) установяват, че при хора, преживели раздяла, първоначално се наблюдава нарастване както на нивата по скала „тревожност“, така и при тази на „избягване“. Същевременно с това в период на една година те откриват, че тези промени отстъпват място само на по-ниски нива по дименсията „избягване“. Изследователите обясняват този резултат с допускането, че е възможно актът на раздяла да прекъсва един цикъл на нарастващо избягване, което преди това хората са изпитвали в романтичните си връзки, които вероятно и заради това приключват.

Преход към родителство

В контекста на полагането на интензивна грижа за значим друг, може да предполагаме, че преходът към родителство носи със себе си потенциала за активиране на системата на привързаността (Krieg, 2007; Volling et al., 2023, цит. по Kestler-Peleg, 2024). Подобно допускане намира своето потвърждение в данните от изследване на Кестлер-Пелег (Kestler-Peleg, 2024) със сто осемдесет и шест израелски жени, където резултатите показват, че макар да липсват промени по дименсията „тревожност“, се отчита понижаване по скалата „избягване“ от края на бременността до осем седмици и пет месеца след раждането. В този смисъл може да допуснем, че въпреки относителната си стабилност, привързаността при възрастните може да варира в моменти на значителни преходи в живота, адаптирайки се към изискванията на променящата се реалност.

Преживявания в близките взаимоотношения

През последните две десетилетия нараства броя на изследванията, които припознават диадичната перспектива като отправна точка за придобиване на по-задълбочено разбиране за съществуващия потенциал за промяна на несигурната привързаност в зрялостта (Nakamura et al., 2020). Както Гилат и колеги (Gillath et al., 2005), така и Ариага и колеги (Arriaga et al., 2006) демонстрират, че конструктът би могъл да претърпи изменения в случай, че партньорите изпитват позитивни преживявания, доверие и себерефлексия във връзките. Козолино (Cozolino, 2014) също предполага, че невропластичността може да доведе до промяна в стила на привързаност. Той застъпва идеята, че в рамките на една подкрепяща и обвързана с консистентност в поведението на партньора връзка, хората в зрелостта е възможно да формират нови, по-адаптивни патерни на привързаност. В допълнение към тези данни както „Диадичният модел за регулиране на несигурната привързаност“ (Dyadic Regulation Model of Insecure Attachment) на Симпсон и Оверол (Simpson & Overall, 2014, цит. по Nakamura et al., 2020), така и „Моделът за придобиване на по-сигурна привързаност“ (Attachment Security Enhancement Model) на Ариага и Кумаширо (Arriaga & Kumashiro, 2020) дават ефективни насоки за това как партньорските взаимоотношения биха могли да окажат промяна върху системата на привързаността.

Психотерапия

Все повече изследователи застъпват становището, че психотерапията може да бъде ефективен инструмент при работа с хора с нарушения на привързаността (Taylor et al., 2014). Например Бургес и колеги (Burgess Moser et al., 2016, цит. по Olufowote et al., 2019) установяват, че емоционално-фокусираната терапия води до значително редуциране на нивата на „тревожност“ и „избягване“ при тридесет и две двойки след средно двадесет и една сесии. От своя страна, на база на резултатите, получени от изследване с тримесечна психодраматична група, Доган (Dogan, 2010) предполага, че психодрамата може да бъде ефективен метод за лечение на нарушения на привързаността, установявайки редуциране на нивата по

дименсията "тревожност" при приключване на терапевтичната група. Други изследвания също отчитат подобряване в нивата по двете скали на привързаността при възрастни вследствие както на индивидуална (Daniel, 2006, Stovall-McClough et al., 2003, цит. по Olufowote et al., 2019), така и на групова психотерапия (Kinley & Reyno, 2013, цит. по Olufowote et al., 2019). С оглед на изведените резултати може да допуснем, че психотерапевтичната работа оказва положително влияние върху преработката на негативните вътрешни работни модели.

Стабилност на промяната на стила на привързаност във времето

До голяма степен дебатът по отношение на промяната и стабилността на стила на привързаност е свързан с въпроса дали конструктът може да бъде възприет като личностова черта или като състояние (Gillath et al., 2016). В тази връзка Крис Фралей (Fraley, 2002) предлага прототипен модел, който разглежда привързаността като притежаваща както характеристики на личностова черта, така и на състояние. Моделът предполага, че дори и да възникне промяна в привързаността – то скоро след това хората отново се връщат към първоначалната си траектория. Същевременно с това вследствие на данните от по-скорошно свое изследване, Фралей и колеги (Fraley et al., 2021) частично преразглеждат валидността на този модел, установявайки, че макар в по-голям процент от случаите след временна флуктуация хората да се „връщат" към първоначалната си нива на „тревожност" и „избягване", в отговор на една четвърт от изследваните от тях събития все пак се отчитат и по-дългосрочни промени. Фралей и колеги (Fraley et al., 2021) също така установяват, че начина, по който хората интерпретират конкретните преживявания – т.е като позитивни или негативни, оказва ключово влияние върху степента, в която даденото преживяване би довело до трайна промяна върху стила на привързаност. В контекста на тези резултати в бъдещи изследвания би било от полза да се проследи и въпроса за това как смисълът, който хората придават на събитията в живота им в момента на преживяването им и години след това, е плод на първоначалните им резултати по скалите „избягване" и „тревожност".

Заключение

В светлината на изведения емпиричен обзор може да обобщим, че макар да съществуват механизми, които цялостно благоприятстват поддържането на стабилност на стила на привързаност, вследствие на някои по-конкретни преживявания е възможно той да претърпи временна или по-дългосрочна промяна. От разгледаните изследвания става ясно, че вероятно загубата на близки и преход към родителство – събития, които сами по себе си са по-продължителни като процеси, са сред преживяванията, които водят до една по-дългосрочна модификация на този конструкт. От своя страна, Давид, Бурге и Хамен (David, Burge & Jamen, 1997, цит. по Dogan, 2010) откриват, че ръста на промяна в стиловете на привързаност е бил с 28% в период на шестмесечна терапия и 34% при продължителност на терапевтичния процес две години. На база на тези резултати може да допуснем, че както вследствие на житейски преходи, така и на психотерапия, колкото по-дългосрочен е един процес, толкова по-дългосрочна е и потенциалната промяна на този конструкт.

По отношение на останалите събития и житейски преходи, при които се отчитат промени по двете скали на привързаността, към момента все още липсва отговор на въпроса до каква степен подобни флуктуации биха се запазили във времето. В този смисъл в бъдеще се препоръчва да се проследи какви индивидуални различия и конкретни събития водят до една по-перманентна промяна в индивидуалния стил на привързаност и коя промяна бихме могли да определим като такава. В допълнение към това в по-нататъшни изследвания може да се проучи въпроса до каква степен персистиращи във времето процеси и преживявания като например конфликти във взаимоотношенията носят със себе си потенциала за една по-дългосрочна промяна в сравнение с временни и/или еднократно възникващи. Пропуск в част от изследванията до момента е, че липсват данни за първоначалните стилове на привързаност преди възникването на конкретното събитие, което се изследва. По тази причина в бъдеще се препоръчва провеждането на лонгитюдни изследвания, където да се извършат множество измервания по двете скали „избягване" и „тревожност", преди настъпването на даден житейски период или събитие, по време на него и на няколко времеви интервала месеци и години след това. Може да предполагаме, че това би дало възможност да се определят първоначалната траектория на привързаността на даден човек и как конкретното събитие хипотетично я изменя.

В контекста на идентифицирането на редица механизми, преживявания и житейски преходи, които могат да доведат до модификация на вътрешните работни модели, посоката на бъдещи изследвания би била насочена не толкова върху отговор на въпроса за тяхната стабилност и промяна, колкото до това до каква степен промяната се запазва във времето. Потенциалното установяване на преживявания, индуциращи дългосрочни промени, може, от една страна, да хвърли яснота по отношение на рисковите фактори за поддържането на сигурна привързаност в зрялостта и, от друга, да бъде предпоставка за изграждането на програми за промяна на несигурната привързаност както в клиничен, така и в извън клиничен контекст.

Литература / References

Arriaga, X. B., Reed, J. A., Goodfriend, W., & Agnew, C. R. (2006). Relationship perceptions and persistence: Revisiting stability and change in relationship thinking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(6), 1045–1058.

Arriaga, X.B. & Kumashiro, M. (2020). *Attachment Security Enhancement Model: Bolstering Attachment Security Through Close Relationships.* In: Mattingly, B.A., McIntyre, K.P., Lewandowski, Jr., G.W. (eds) Interpersonal Relationships and the Self-Concept. Springer, Cham.

Bowlby, J. (2019). Secure base. [Боулби, Дж. (2019). *Стабилна основа.* (М. Дилова, прев.). Изток-Запад. (Оригиналът е издаден през 1988г.)]. (In Bulgarian).

Cohen, O., & Katz, M. (2015). Grief and growth of bereaved siblings as related to attachment style and flexibility. *Death Studies*, 39(3), 158–164. doi:10.1080/07481187.2014.923069.

Cozolino, L. (2014). *The neuroscience of human relationships: Attachment and the developing social brain*. W.W. Norton & Company.

Dansby Olufowote, R. A. Fife, S.T. Schleiden, C., Whiting, J.B. (2020). How can I become more secure? A grounded theory of earning secure attachment. *Journal of Marital and Family Therapy*,46(3),489-506.https://doi.org/10.1111/jmft.12409

Dogan, T. (2010). The effects of psychodrama on young adults' attachment styles. *The Arts in Psychotherapy*,37,112-119. https://doi.org/10.1016/j.aip.2010.02.001

Fraley, R. C. (2002). Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling of developmental mechanisms. *Personality and Social Psychology Review*,6, 123–15. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_03

Fraley, M. E., & Brumbaugh, C. C. (2004). A dynamic systems approach to the study of attachment stability and change. *Journal of Personality*, 72(5), 1021-1050.

Fraley, R. C., Gillath, O., & Deboeck, P. R. (2021). Do life events lead to enduring changes in adult attachment styles? A naturalistic longitudinal investigation. *Journal of Personality and Social Psychology,* 120*(*6), 1567–1606. https://doi.org/10.1037/pspi0000326

Gillath, O., Shaver, P. R., & Mikulincer, M. (2005). An attachment-theoretical approach to compassion and altruism. *In P. Gilbert (Ed.), Compassion: Conceptualization's, research and use in psychotherapy* (pp. 121-147). Routledge.

Gillath, O., Karantzas, G. Fraley C. (2016). *Adult Attachment: A Concise Introduction to Theory and Research.* New York: Academic Press. https://doi.org/10.1016/C2013-0-09705-8

Kestler-Peleg, M. (2024). Fluctuations in adult attachment among experienced mothers during re-transitioning to motherhood. *International Journal of Psychology.* Advanced online publication. https://doi.org/10.1002/ijop.13134

Maccallum, F., & Bryant, R. A. (2018). Prolonged grief and attachment security: A latent class analysis. *Psychiatry Research*, 268, 297–302. doi:10.1016/j.psychres.2018.07.038.

Marshall, T. C., Bejanyan, K., & Ferenczi, N. (2013). Attachment styles and personal growth following romantic breakups: The mediating roles of distress, rumination, and tendency to rebound. *Plos One*, 8(9), e75161. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0075161

Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. Guilford Press.

Mohd Hasim, M. J., Hashim, N. H., & Mustafa, H. (2023). Married life: Measuring adult romantic attachment and satisfaction. *Couple and Family Psychology: Research and Practice, 12*(3), 119–131. https://doi.org/10.1037/cfp0000188

Nakamura, M. S., Simpson, J. A., & Overall, N. C. (2020). Partner buffering in interdependent relationships: An attachment perspective. In L. V. Machia, C. R. Agnew, & X. B. Arriaga (Eds.), *Interdependence, interaction, and close relationships* (pp. 144–159). Cambridge University Press.

Sokolova, M., & Bakalova, D. (2024). *Attachment style and parenting practices of mothers-victims of domestic violence*. Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Population and Human Studies. Retrieved from https://iphs.eu/wp-content/uploads/2024/04/Eng-Sokolova-2024.pdf

Taylor, P., Rietzschel, J., Danquah, A., & Berry, K. (2014). Changes in attachment representations during psychological therapy. *Psychotherapy Research*, *25*(2), 222–238. https://doi.org/10.1080/10503307.2014.886791

Totkova, Z. (2024). *Perceived parenting styles and attachment to significant others in early adulthood* [Doctoral dissertation, Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Population and Human Studies]. Retrieved from https://www.iphs.eu/n/images/Psihologiq/Zornitsa_Totkova/Rezume_Eng_Zornitsa

Yılmaz, C. D., & Lajunen, T. (2023). Trust in relationships: A preliminary investigation of the influence of parental divorce, breakup experiences, adult attachment style, and close relationship beliefs on dyadic trust. *Frontiers in Psychology*, 14, https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1260480

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 52-59
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПСИХОДИНАМИЧНИ ТЕОРИИ ЗА СЪНЯ И СЪНУВАНЕТО: ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД И СЪВРЕМЕННА ОЦЕНКА

Криста Пенева[2]

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски"
Философски факултет
БЪЛГАРИЯ, София, бул. „Цариградско шосе" № 125, блок 4

krista.peneva@gmail.com

Резюме:

Психодинамичните теории за съня и сънуването представляват изучаване и изследване на вътрешните процеси и символи, които се появяват по време на сън. Тези теории имат дълбоки корени в психоанализата, като се опитват да разберат значението на сънуването чрез анализ на несъзнавани желания и конфликти. Феноменът на сънуване представлява голям интерес за специалисти в областта на психологията, психотерапията и консултирането и до днес в съвременната научна и практическа психологическа работа.

Докладът представя основни аспекти в контекста на психодинамичната психотерапия, започвайки от работата на Зигмунд Фройд, проследявайки идеите и на последващи специалисти. Историческият преглед показва, че психодинамичните теории за съня и сънуването са съществували от векове, променяйки се в различни културни и научни аспекти. От работата на Зигмунд Фройд до по-съвременните концепции, тези теории еволюират и се адаптират към съвременните психологически тенденции и актуалния контекст.

Съвременната оценка на психодинамичните теории за съня и сънуването включва критичен преглед на техните предимства и недостатъци. От една страна, психодинамичните теории срещат критика, като се смята, че в основата си подходът се основава на отделни клинични случаи и наблюдения и следователно не може да бъде систематично тестван чрез експериментални изследвания. От друга страна, аспекти от тези теории са получили подкрепа и доказателства. Емпиричната валидизация изследва ефектът на терапията в контекста на съновиденията. Изследвания показват, че могат да настъпят промени като: намаляване на интензивността на кошмарите и поява на по-адаптивни съновидения, други очертават връзката между сънища и психично здраве. В такъв смисъл обаче, интерпретацията на резултатите предполага по-скоро когнитивна работа, излизайки от психодинамичната парадигма.

Ключови думи: сън, сънуване, съновидения, психодинамични теории, оценка, когнитивна психология.

[2] Криста Пенева е докторант по Обща психология (Психология на личността) с научен ръководител доц. д-р Даниел Петров

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 52-59
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

PSYCHODYNAMIC THEORIES OF SLEEP AND DREAMING: HISTORICAL REVIEW AND CONTEMPORARY ASSESMENT

Krista Peneva

PhD Student
Sofia University St. Kliment Ohridski
Faculty of Philosophy
BULGARIA, Sofia, 125 Tsarigradsko Shose, bl. 4

krista.peneva@gmail.com

Abstract:

Psychodynamic theories of sleep and dreaming are presented as the study of the internal processes and symbols that occur during sleep. These theories have deep roots in psychoanalysis, attempting to understand the meaning of dreaming through the analysis of subconscious desires and conflicts. The phenomenon of dreaming is of great interest to specialists in psychology, psychotherapy and counseling to this day in modern scientific and practical psychological work.

The report presents basic aspects in the context of psychodynamic psychotherapy, starting with the work of Sigmund Freud, tracing the ideas of subsequent specialists. A historical review shows that psychodynamic theories of sleep and dreaming have existed for centuries, changing in various cultural and scientific aspects. From the work of Sigmund Freud to more modern concepts, these theories have evolved and adapted to contemporary psychological trends and current contexts.

A contemporary assessment of psychodynamic theories of sleep and dreaming includes a critical review of their advantages and disadvantages. On the one hand, psychodynamic theories have been criticized as being fundamentally based on individual clinical cases and observations and therefore cannot be systematically tested through experimental research. On the other hand, aspects of these theories have received support and evidence. Empirical validation examines the effect of therapy in the context of dreams. Research shows that changes can occur such as a reduction in the intensity of nightmares and the occurrence of more adaptive dreams, others outline the relationship between dreams and mental health. In this sense, however, the interpretation of the results supposes rather cognitive work, departing from the psychodynamic paradigm.

Keywords: sleep, dreaming, dreams, psychodynamic theories, evaluation, cognitive psychology.

Въведение

Темата за съня и сънуването е ключова в разбирането на човешката психика, като напоследък е основен фокус в множество актуални изследвания в областта на психологията и психотерапията. В условия на нарастващи нива на стрес и все по-често регистрирани психични разстройства, разбирането и изучаването на съня и неговото въздействие върху психичното здраве е от изключителна важност за клиничните интервенции.

Голямата промяна в отношението и подхода към сънищата започва с работата на Зигмунд Фройд в края на 19-ти и началото на 20-ти век. Фройд популяризира напълно нов начин на мислене спрямо това как функционира умът, с особено внимание към несъзнаваното и ролята на сънищата. Преди Фройд, повечето хора имали тенденция да възприемат сънищата като произхождащи от външен източник или подобно на много учени от неговото време, като „безсмислена продукция на спящия мозък" (Moorcroft, 2003). Благодарение на Фройд, повечето хора на запад започнали да приемат сънищата като смислено творение на мислите на сънуващия. След Фройд, много други приели неговата основна идея, но били критични към някои, или дори много, от детайлите и ключовите аспекти на неговите теории (Schultz & Schultz, 2013). По-късно, Карл Юнг, развива собствена теория за съня, като акцентира върху колективното несъзнавано и архетипните образи, които сънищата разкриват. Докладът представя исторически преглед за съня и сънуването, проследявайки работата на последващи специалисти и теоретици, които доразвиват първоначалните идеи, като Алфред Адлер, Ерих Фром, Медард Бос, Уилфред Бион и Калвин Хол. Разглеждайки еволюцията на психодинамичните теории, все по-често се задава въпросът доколко те са емпирично обосновани и могат ли да бъдат валидизирани.

За да отговори на този въпрос, освен историческата перспектива, докладът предлага и съвременна оценка на тези теории, като разглежда техните приложения в съвременната клинична практика и теоретичните дебати. Представени са проведени изследвания, които проследяват и валидизират ефективността от психодинамична работа, в контекста на разглеждане и анализ на сънищата. Това съчетание между теоретични възгледи и нови научни открития прави анализа на психодинамичните теории актуален и релевантен днес. Въпреки това, изглежда психодинамичните теории нямат емпирична обосновка, а работата със сънищата (осмисляне, преразказване, оценяване), предполага друг тип работа и преработка (когнитивна).

Настоящият доклад цели да разгледа еволюцията на психодинамичните теории, достигайки до съвременната идея, че работата със сънища, макар и започнала в психодинамичен контекст, предполага по-скоро когнитивна преработка.

Исторически преглед

Зигмунд Фройд развива своите психологически теории, включително тези за сънищата, от преживяния на своите пациенти и от собствения си житейски опит (Moorcroft, 2003). През 1900 година, той публикува това, което мнозина считат за неговата най-важна работа - "Тълкуване на сънищата". Теорията на Фройд за сънищата има три основни аспекта: (1) защо хората сънуват, (2) как се формират сънищата и (3) какъв е методът за тълкуване на сънищата (Фройд, З, 1900/2020).

Фройд вярва, че всяко поведение, включително и сънуването, е мотивирано от мощни, вътрешни, несъзнавани сили. Тези сили са толкова интензивни, че могат да бъдат твърде разтърсващи, за да се мисли свободно за тях в будно състояние. Въпреки това, те определят съдържанието на сънищата по време на сън. Натискът на тези несъзнавани сили трябва да бъде освободен, за да се предотврати душевното разстройство на индивида. Въпреки това съществува цензора, която не би позволила осъзнаването на тези сили (Feist & Feist, 2018). Тъй като сънищата са защитни маски на неприемливи несъзнавани/латентни мисли, сънуващите сами не могат да ги разберат напълно без помощта на психоаналитик. Фройд разработва и използва аналитичната техника на свободните асоциации, за да разкрие истинското значение на сънищата (Ewen, 2014).

Фройдовият анализ на сънища се практикува и днес, но не е толкова популярен, колкото е бил някога, поради силното му акцентиране върху сексуалността и детството и дългия период от време, което отнема. Критиките на Фройд относно теорията за съня и сънищата включват различни аспекти, като основната е липсата на емпирични данни относно концепцията. В резултат на това, много критици открояват, че интерпретациите и анализите са твърде субективни и лесно могат да бъдат повлияни от самия аналитик. Фройд е критикуван за това, че не взема предвид културните и индивидуални различия в тълкуването на сънищата. Това може да означава, че неговите теории не са универсално приложими и може да бъдат ограничени в своята релевантност за различни култури и индивиди (Schultz & Schultz, 2013).

За **Карл Густав Юнг** човешката природа има вграден механизъм за постигане на психично здраве, процес, който самият той нарича индивидуация. Индивидуацията е интеграция на съзнаваното с несъзнаваното, като вид обединение на личността. Сънищата са важна част от този процес. Те служат като

медиатор между несъзнаваното и съзнаваното с цел установяване на „равновесие" на емоционалното благополучие. Този процес започва, когато сънищата с определено значение възникват от несъзнаваното и се опитват да добавят нещо към съзнаваното познание (Feist & Feist, 2018).

Съзнанието използва символни образи, за да върне част от тази психична енергия, като насочва човек да му обърне внимание. Чрез този процес сънищата правят хората цели. Те разкриват части от индивидите, които те самите пренебрегват, потискат или не използват. За Юнг, сънищата са изцяло положителни, за разлика от Фройд, за когото те се основават само на инфантилна сексуалност и агресия (Moorcroft, 2003). Юнг разширява и добавя свои идеи към теорията на Фройд за сънищата. Въпреки че Юнг вярва, че съществуват сънища, които съдържат потиснати желания и страхове, той не се съгласява с Фройд, че потребността желанията да се изпълнят трябва да бъде единственият критерий за тълкуване на сънищата. За Юнг, сънищата са основани на нещо повече от единствено инфантилна сексуалност и агресия (Юнг, 1928/2022). Сънищата съществуват, за да разкрият вътрешните ресурси, които са необходими за емоционалното благополучие. Основната цел на тълкуването на сънищата е тяхното съдържание да има индивидуален смисъл (Moorcroft, 2003). Сънищата съдържат диагностично ценни факти. При тълкуването на сънищата, според Юнг, трябва да се помни, че сънят е продукт на общата психика (Schultz & Schultz, 2013). Юнг смята, че анализът на сънищата наистина не е техника, която може да се научи и приложи според определен набор от правила. Ако се използват конкретни правила, индивидуалната личност се губи твърде лесно. Интуицията, въображението и интелигентността и на аналитика, и на сънуващия са много важни и трябва да бъдат свободно споделяни. Тълкуването на сънищата трябва да дойде от несъзнаваното на сънуващия, така че да може да му служи по най-добрия начин (Moorcroft, 2003). Важен компонент при работата със сънищата за Юнг е контекстът. Юнг смята, че, за да бъде правилно тълкуван даден сън, е необходимо аналитикът да има знания и детайли относно това, как функционира човекът в съзнателния си живот.

Основната критика към Юнг е, че той е близък до мистичните си възгледи и теории. Освен това, методът му е наречен твърде субективен и отново, липсват емпирични данни, които да подкрепят концепцията (Ewen, 2014).

За **Алфред Адлер**, сънищата и съновиденията се фокусират върху начина на живот на сънуващия и се отнасят до ежедневното му съществуване. Следователно, терапевтите могат да използват съновиденията на хората, за да разберат техните типични убеждения, поведения и нагласи. (Moorcroft, 2003). Според Адлер, съновиденията са неуспешни адаптации към будното съзнавано и не предлагат истинска помощ, но тяхната интерпретация може да бъде полезна, за да се видят тези неуспехи, които се нуждаят от работа в будно състояние. Съновиденията предвещават или подготвят за бъдещето, но рядко са конкретните решения за междуличностни проблеми, които се пренасят от съновидение към бодрото съзнание, така че в някакъв смисъл съновиденията са неуспешни (Адлер 1929/2002).

Гледната точка на Адлер за сънищата е, че те са отворен път към истинските мисли, емоции и действия (Schultz & Schultz, 2013). В съновиденията ясно се виждат агресивни подбуди и желания. Те са и начин за компенсиране на недостатъците. Съновиденията предлагат удовлетворение, което е по-социално приемливо. Идеите на Алфред Адлер срещат и критика (Moorcroft, 2003). Основните критики подчертават ограничена фокусираност върху индивидуалното виждане, като се смята, че Адлер пренебрегва обществените и културни влияния върху поведението на човека и неговите сънища. Някои критици твърдят, че Адлер обръща твърде голямо внимание на индивидуалната воля и контрол, което може да опрости сложността на човешкото поведение и мотивация (Moorcroft, 2003). В противоположност на някои други теории за съновиденията, като тази на Юнг, Адлер не вярва в съществуването на универсални символи, което може да бъде критикувано като ограничение на неговия подход.

За **Ерих Фром**, всеки сън има „конфликт", който включва настоящ проблем в живота (Moorcroft, 2003). Този конфликт е личен или междуличностен с емоционални нюанси. Сънят разкрива какъв е този конфликт и как се опитва да го реши сънуващият. В по-дългите сънища, конфликтът от миналото също се появява, за да се види какво е работило и какво не. Всеки елемент в съня по някакъв начин е свързан с конфликта (Feist & Feist, 2018). Фром смята, че разбирането на езика на сънищата е изкуство, което изисква познания, талант, практика, както и много търпение (Фром, 1951/2021). Терапевтът не просто диктува заключения на сънуващия, а също така внимателно проверява дали емпатичното му въображение е правилно и приложимо. В процеса на терапия, терапевтът се движи между частите на съня, целия образ и обратно. Успехът с този процес се определя, когато няма несъответствия с частите на интерпретацията и сънуващият е въодушевен от чувството, че интерпретацията е вдъхновяваща (Moorcroft, 2003).

Медард Бос е швейцарски психиатър, който се обучава и работи с Юнг. Въпреки това, той отхвърля идеята за несъзнаваното и идеята, че чрез сънищата се предават специални съобщения (Moorcroft, 2003). По-скоро, той се ангажира с екзистенциалния феноменализъм, който вярва, че индивидите съществуват само във връзка с хората и нещата. Това „битие-в-света" се случва както в света на сънищата, така и в будния свят, затова сънищата следва да се разглеждат като опит, а не като съдържащи символи и метафори. В този смисъл сънищата отразяват настоящето и разкриват потенциал и възможности за бъдещето.

Преживяванията на сън са по-ограничени и по-слаби от будното съществуване, но те определят как се отнася сънуващият към реалния свят. Ключът за работа със сънищата, според Бос, е човек да се фокусира върху преживяването (Gendlin, 1977). Следва да се разгледа това, което е в съня, както и това, което не е, а след това да се види връзката на сънуващия с елементите на съня и как се отнася той към тях (Moorcroft, 2003).

Уилфред Бион е известен психоаналитик, чиято работа е съсредоточена върху психоаналитичната теория и практика. Той разработва собствена теория, която включва идеи за създаване на аналитична рамка за разбиране на вътрешния свят на пациентите (Moorcroft, 2003). Във връзка със сънищата, Бион разглежда тяхната роля в психоаналитичния процес. Той се фокусира върху идеята, че сънищата могат да бъдат интерпретирани като символни представяния на неосъзнати мисли и желания. Според него, анализът на сънищата може да предостави инсайт във вътрешния свят на индивида и да помогне за разкриването на неговите неосъзнати конфликти и желания (Schneider, 2010).

Бион вярва, че всички сънища са психологически творби в процес на развитие и че всички сънища съдържат елементи, които приличат на визуални халюцинации. Бион разширява идеите на Фройд, но също така се отдалечава от него и преосмисля сънищата като синоним на неосъзнатото емоционално мислене - процес, който продължава както когато човек е буден, така и когато спи. От друга страна, която до известна степен е обърквaща, той вижда сънищата единствено като проявления на това, за което сънуващият не е способен да мисли (Бион 1963/2024).

Калвин Хол е университетски професор по психология преди да стане директор на Института за изследване на сънищата в Санта Круз, Калифорния. Теорията му за сънищата излиза от основните концепции на Фройд, но се различава в детайлите си. Хол намира много от детайлите на теориите на Фройд и Юнг за тежки, ненаучни и непрактични. Той извлича своите идеи, прилагайки научния метод към изучаването на сънища, за да установи какво точно сънуват хората. Първоначално резултатите от неговите проучвания са публикувани в „Смисълът на сънищата" през 1953 година (Moorcroft, 2003).

За разлика от Фройд и Юнг, които използват сънищата на пациенти или клиенти като основа за техните теории, Хол извлича своите идеи от изучаването на хиляди сънища, събрани от стотици здрави хора. Въпреки това е интересно да се отбележи, че в крайна сметка той прави заключението, че Фройд е съществено прав за природата на сънищата, защото здравите му субекти сънуват по същия начин като пациентите на Фройд. Базовата природа на сънищата, обощава Хол, изглежда да е същата при всички хора, независимо от техния психичен здравословен статус. Детайлите на съдържанието и фокусът могат да се различават между пациенти и неклинична популация, но основните процеси са еднакви (Moorcroft, 2003).

За Хол, сънят е „последователност от изображения, с предимно визуално качество, които се наблюдават по време на сън". Тези изображения представляват идеите или представите на сънуващия, които обикновено се намират под нивото на съзнаваното. Те са проективно представяне на съдържанието на ума в пикториална форма. Той дори ги нарича халюцинации, тъй като обикновено се появяват в отсъствието на каквито и да било непосредствени стимули от реалния свят. Хол признава, че някои външни сензорни стимули понякога генерират съдържанието на сънищата. Символите са важен аспект на сънищата и Хол ги нарича „пикториални метафори" и подчертава, че те не са предназначени да затъмняват, а да пояснявят. Те идват от идеите в ума на сънуващия и изразяват мислите му по-добре и предават значението по-точно. Символите са ефективен и кратък начин за представяне на сложни и трудни за разбиране идеи (Moorcroft, 2003).

Психодинамичните теории за съня и сънуването не само представят различни подходи към разбирането на съновиденията, но и предоставят съществени инструменти за психотерапевтичната практика. Всяка от теориите на Фройд, Юнг, Адлер, Фром, Бион и Хол предлага уникална перспектива, която допринася за ефективното използване на сънищата като терапевтичен инструмент.

Представените теории са базирани на наблюдения на специалистите, които извличат заключенията си от клиничния си опит на терапевти. Проследявайки еволюцията в идеите и разбирането за сънищата, става ясно, че в основата си те нямат емпирично доказателство. Макар и теоретиците да регистрират известни подобрения в състоянието на пациентите си, то липсва валидизация на метода. Затова е важно да се потърси отговор на въпроса: Ефективна ли е психодинамичната психотерапия, използваща сънищата на пациентите, и ако да – как?

Преглед на емпирични данни

Представените досега психодинамични теории са от ранните година на XX век. Освен теорията на Хол, те могат да бъдат разглеждани като теории, базирани единствено на клинични случаи и наблюдения, придобити чрез работа с пациенти, вместо базирани на обективни, емпирични данни. Освен това, в повечето случаи са много трудни или невъзможни за тестване. Въпреки че това не означава задължително, че са грешни, вероятността да се окажат непълни е по-голяма от теориите, базирани на категорични данни и доказателства (Roesler, 2023). Част от изследванията проследяват ефективността на психодинамичната

парадигма, фокусираща се върху работа със съня и сънищата и това как се изменя съдържанието им и дали се подобрява цялостното емоционално състояние на участниците.

Изследване на Фис от 1979-та година проследява ефективността от припомнянето на сънищата при оценка на напредъка в терапия и подобрение на състоянието. Проучването представя две групи изследвани лица. Първата е събуждана във фазата на REM съня и трябва да съобщава за сънищата си и да ги обсъди следващата сутрин с експериментатора. Втората група е събуждана по време на фазите на не-REM сън. Паралелно със сесиите в сънната лаборатория, и двете групи получават същия брой терапевтични разговори. Изследваните лица, които си спомнят сънищата на следващата сутрин и след това могат да ги обсъдят с водещия на експеримента, напредват повече в придружаващата ги терапия, което се измерва със стандартизирани тестове и независима клинична оценка (Fiss, 1979).

Друга група изследвания се фокусира над терапевтичен план, в който сънищата на пациентите са включени и обсъждани, като се оценява ползата, която пациентите извличат от този подход. Предложената терапия е по-скоро базирана на методите на Юнг за разбиране и работа със съдържанието на сънищата.

В изследване на Грийнбърг и Пърлман, от 1978-ма година участват лица, посещаващи психоаналитично лечение. В хода на проучването от тях се изисква да бъдат събуждани в лаборатория за съня, след фазите на REM сън. След това сравняват съдържанието на спомените от съня им с това, което са коментирали предходната терапевтична сесия. Така, авторите откриват, че има ясна взаимовръзка между съдържанието на сънищата и елементи от терапевтичната работа, които са емоционално значими за респондентите. Авторите смятат, че е достатъчно човек да разпознава конфликтните области от будния си живот, за да може да „преведе“ съдържанието от сънищата си. (Greenberg, Pearlman, 1978).

В този смисъл, Паломбо (1982) също успява да покаже, че в сънищата се преработват съдържания директно от предходната аналитична сесия, които могат да бъдат разпознати без да е необходимо декодиране (Palombo, 1982).

Поп, Луборски и Критс-Кристоф (1990) сравняват докладите от съдържанието на записаните сънища и информация от терапевтичната сесия. Тук са установени не само подобия по съдържание, но дори и съответствия в неосъзнатите основни конфликтни модели на взаимоотношения. Така може да се коментира, че сънят от първоначалния доклад до голяма степен отразява теми от ключово значение, които се разглеждат в последствие, в хода на терапията. (Popp et al., 1990).

Обширни емпирични проучвания са проведени от Крамер и Глуксман (2015). Първо, те успяват да докажат, че съдържанието на сънищата се влияе от пола, възрастта и социално-икономическия статус на респондентите. Освен това, наличието на психични разстройства, най-вече депресия и шизофрения, също оказват голямо влияние върху съновиденията. В изследването може да се направи много ясна връзка между емоционално значимите преживявания на участниците и темите, появили се в хода на съня. В лабораторни изследвания на съня също става ясно, че е възможно дадена емоционално наситена тема да бъде многократно преработвана, като съдържанието на съня не се е променяло фундаментално в продължение на поне дванадесет нощи. Въпреки това, след психотерапевтична работа, съдържанието на сънищата претърпява промени. В обобщение, авторите казват, че емоционалната интензивност на преживяването преди сън до голяма степен определя ефекта върху съдържанието на съня. Промените също се появяват в съдържанието на сънищата в такава степен, в която пациентите успяват да се подобрят клинично в хода на терапията (Kramer et al., 2015).

Лойцингер-Болебер (1989) изследва 112 сънища от пет дългосрочни психоаналитични терапии, състоящи се при всеки случай от сънища от първите и последните 100 сесии, базирани на кодиращата система, използвана от Мозер и фон Цепелин (1996). Установено е, че при успешно протичащи терапевтични лечения сънищата в края на терапията се различават от тези в началото. При успешната терапия спектърът на емоциите в сънищата се разширява, а сънищата с усещане за тревога са по-рядкосрещани, отколкото в началото на лечението (Leuzinger-Bohleber, 1989). Дьол-Хенчкер (2008) също използва кодиращия модел на Мозер и фон Цепелин (1996), за да проучи 142 сънища от пет психоаналитични терапии и получава много сходни резултати: вътреиндивидуални разлики между началото и края на лечението при успешен курс на терапия, в противоположност на малки или отрицателни промени при неуспешния курс на лечение (Döll-Hentschker, 2008).

В обобщение, важно е първо да се отбележи, че въпреки че гореописаните резултати от изследванията на сънища могат да бъдат интересни и полезни в много отношения за развитието на психоаналитичната теория, то съществуват и някои много основни различия в перспективата. Така, например, емпиричното изследване на сънищата е далеч от този вид модел, който се приема в психоанализата, според който сънят предимно служи за преработване на неосъзнатите съдържания в психодинамичен аспект. Когато се прави справка в изследванията на сънища за прозрения, това означава когнитивно решаване на проблеми, което е нещо напълно различно от психоанализата. Но от друга страна, при много психоаналитични теоретици може да се усети съпротива към признаването на откритията от изследванията на сънища, независимо дали те са клинични или не, и в последствие преразглеждане или дори отхвърляне на техните теории (Roesler, 2023).

Заключение

Добре известно е, че идеята за работа със съдържанието на сънищата започва от работата на Зигмунд Фройд в контекста на психоаналитичната терапия. Впоследствие, други специалисти разширяват и допълват идеите на Фройд. Някои са съгласни с него, други ги отхвърлят и откриват свои прозрения относно ползите от работата със съновиденията. Проследявайки идеите на последващите теоретици и специалисти в тази област, постепенно се достига до идеята, че психодинамичните концепции всъщност не са емпирично доказани и не могат да бъдат валидизирани.

Проведени са множество изследвания в търсене на доказателства за екефтивността на психодинамичните подходи в хода на лечение. Въпреки това, опасностите от клиничните изследвания в психоанализата са добре известни. Те варират от случайното избиране и обобщение на клиничния материал, за да се докажат определени теоретични перспективи, до липса на самокритични, открити рефлексии върху клиничните наблюдения и представянето на избрани случаи.

Психодинамичните теории основно се базират на клинични наблюдения и на личния опит на специалиста. Следователно, емпиричната валидизация на тези теории е трудно постижима. Едно от основните предизвикателства е субективното влияние на специалиста, както и липсата на конкретни измерения и методи, които биха дали базирани на доказателства резултати.

В такъв мисъл, мислейки за съдържанието на сънищата, говорейки и обсъждайки сюжетите, персонажите и обстоятелствата, работата със съновиденията придобива по-скоро когнитивна насока, отколкото психоаналитична.

Литература / References

Adler, A. (2002). *The practice and theory of individual psychology*. Health and Happiness Publishing house. [Адлер, А. (2002) *Практика и теория на индивидуалната психология*. Издателска къща Здраве и щастие.] (in Bulgarian)

Bion, W. (2024). Following Reflections: Selected Studies on Psychoanalysis. Riva. [Бион, У. (2024) След размисъл: Избрани статии за психоанализата. Рива.] (in Bulgarian)

Döll-Hentschker, S. (2008) *The changes in dreams during psychoanalytic treatments*. Frankfurt/M: Brandes & Apsel

Ewen, R. B. (2014). *An introduction to theories of personality* (7th ed.). Psychology Press

Feist, J., & Feist, G. J. (2018) *Theories of personality* (9th ed.). McGraw-Hill Education

Fiss, H. (1979) Current Dream Research. A Psychobiological Perspective. *Handbook of Dreams*, edited by B. Wolman, 27–48. New York: Van Nostrand

Freud, S. (2020). The interpretation of dreams. Colibri Publishing. [Фройд, З. (2020). Тълкуване на сънищата. Издателство Колибри] (in Bulgarian)

Freud, S. (2021). On dreams. FAMA+ Publishing. [Фройд, З. (2021). За сънищата. Издателство ФАМА+] (in Bulgarian)

Fromm, E. (2021). The forgotten language. Zahari Stoyanov Publishing. [Фром, Е. (2021). Забравеният език. Издателство Захари Стоянов] (in Bulgarian)

Gendlin, E.T. (1977). Phenomenological concept versus phenomenological method: A critique of Medard Boss on dreams. *Soundings, 60*, 285-300. Retrieved from https://www.focusing.org/gendlin/docs/gol_2045.html

Greenberg, R., and C. Pearlman. (1978). If Freud Only Knew. A Reconsideration of Psychoanalytic Dream Theory. *International Review of Psychoanalysis 5*: 71–75.

Jung, C. G. (2022). Dream analysis. Lege Artis Publishing. [Юнг, К. Г. (2022). Анализа на сънищата. Издателство Леге Артис] (in Bulgarian)

Kramer, M., and M. Glucksman. (2015). Dream Research. Contributions to Clinical Practice. London: Routledge.

Leuzinger-Bohleber, M. (1989) *Changes in cognitive processes in psychoanalysis. Vol. II: Five aggregated single case studies*. Ulm: PSZ.

Moorcroft, W. H. (2003). Understanding sleep and dreaming. Springer

Palombo, S. R. (1982). How the Dream Works. The Role of Dreaming in the Psychotherapeutic Process. Curative Factors in Dynamic Psychotherapy, edited by S. Slipp, 223–242. New York: McGraw Hill.

Popp, C., L. Luborsky, and P. Crits-Christoph. (1990). The Parallel of the CCRT from Therapy Narratives with the CCRT from Dreams. In Understanding Transference. The CCRT Method, edited by L. Luborsky, and P. Crits-Christoph, 158–172. New York: Basic Books.

Roesler, C. (2023). Dream interpretation and empirical dream research – an overview of research findings and their connections with psychoanalytic dream theories, *The International Journal of Psychoanalysis*, 104:2, 301-330, https://doi.org/10.1080/00207578.2023.2184268

Schneider, J. A. (2010). From Freud's dream-work to Bion's work of dreaming: The changing conception of dreaming in psychoanalytic theory. *International Journal of Psychoanalysis,* 91(3), 521-540. https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2010.00287.x

Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2017). *Theories of personality* (11th ed.). Cengage Learning.

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 60-65
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПРОЦЕС НА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЕ - ЕТАПИ И МОДЕЛИ

Севгюл Халилова

Докторант[1]
Военна Академия „Георги Стойков Раковски“
София, 1504, бул. „Евлоги и Христо Георгиеви“№ 82

sevgyul.halilova.psychologist@gmail.com

Резюме:

Процесът на вземане на решение се разглежда, като метод за избор между различни алтернативи. Вземането на решение е един от най-важните процеси в развитието на организациите. Актуалността на феномена „вземане на решение“ и почти непрекъснатото му прилагане в нашето ежедневие, без оглед на мащаба и спецификите за вземане на решение, както и анализиране на развитието на изследванията за вземане на решение в различните етапи на съвременното общество, са водещи мотиви за доклада. Посредством теоретичен обзор, целта на доклада е да анализира процеса на вземане на решение, като се проследяват: развитието на понятието в психологията чрез представяне на конкретни дефиниции; етапите и моделите на процеса на вземане на решение. Анализират се основните концепции на двадесети век и развитието им в по-ново време. Дискусията в доклада е свързана с анализирането на възможните избори между няколко модела и да се изведат съответните насоки за продължаване и разширяване на съществуващи изследвания, както и да се представи евентуална перспектива за нови изследвания.

Ключови думи: Процес на вземане на решение- етапи и модели.

[1] Севгюл Халилова е докторант по военна психология с научен ръководител проф. д.пс.н. Георги Карастоянов

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 60-65
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

DECISION-MAKING PROCESS – STAGES AND MODELS

Sevgyul Halilova

PhD student [2]
Rakovski National Defence College
Bulgaria, Sofia 1504, 82 "Evlogi and Hristo Georgievi" Blvd,

sevgyul.halilova.psychologist@gmail.com

Abstract:

The decision-making process is seen as a method of choosing between different alternatives and is an integral part. Decision making is one of the most important processes in the development of organizations. The relevance of the phenomenon of "decision making" and it's almost continuous application in our everyday life, without regard to the scale and specifics of decision making, as well as analyzing the development of decision making research in different stages of modern society, are the leading motives for the paper. Through a theoretical review, the aim of the paper is to analyze the decision-making process by tracing: the development of the concept in psychology by presenting specific definitions; the stages and models of the decision-making process. The main concepts of the twentieth century and their development in more recent times are analyzed. The discussion in the paper is related to the analysis of possible choices between several models and to draw relevant directions for the continuation and extension of existing research, as well as to present a possible perspective for new research.

Keywords: Decision making- stages and models.

[2] Sevgyul Halilova is a Ph.D student in military psychology with scientific supervisor Georgi Karastoyanov Ph.D., D. Sc., Professor of Psychology

Въведение

Всичко, което ние правим съзнателно или несъзнателно е резултат от някакво решение. Информацията, която събираме, е за да ни помогне за разбирането на събитията, за да се развият способностите ни за добра преценка за вземане на решения за тези събития. Не цялата информация обаче е полезна за тази цел. Ако вземем решения само интуитивно, сме склонни да вярваме, че всички видове информация са полезни, и колкото по-голямо е количеството, толкова по-добре. Един по-задълбочен поглед обаче представя много примери, които показват, че количеството информация не е гаранция, че разбираме събитията по-добре. За да вземем решение, ние трябва да знаем проблема, необходимостта и целта на решението, критериите на решението, неговите подкритерии, заинтересованите страни, засегнатите групи, и алтернативни действия за предприемане. След това се опитваме да определим най-добрата алтернатива (Saaty, 2008).

Вземането на решение е един от най-важните процеси, които са свързани с функционирането на човешката цивилизация и на човека. Изучаването на този процес има дълбоки исторически корени, които могат да бъдат проследени още от Древна Гърция до наши. До каква степен човешкото поведение и по-конкретно вземането на решение е повлияно от личността или от ситуацията, е въпрос, който във всички времена е възбуждал интереса на изследователите (Карастоянов, 2018). В това отношение двама от най-влиятелните философи са на различно мнение. Докато Аристотел отдава предпочитание на ситуацията, според Платон водещ фактор в процеса на вземане на решение е личността (Карастоянов, 2017).

За начало на модерните теории за вземане на решение се приема класическия модел на нормативната (перфектната) рационалност при вземането на решение, впоследствие еволюирал в модели на ограничената рационалност, на изкривената рационалност, на екологичната рационалност и на дуалната рационалност при вземането на решение, в същността си създадени, като опити за доразвиването му или негова антитеза. В основата на направения критичен анализ се вижда ясно, че теориите, които изграждат най-известните модели, акцентират върху това, как проблемът, по който се взема решение, и същевремнно ситуацията, влияят върху самия процес на вземане на решение. В този смисъл процесът е повлиян от няколко фактора – характеристиките на решението, ситуационните фактори и съответно индивидуалните различия (Kleindorfer, Kunreuther & Schoemaker, 1993, цит. по Карастоянов, 2017).

В по-ново време, дебатът за личността и ситуацията в психологията започва в началото на 30-те години и продължава близо половин век, когато в крайна сметка намира своето решение. Едни от водещите представители на ситуационистите в психологията, са Милграм и Зимбардо, а Олпорт е сред най-ярките им опоненти. Като резултат на всички доводи основният извод от разрешаването на полемиката личност – ситуация по отношение на водещата роля на личността, ситуацията и тяхното взаимодействие в психологията е, че те не би трябвало да се разглеждат като алтернативни решения на един и същ проблем, а като предоставящи еквивалентно важна информация всяка от трите сама за себе си. Докато личностните променливи дават информация за общи поведенчески диспозиции или черти, проявявани при различни ситуации, ситуационните променливи от своя страна, дават информация за влиянието на ситуацията върху хората. Съответно, взаимодействието между тях дава информация, как хора, които се различават по конкретни индивидуални характеристики, реагират в различни видове ситуации. В този смисъл, за пълното разбиране на човешкото поведение при вземането на решение, е необходимо да разполагаме и с трите вида информация – за личността, ситуацията и взаимодействието между тях (Epstein, 2014, цит. по Карастоянов 2018).

За началото на съвременните изследвания на процеса на вземане на решение се приемат трудовете на Рамзи (1931) или-фон Нойман и Моргенщерн (Von Neumann & Morgenstern, 1944, цит. по Карастоянов, 2018). Анализите на голяма част от източниците по проблема, свързан с вземане на решения, показват, че са правени множество изследвания за процеса на вземане на решенията в организацията. Като цяло, изследователите са приели, че вземането на решение е една от най-важните и чести задачи, с които мениджърите и служителите се ангажират (Furnham, 2005; Greenberg & Baron, 2008, цит. по Huitt, W. 1992).

Настоящият доклад има за цел, да анализира процеса на вземане на решение с неговите етапи и модели и съответно да предостави база за продължаване, и разширяване на съществуващи изследвания, както и да представи перспектива за нови изследвания.

Изложение

Дефиниция

Вземането на решение може да се разглежда, като процес на правене на избор въз основа на няколко съществуващи варианта (Wedley & Field, 1984). Общоприето е, че за вземане на решения са необходими поне три елемента: а) *база от знания*, б) *адекватно ниво на мислене*, и в) *комуникативни умения и*

организиран подход или стратегия за решаване на проблеми. Базата от знания е уникална за всеки проблем и няма вероятност да бъдат приложими общи твърдения, различни от отделния човек или група, които да разбират фактите, концепциите и принципите, приложими за конкретната ситуация, и да могат да ги прилагат. От друга страна, много автори са изследвали важността на мисловните и комуникативни умения, като основа за решаване на проблеми и вземане на решения. и са описали многобройни опити за тяхното подобряване (Furnham, 2005; Greenberg & Baron, 2008, 1987; Woods, 1987; Chipman, Segal & Glaser, 1985; Feuerstein, 1979; Nickerson et al., 1985, цит. по Huitt, 1992).

Проблемът, свързан с вземането на решение в организационен контекст, е в пряка връзка с организационната динамика, планирането и цялостната дейност на организационните процеси. Мащабът и начинът на структуриране на една организация също допринася за комплексността на процеса за вземане на решение. И в тази връзка, от гледна точка на процеса на вземане на решение в организациите, е важно да се отбележи, че би било сериозна грешка да се смята, че само мениджърите са ангажирани с вземането на решения. Служителите и лидерите на всички нива в дадена организация непрекъснато се занимават с вземане на решения и имено затова вземането на решения е важно умение, независимо на кое ниво в организацията се случва (Drucker 2006, Leonard, Scholl & Kowalski, 1999, цит. по Huitt, W. 1992).

По подобен начин го определят и други водещи автори, изследващи процеса на вземане на решение - вземането на решение представлява селективен процес- т.е. това е процес на избор между различни варианти на решение, за да се постигне желаната цел, при който се избира едно от две или повече възможни решения (Пенчева, 2004).

Етапи на процеса на вземане на решение

Съществува единодушие по въпроса, че вземането на решение е процес; мненията за етапите му обаче се различават. Според някои, той включва 1) Входна фаза, в която се възприема проблема и се прави опит да се разбере ситуацията или проблема; 2) Фаза на обработка, в която се генерират и оценяват алтернативи и се избира решение; 3) Изходна фаза, която включва планиране и изпълнение на решението; и 4) Фаза на преглед и ревизиране, при която решението се оценява и при необходимост се правят модификации. Повечето изследователи описват процеса на вземане на решение, като начало с възприемането на празнота или вакуум и завършва с прилагането и оценката на решение за запълване на тази празнота или вакуум. Всяка фаза на процеса включва конкретни стъпки, които трябва да бъдат завършени, преди да преминете към следващата фаза (Bransford & Stein, 1984; Dewey, 1933; Polya, 1971, цит. по Huitt, W. 1992).

Уедли & Фийлд и Грийнбърг & Барон предлагат осем стъпки за илюстриране на процеса и сложността, която се крие зад аналитичното решение в организационен контекст. Първо, човек следва да идентифицира проблема, последван от определяне на целите. След това той прави преценка дали да разреши проблема сам или да потърси други, които да допринесат за процеса. На следващо място, индивидът трябва да състави и генерира алтернативи на възможни решения, последвани от оценка на тези решения. След това е необходимо той да избере една от различните възможности за решение, които са били генерирани, и да я приложи. И накрая, човек следва да оцени своите предишни действия, за да следи ефективността на решенията, които са били приложени. Важно е да се отбележи, че този процес е общ модел на аналитично вземане на решения в организационен контекст. Всички решения не трябва непременно да следват всяка стъпка от процеса. Тъй като решенията се вземат въз основа на предходни решения, решенията, които се вземат в настоящето, могат да имат последствия за бъдещи решения и някои алтернативи, които преди това са били възможни, вече не са възможност поради предишен избор (Wedley & Field, 1984; Greenberg & Baron, 2008, цит. по Rosenberg, 2011).

Модели на вземане на решение

Критичният анализ на изследваната литература позволява да се направи по-детайлна категоризация на различните теории или модели на вземане на решение. Те могат да бъдат категоризирани като: – модели на нормативната (перфектната) рационалност; – модели на ограничената рационалност; – модели на изкривената рационалност; – модели на екологичната рационалност; – модели на дуалната рационалност. (Карастоянов, 2018).

Модели на нормативната (перфектната) рационалност: В основата на съвременните класически нормативни теории, основани на принципа на оптимизацията, са схващанията на математика Джон фон Нойман и икономиста Оскар Моргенщерн. Формулираната от тях теория за очакваната полза (Expected Utility Theory) е нормативна, защото авторите не описват, как хората се държат в действителност, а как би трябвало да се държат, ако следват определени изисквания за рационално вземане на решение. Те са основани на рационалния избор и поведение, като проблемите при вземането на решение се декомпозират на елементите си, така че изборите, несигурността и резултатите са експлицитно зададени. Най-общо казано, можем да твърдим, че решението е правилно, ако само и ако реалният резултат от него е толкова

добър, колкото и всеки друг възможен резултат. Решението е рационално, ако и само ако за решението, което се избира, има най-много причини да се вземе в момента, в който то се взема (Peterson, 2009, цит. по Карастоянов, 2018).

Модели на ограничената рационалност: Теорията за ограничената рационалност допуска, че решенията се вземат чрез разумен брой пресмятания и използвайки непълна информация. Следователно добри решения могат да се вземат, без да е необходимо да се анализират всички алтернативи, което в повечето ситуации е невъзможно. Според Саймън *„Икономическият човек репрезентира обективната рационалност на един идеален модел. В реалността (реалния свят) има, разбира се, ограничения на този модел. Вие сте ограничени от несъзнавани (подсъзнателни) умения, навици и рефлекси; от вашите ценности и концепции за цел, които могат да се различават от организационните цели; от обхвата (степента) на вашите знания и наличната информация"* (Simon, 1976, p. 241, цит. по Карастоянов, 2018).

Модели на изкривената рационалност: Тверски и Канеман, като основоположници на изкривената рационалност, имплицитно приемат идеите на Саймън, че икономическите агенти не са перфектно рационални. Доколкото Саймън се фокусира върху изследването на когнитивните процеси, те изследват предвижданията на теориите за перфектната рационалност и представят различни начини, по които хората системно се отклоняват от онова, което се очаква от теориите за оптимизацията (максимизацията). Изследванията им показват, че когато работят с възможности и резултати, хората обръщат внимание на нерелевантни характеристики и то до такава степен, че това влияе върху предпочитанията им. В ранните си трудове те идентифицират три евристики, които се използват за оценяване на вероятностите и прогнозиране на стойностите – за представителност (representativeness), наличност (availability) и приспособяване и закотвяне (anchoring), и няколко системни изкривявания. *Евристиката за представителност* (representativeness) допуска, че хората предполагат (предсказват) по-висока вероятност за по-репрезентативно събитие, даже и математически то да е по-малко вероятно. *Евристиката наличност* (availability) представлява процес на преценяване на честота „чрез лекотата, с която ни идват наум примерите". *Евристика приспособяване и закотвяне* (anchoring) означава, че хората обмислят конкретна стойност за неизвестно количество, преди да оценят това количество. Изкривяванията, до които водят евристиките, не са случайни грешки, както теориите за перфектната (нормативната) рационалност приемат, а следват определен модел. Важността на изследванията в контекста на изкривената рационалност е несъмнена, те показват, че перфектната рационалност, критикувана от Саймън, не може да бъде верифицирана при емпирични изследвания. (Карастоянов, 2018).

Модели на екологичната рационалност: Моделът на екологичната рационалност изследва в коя среда дадена стратегия е по-добра от други стратегии, специфицира евристиките и разглежда човешката рационалност, като резултат от адаптивното съответствие между човешкия мозък и средата, а стратегиите за вземане на решение са адаптирани към конкретни среди. (Gigerenzer & Gaissmaier, 2011, цит. по Карастоянов, 2018).

Модели на дуалната рационалност: Моделите на дуалната рационалност при вземането на решение могат да бъдат проследени в съвременната наука до Хърбърт Саймън, който, отхвърляйки формалните нормативни модели на икономическата теория, възприема методите на експерименталната психология и е сред първите, които обръщат внимание на интуицията (предсъзнаваната система за преработка на информацията и генератор на евристики), като обект на научно изследване (Карастоянов, 2018).

Заключение

В сложния свят, в който живеем, като че ли е твърде лесно да се направят промени в начина, по който се правят нещата, и по-късно, често твърде късно, да разбираме, че могат да последват нежелани последствия. Моделите, когато се използват като инструменти за мислене, не следва да се ограничават до евентуални представяния на реалния свят. Вместо това, те могат да бъдат средства за подкрепа на дебат чрез предоставяне на външни представяния на прозренията и вярванията на хората. Когато се сблъскваме с нови или трудни ситуации, повечето от нас започват и подхождат с вярвания и очаквания, които произтичат от нашето образование и опит. Те формират ментални модели, които използваме за обработка на нова информация, която с течение на времето може да доведе до тяхното преразглеждане. По този начин различните модели дават различни виждания за даден проблем и отразяват изборите, направени по-рано в процеса на вземане на решение. Особено е важно това за различните организационни цели, тъй като участниците, свързани с проблема, по който следва да се вземе решение биха били разположени в различни точки на самия проблем и съответно - с различни очаквания за резултата от взетото решение (Checkland, 1995, цит. по Pidd, 2004).

Целта на доклада бе да се изследва процеса на вземане на решение. Бяха анализирани неговите етапи и модели. На основата на представения теоретичен обзор, допускаме, че вероятно няма нито един модел, който да включва всички аспекти на даден проблем.Това означава, че може да има предимства при

разработването на множество модели на конкретно решение, които да отразяват различни гледни точки. Всъщност моделите за вземане на решение в много случаи са и само рамка, която задава важни елементи за структуриране на проблема при вземане на решение, но това едва ли означава, че следва да се спазва стриктно зададената рамка на съответния модел. А по-скоро, да спомага за проправяне и разчистване на пътя към конкретното решение и изясняването му, и в този смисъл дори да се блендират няколко модела, евентуално, за да се извлече максимално ефективния начин при вземането на решение. По сходен начин, авторът на книгата „Научете детето си как да мисли. Ръководство за творческо мислене“ де Боно (2001) посочва, че:*„Няма магическа формула, която изведнъж да превърне човека в умен мислител. Много хора прилагат сложни структури, които изглеждат много добре на хартия, но нямат практическа стойност. Не можете да се разхождате нагоре-надолу с една сложна формула в главата. А и формулата често е неудобна за употреба.“* (Боно, 2001: 275).

Вземането на решение може да се счита за вълнуваща и сложна област, тъй като се основава на елементи от когнитивната, социалната и личностната психология. Знанията за вземането на решения и свързаните с тях когнитивни променливи в организациите могат да бъдат полезни, особено в области като подбор на персонал, обучение, оценки и планиране. Освен това помага да се обяснят социалните взаимодействия и конфликтите в дадена организация. (Drucker 2006, Leonard, Scholl & Kowalski, 1999, цит. по Huitt, W. 1992).

От гледна точка на развитието на епохата на създаването на многобройни информационни източници, канали, ресурси, (в частност, довели до създаването на „Изкуственият Интелект“) – т.е. посредством въздействието на лесно достижимите източници на разнообразна информация, не закърняват ли нашите способности за творчески подход и създаване на пътища за решаване на проблеми, чрез разгръщане на нашия потенциал, и вместо това, ползване на готови матрици от информацията, подадена от безкрайния поток от информационни канали? И всъщност, този процес на информационна наситеност води до допускането, че е напълно естествено да се замислим в посока на това, дали не сме достигнали етап, в който, нашите творения контролират нас, техните творци, а не ние тях, техните създатели. Вероятно би било полезно задълбочаването на изследванията в посока на разширяване на изследване и анализиране на връзката на вземането на решение, именно с условията на наситеност от разнообразни и лесно достъпни информационни технологии, мрежи и канали. Процесът на вземане на решение се разглежда като метод за избор между различни алтернативи. Всъщност, в една общност, различните участници ще имат различни модели (набори от правила), които да ги ръководят. Това само по себе си може да доведе до интересни взаимодействия и евентуално - доразвиване и подобряване на съществуващи модели или търсене и създаване на нови.

Литература / References

De Bono, E. (2001). Teach your child how to think. Kibea. [Де Боно Е, (2001). Научете детето си как да мисли. Ръководство за творческо мислене. Кибеа]

Huitt, W. (1992). Problem solving and decision making: Consideration of individual differences using the Myers-Briggs Type Indicator. *Journal of Psychological Type,* 24, 33-44.

Karastoyanov, G. (2017). Evolution of Decision Making Models. *Leadership and organizational development*. University Publishing House "St. Kliment Ohridski". [Карастоянов, Г. (2017). Еволюция на моделите за вземане на решения. *Лидерство и организационно развитие*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, ISBN 978-954-07-4129-1, с. 40-48.]. (In Bulgarian)

Karastoyanov, G. (2018). Individual differences in decision making. Iztok- Zapad. [Карастоянов, Г. (2018). Индивидуални различия при вземане на решения. *Изток-Запад*]. (In Bulgarian)

Pencheva, E. (2004). Personality, cognitive style, and decision making. *Psychological Research*, Vol. 2/2004. Marin Drinov. [Пенчева, Е. (2004). Личност, когнитивен стил и вземане на решение. *Психологически Изследвания, кн.2/2004.* Марин Дринов]. (In Bulgarian)

Pidd, M. (2004). Complementarity in systems modeling. Systems modelling. Theory and practice. *John Wiley & Sons Ltd.*

Rosenberg, C. (2011). Cognitive characteristics affecting rational decision making style.

Saaty, L. (2008). Decision making with the analytical hierarchy process. *Int. J. Services Sciences,* Vol. 1, No. 1, p. 83

Wedley, W. & Field, R. (1983). A Predecision Support System. *The Academy of Management Review.*

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 66-72
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ТАНЦЪТ КАТО ФОРМА НА НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЯ И СРЕДСТВО ЗА ТЕРАПИЯ ПРИ РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР (РАС)

Виолета Глогова
Асистент, ръководител „Спортни курсове”
Нов български университет, 1618 София
България ул. Монтевидео 21

vglogova@nbu.bg

Резюме:

Въведение. В практиката са известни редица подходи за обучение на деца с Разстройства от Аутистичния Спектър (РАС), най-популярни сред които са- обучение чрез: 1- игри; 2- видео филми; 3- с помощта на връстници на децата с РАС с типично поведение; 4- чрез изкуство (арт терапия): музика, театър, рисуване и др. Целта на настоящото изследване е въз основа на преглед на специализираната научна литература, да обобщи резултатите от изследванията, свързани с конкретно с ефекта на танца като средство за обучение на деца с РАС и техните родители.

Методи. В обхвата на изследването попадат предимно международни научни публикации в периода след 2000 г. Направен е преглед на заглавията в най-популярните и богати на наукометрични данни електронни библиотеки, каталози и търсачки като NALIS Union Catalog, Elesevier, Scopus, Research gate и др. Фокусът на проучването е върху публикации, свързани пряко или косвено с обучението/терапията чрез танц на клиенти с РАС и техните родители или роднини, които се грижат за тях.

Дискусия. Танцово-двигателната терапия (ТДТ) дава положителни резултати, както при директна работа с деца с РАС, така и с помощта на медиатор-родител или асистент. Настоящото изследване като цяло установи малък брой проучвания, фокусирани върху прилагането на танцова терапия при деца с РАС с участието и помощта на техните родители. Проблем е статистическата достоверност на данните, или така наречените „извадки” – често наблюденията са базирани на работа с едно дете и семейството му, което създава трудности при обобщаване на изводите от проведените експериментални изследвания.

Ключови думи: аутизъм, разстройство, деца, родители, танцово-двигателна терапия.

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 66-72
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

DANCE AS A FORM OF NON-VERBAL COMMUNICATION AND A MEANS OF THERAPY FOR AUTISM SPECTRUM DISORDERS (ASD)

Violeta Glogova

Assistant, head of "Sports Courses"
New Bulgarian University, 1618
Sofia, Bulgaria 21 Montevideo Str.

vglogova@nbu.bg

Abstract:

Introduction. In practice, a number of approaches are known for teaching children with Autistic Spectrum Disorders (ASD), the most popular of which are - teaching through: 1- games; 2- video films; 3- with the help of peers of children with ASD with typical behavior; 4- through art (art therapy): music, theater, painting, etc. The purpose of the present study is, based on a review of the specialized scientific literature, to summarize the results of the studies related specifically to the effect of dance as a means of teaching children with ASD and their parents.

Methods. The scope of the research mainly includes international scientific publications in the period after 2000. A review of the titles in the most popular and rich in scientometric data electronic libraries, catalogs and search engines such as NALIS Union Catalog, Elesevier, Scopus, Research gate, etc. was made. The focus of the study is on publications related directly or indirectly to the education/therapy through dance of clients with ASD and their parents or relatives who care for them.

Discussion. Dance-movement therapy (DMT) gives positive results, both when working directly with children with ASD, and with the help of a mediator-parent or assistant. The current research overall identified a small number of studies focusing on the implementation of dance therapy in children with ASD with the participation and assistance of their parents. A problem is the statistical reliability of the data, or the so-called "samples" - often the observations are based on work with one child and his family, which creates difficulties in generalizing the conclusions of the conducted experimental studies.

Keywords: autism, disorder, children, parents, dance-motor therapy.

Въведение

Думата „аутизъм“ (от гръцки „auto “, което означава „сам“) се появява за първи път в медицинската литература през 1911 г., въведена от психиатъра д-р Ойген Блейлер, който използва този термин, за да обозначи специфична група от симптоми на крайно социално оттегляне (Tölle, 2008). Терминът "спектър" при разстройство от аутистичния спектър се отнася до широк спектър от симптоми свързани със специфични форми на ригидност и отчуждение. Понятието Разстройства от Аутистичния Спектър (РАС) включва състояния, които преди са били считани за отделни - аутизъм, синдром на Аспергер, дезинтегративно разстройство в детска възраст и неуточнена форма на първазивно разстройство на развитието. Според автори като Уинг (Wing, 1993) и Джордан и Пауъл (Jordan & Powell, 1995), РАС е състояние персистиращо през целия живот, което изисква специални грижи и внимание дори в зряла възраст и засяга много други животи. Това състояние е свързано с развитието на мозъка, което засяга начина, по който човек възприема и се социализира с другите, причинявайки проблеми в социалното взаимодействие и комуникация. РАС също включва ограничени и повтарящи се модели на поведение. РАС започва в ранна детска възраст и в крайна сметка причинява проблеми във функционирането в обществото - социално, в училище, на работа и т.н.

В практиката са известни редица подходи за обучение на деца с РАС, като например обучение чрез: 1) игри – изследователски, конструктивни, игри с играчки, физически игри и др. (Jung & Sainato, 2012); 2) видео филми (Riby & Hancock, 2009; Kagohara, 2010); 3) с помощта на връстници на децата с РАС с типично поведение (Harper et al., 2008; Alshurman & Alsreaa, 2015); 4) чрез изкуство (арт терапия) – музика (Quintin, 2019), театър (драма-терапия) (Rahimi-Pordanjani, 2021), рисуване (Liu et al., 2021).

Във всички тези, макар и разнообразни подходи на възпитание, се открояват няколко общи и важни черти. Първо, споделяне при изпълнението на дейностите - детето с РАС трябва да усеща грижата и специалното внимание и отношение към него. Второ, насърчаване на творчеството, стимулиране и интегриране на личните умения. Трето, липса на стресови фактори и желание на терапевта да изгради среда и взаимоотношения с атмосфера на спокойствие и безопасност.

Целта на настоящото изследване е въз основа на преглед на специализираната научна литература, да обобщи резултатите от изследванията, свързани с конкретно с ефекта на танца като средство за обучение на деца с РАС и техните родители.

Материали и методи

В обхвата на изследването попадат предимно международни научни публикации в периода след 2000 г. Направен е преглед на заглавията в най-популярните и богати на наукометрични данни електронни библиотеки, каталози и търсачки като NALIS Union Catalog, Elesevier, Scopus, Research gate и др. Фокусът на проучването е върху публикации, свързани пряко или косвено с обучението/терапията чрез танц на клиенти с РАС и техните родители или роднини, които се грижат за тях.

Резултати и дискусия

Танцът като форма на невербална комуникация

Според Арсит и колектив (Arsith et al., 2018) като форма на невербална комуникация танцът е универсален език, който е част от живота на човека, помага му да съзрее, да се изяви и да изрази себе си. Танцът е важна форма на комуникация и терапия, чрез която хората установяват специфични взаимоотношения със себе си, с другите и със света и са в състояние да интерпретират и комбинират по-добре духовния с реалния свят, в който протича животът им. Авторите разглеждат танца като форма на невербална комуникация между танцьора и собственото му тяло, между танцьора и другите хора; ритъм, движение и съпътстваща музика, екстернализиране на преживявания, емоции, чувство за свобода и разрешаване на конфликти със себе си и другите.

Кардас (Cardas, 2015) възприема танца преди всичко като история – история за човека и неговия живот, за приятелството и враждата, за радостта и тъгата, за любовта и омразата, всичко това се случва в специфичния и съществен контекст на човешкия живот. Чрез танца комуникационните бариери изчезват или намаляват и се отварят към другите. И нещо особено важно - танцът играе важна роля в индивидуалния процес на постигане на автентичност. Тъй като се смята за начин за свързване с природата и това, което е отвъд нея, танцът е начин за себеизразяване и постигане на емоционална комуникация.

За Шалем-Зафари (Shalem-Zafari, 2016) танцовата терапия постига съчетание на движенията на цялото тяло, като същевременно има достъп до емоционалното и умственото ниво. Чрез свободните танци се постигат лечебни ефекти върху състоянието на човешкия индивид. Според авторите произходът на танцовата и двигателната терапия се корени в модерния танц, тъй като се основава на директна експресия и спонтанно движение; в резултат се получава формално дистанциране на танца, което позволява

изразяване на вътрешния свят на човека, без задължителното спазване на естетически стандарти. Възможностите на танцовата терапия могат да се обобщят в няколко аспекта: 1. Способност да осигури емоционална зрялост и развитие на когнитивните умения; 2. Принос за придобиване на обективна представа за себе си; 3. Възможност да осигури по-добър контрол на тялото и неговите движения; 4. Постигане на освобождаване на емоциите и негативните чувства както и тяхното по-добро управление; 5. Насърчаване на изграждането на разумна физическа и емоционална среда, която зачита личността на индивида.

Танцовата терапия използва „символиката“ на танца, вплетена в изразителността и движенията на тялото, комуникира и освобождава различни аспекти на проблем, който танцьорът има (Arsith et al., 2018). Танцовата терапия може да се провежда индивидуално или в група; предполага редица етапи, през които участникът (участниците) трябва да премине, за да получи благоприятен статус от танцовата терапия, и е необходим танцов терапевт, който да посредничи в този преход. Нуждата на днешния човек да намери алтернативни терапевтични решения за себе си и не само да го накара да преоткрие лечението чрез танца. Изследванията на тези и други автори показват, че личността на индивида се разкрива на повърхността чрез танца, посредством позата на тялото му, честотата и вида на движенията, и тяхната сложност и оригиналност. Всички те са индикатори, които показват как се чувстват хората, могат да изразят съзнателни или несъзнателни емоции или могат да освободят натрупаното негативно напрежение.

Танцът като терапия за деца с РАС

За Мийкъмс (Meekums, 2002) танцово-двигателна терапия (ТДТ) е форма на терапия, съсредоточена върху връзката тяло-съзнание. Движението, със своя физически и метафоричен потенциал, предоставя уникална среда, чрез която клиентите могат да намерят израз, да достигнат до нови интерпретации и в крайна сметка да постигнат по-голяма интеграция на своите емоционални и физически преживявания. В книгата си авторката проследява произхода на ТДТ и връзката ѝ с други, по-традиционни форми на терапия. Очертавайки нов модел за ТДТ, тя описва творческия процес, който се разгръща на цикли по време на всяка сесия и в хода на терапията. Етапите в този творчески, психотерапевтичен процес са описани като: 1. Подготовка; 2. Инкубация; 3. Просветление; 4. Проверка.

Използването на ТДТ като метод за лечение на деца и възрастни с РАС е проучвано широко от 1970 г. насам. Такахаши и колектив (Takahashi et al., 2019) провеждат систематичен преглед на проучвания, публикувани между 1970 г. и 2018 г., за да проучат качеството на изследванията на въздействието на ТДТ върху хора с РАС чрез систематизиране и мета-анализ на обзорните научни материали. Резултатите от този преглед, че качеството на проучванията на ТДТ и РАС се е подобрило през последните години, но бъдещите изследвания трябва да демонстрират по-голяма научна строгост при документирането на ефикасността на интервенциите за терапия с ТДТ. Друг извод на авторите е, че имитационните (огледални) интервенции помагат на хората с РАС да подобрят социалните си умения.

Хартшърн и колектив (Hartshorn et al., 2001)) провеждат експеримент, в който 38 деца с РАС получават двигателна терапия в малки групи, водени от обучен двигателен терапевт. След два месеца двуседмични сесии, децата в групата с ТДТ в сравнение с контролната група деца (също 38) прекарват по-малко време в „безцелно лутане“ и повече време в показване на подходящо поведение при изпълнение на задачата; по-малко време в показване на негативни реакции при допир и по-малко време за отдръпване и съпротива на възпитателя.

Партели (Parteli, 1995) представя примери за стереотипни движения на деца с РАС и как тези движения се разглеждат и интерпретират при ТДТ. Самите движения дават информация за емоциите и фантазиите на всяко дете. Според автора новите модели на движение, подпомагани от терапевта, могат след това да създадат основата за дълбока умствена промяна и могат да бъдат използвани за подпомагане на процеса на интегриране на движение, образи и емоции при детето с РАС.

Според Мартин (Martin, 2014), ТДТ може успешно да се прилага за справяне с социалните и комуникационни предизвикателства в двигателното съзряване при малки деца, диагностицирани с РАС. Тейшейра-Мачадо заключава, че прилагането на ТДТ като синкретичен метод може да „оптимизира психомоторното поведение на младежи с РАС“ (Teixeira-Machado, 2015).

Сенгупта и Банерджи (Sengupta & Banerjee, 2020) изследват възможностите на ТДТ като интервенция за развитието на комуникацията и връзката с тялото при аутизъм. Проучено е поведението на трима участници на възраст между три и 11 години, които са диагностицирани с тежки РАС и включени в 24 сесии с ТДТ, към които са добавени методът на Лабан/Бартениев, контактна импровизация и т.н. Резултатите показват, че за тримата участници ТДТ е оказала положителен ефект, както върху контрола на тялото, така и върху комуникацията. Според авторите, въпреки че ефектите от ТДТ се запазват за известен времеви период, последващите резултати предполагат, че са необходими повече терапевтични интервенции, за да се осигури дълготрайна устойчивост.

ДеХесус и колектив (DeJesus et al., 2020) провеждат обзорно проучване на тема „Какво е въздействието на танца върху негативните симптоми при хора с РАС?“ Резултатите показват, че танцовата практика може

да допринесе за осъзнаването на тялото и социалната ангажираност, използвайки техники, които осигуряват огледалност, синхронизация, ритъм и реципрочност при участници с нормални до високо функциониращи РАС. ТДТ може да се използва за справяне с връзките в ранното развитие между социалните и комуникационни предизвикателства и ранното двигателно съзряване при малки деца, диагностицирани с РАС.

Според Кох и колектив (Koch et al. (2014) редица пилотни проучвания от 70-те години на миналия век, съобщават за ефективността на терапевтичната „огледалност на движенията" при деца с РАС. Авторите експериментират с прилагането на ТДТ, базирано на отразяване на движенията, в група от 31 младежи с РАС (главно високофункционални, вкл. със синдром на Аспергер), за да повишат познаваемостта на тялото си, техните социални умения, самочувствие, емпатия и благосъстояние. Терапията е прилагана на почасови сесии веднъж седмично в продължение на 7 седмици. Лекуваната група (n = 16) и контролната група без интервенция (n = 15) са съпоставени по пол, възраст и тежест на симптомите. Участниците не са били ангажирани с други терапии по време на проучването. След лечението участниците в интервенираната група съобщават за подобрено благосъстояние, подобрено усещане за тялото, подобрено саморазбиране и повишени социални умения.

Танцът в помощ на родители на деца с РАС

РАС е разстройство, възникващо в детството, което засяга развитието на комуникативните умения и може да бъде придружено от нетипично, агресивно поведение, което засяга както детето, така и близките му членове на семейството (Champagne & MacDonald, 2022)). Родителите, които се грижат за дете с РАС, са изложени на риск да изпитат психическа и физическа тежест, социална изолация и дистрес. Въпреки важността на този въпрос, според същите автори, в момента има малък брой проучвания за това, кои интервенции могат да бъдат от полза за подобряване на психологическото състояние на тези родители. Шампан и МакДоналд (Champagne & MacDonald, 2022)) изследват ползите от ТДТ след прилагането й в пилотна група за родители на деца с ASD. В резултат петима родители от групата съобщават, че усещат подобрение в семейната среда в посока облекчаване на тежестта и разширяване на възможностите за общуване с децата, усещане за социална подкрепа, забавление и внимание. Въз основа на тези констатации, авторите предполагат, че ТДТ би могла да бъде полезна интервенция за родителите, които се грижат за деца с РАС, и определено заслужава внимание и последващи задълбочени изследвания по темата с цел разработване на методологии.

Резултатите от проучване на Рен и колектив (Ren et al., 2022) показват, че прилагането на ТДТ в семейната среда родител-дете може да намали симптомите на аутизъм и да подобри социалната комуникация при деца с РАС.

С подобен фокус е пилотно проучване на Ейтал и колектив (Aithal et. al., 2021)) относно въздействието на интервенцията на TDT върху благосъстоянието на група от хора, които се грижат за деца с РАС (асистенти при РАС), в сравнение с група асистенти, извършващи стандартни рутинни грижи. Тридесет и седем асистенти на РАС са ангажирани от две заведения за специални образователни нужди и разпределени или в групата за интервенция на ТДТ, или в контролната група в зависимост от тяхната наличност да присъстват на сесиите. Участниците в интервенираната група са преминали пет сесии с ТДТ с продължителност от 90 минути всяка. За оценка е използвана Скалата за благополучие на възрастни (AWS-скала), която оценява чрез въпросник как се чувства човек по отношение на депресия, тревожност и раздразнителност, и Индексът на родителския стрес-кратка форма (PSI-SF). Резултатите отчитат основно нисък процент на задържане на участниците (само 50% от участниците в интервенираната група с ТДТ са присъствали на поне 70% от сесиите до нейния край. Минималната клинично важна разлика обаче е постигната за малък размер на ефекта. Според авторите резултатите от това пилотно проучване на ТДТ са обещаващи, но стратегиите за задължително обучение на болногледачите в ТДТ трябва да бъдат внимателно обмислени, преди да се проведе по-голямо рандомизирано контролирано проучване, тъй като при много от тях се наблюдава скептицизъм и умора към нови интервенции.

Уетърби и колектив (Wetherby et al., 2014)) разглеждат въпроса дали е по-подходящо да се провеждат групови или индивидуални терапии, в които наред с децата с РАС участват и техните родители. Проучването им в рамките на обучителен проект за ранно социално взаимодействие на родители и деца с РАС подкрепя ефикасността на индивидуалното обучение в сравнение с груповото, като също така е важно то да се провежда в естествена среда. Индивидуалното обучение показа не само подобрение при деца с РАС, но и ефективност в начина на общуване, управление на ежедневието и социални умения на родителите. Докато груповите занимания водят до влошаване или липса на значителна промяна в тези умения.

Заключение

От направения литературен обзор може да се заключи, че танцът е една от предпочитаните форми на невербална комуникация при работа с деца с РАС и техните родители. ТДТ дава положителни резултати, както при директна работа с деца с РАС, така и с помощта на медиатор-родител или асистент. Настоящото изследване като цяло установи малък брой проучвания, фокусирани върху прилагането на танцова терапия при деца с РАС с участието и помощта на техните родители. Проблем е статистическата достоверност на данните, или така наречените „извадки" – често наблюденията са базирани на работа с едно дете и семейството му, което създава трудности при обобщаване на изводите от проведените експериментални изследвания.

Литература / References

Aithal, S., Karkou, V., Makris, S., Karaminis, T., Powell, J. (2021). Impact of Dance Movement Psychotherapy on the wellbeing of caregivers of children with Autism Spectrum Disorder. *Public health*, 200: 109-115. https://doi.org/10.1016/j.puhe.2021.09.018

Alshurman, W., Alsreaa, I. (2015). The Efficiency of Peer Teaching of Developing Non-Verbal Communication to Children with Autism Spectrum Disorder (ASD). *Journal of Education and Practice*, 6(29): 33–38.

Arsith, M., Aurelia, D., Tănase, P. (2018). Nonverbal Communication through Dance. *Acta Universitatis Danubius. Communicatio*. 12(1): 53-64.

Cardas, F. (2015). Psychological Effects of Dance and Movement at Adulthood – Preliminary Research. *Journal of Experiential Psychotherapy*, 18, 3 (71): 33-38.

Champagne, E., MacDonald, S. (2022). The perceived benefits of Dance Movement Therapy for parents of a child on the autism spectrum: A pilot study Author links open overlay panel. *The Arts in Psychotherapy*, 77, 101875.

Harper, C., Symon, J., Frea, W. (2008). Recess is time-in: Using peers to improve social skills of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38: 815-826. doi: 10.1007/s10803-007-0449-2

Hartshorn, K., Olds, L., Field, T., Delage, J., Cullen, C., Escalona, A. (2001). Creative Movement Therapy Benefits Children with Autism. *Early Child Development and Care*, 166:1, 1-5, https://doi.org/10.1080/0300443011660101

Jordan, R., Powell, S. (1995). *Understanding and Teaching Children with Autism*. Wiley. ISBN: 978-0-471-95888, 188 p.

Jung, S., Sainato, D. (2012). Teaching play skills to young children with autism. *Journal of Intellectual & Developmental Disability* , 38 (1): 74-90. https://doi.org/10.3109/13668250.2012.732220

Kagohara, D. (2010). Is video-based instruction effective in the rehabilitation of children with autism spectrum disorders? *Developmental Neurorehabilitation* 13(2): 129-40. https://doi.org/10.3109/17518420903329281

Koch, S.., Mehl, L., Sobanski, E., Sieber, M., Fuchs, T. (2014). Fixing the mirrors: A feasibility study of the effects of dance movement therapy on young adults with autism spectrum disorder. *Autism*, 19(3):338-50. https://doi.org/10.1177/13623613145223

Liu, G., Ou, P., Huang, L., Xie, N., Lin, J., He, Y., Hu, R. (2021). Effects of parent-child painting and creative crafting therapy on preschool children with autism spectrum disorder and their mothers: a prospective randomized controlled trial. *Zhongguo Dang Dai Er Ke Za Zhi*, 23(8): 779-785. doi: 10.7499/j.issn.1008-8830.2103178.

Martin, M. (2014). Moving on the spectrum: Dance/movement therapy as a potential early intervention tool for children with Autism Spectrum Disorders. *The Arts in Psychotherapy*, 41(5): 545-553. doi:10.1016/j.aip.2014.10.003

Meekums, B. (2002). *Dance movement therapy a creative psychotherapeutic approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, ISBN:9780761957676, 130 p.

Parteli, L. (1995). Contribution of dance/movement therapy to the psychic understanding of motor stereotypes and distortions in autism and psychosis in childhood and adolescence. *The Arts in Psychotherapy*, 22, 241-247. https://doi.org/10.1016/0197-4556(95)00033-2

Quintin, E-M. (2019). Music-Evoked Reward and Emotion: Relative Strengths and Response to Intervention of People With ASD. *Front Neural Circuits*, 13:49. doi: 10.3389/fncir.2019.00049

Rahimi- Pordanjani, S. (2021). Effectiveness of Drama Therapy on Social Skills of Autistic Children. *Practice in Clinical Psychology* 9(1): 9-18. doi: 10.32598/jpcp.9.1.344.2

Ren H, Ren, G., Zhan, Y., Jia, Z. (2022). Examining the efficacy of dance movement and music mixed treatment on social communication impairment in children with autism - Based on family parent-child situation. *Frontiers in Psychology*, 13: 937564. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.937564

Riby, D., Hancock, P. (2009). Looking at movies and cartoons: eye-tracking evidence from Williams syndrome and autism. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53(2):169-81. doi: 10.1111/j.1365-2788.2008.01142.x.

Sengupta, M., Banerjee, M. (2020). Effect of dance movement therapy on improving communication and body attitude of the persons with autism, an experimental approach, Body, *Movement and Dance in Psychotherapy*, 15(4): 267-279. https://doi.org/10.1080/17432979.2020.1794961

Shalem-Zafari, Y. (2016). Dance Movement Therapy, Past and Present: How History Can Inform Current Supervision. *Conference: ERD 2016 - Education, Reflection, Development*, Fourth Edition. Doi: 10.15405/epsbs.2016.12.81

Takahashi, H., Matsushima, K., Kato, T. (2019). The Effectiveness of Dance/Movement Therapy Interventions for Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review. American Journal of Dance Therapy, 41, 55–74. https://doi.org/10.1007/s10465-019-09296-5

Teixeira-Machado, L. (2015). Dance therapy in autism: A case report. *Fisioterapia e Pesquisa, 22*(2), 205–211. https://doi.org/10.590/1809-2950/11137322022015

Tölle, R. (2008). "Eugen Bleuler (1857–1939) und die deutsche Psychiatrie" [Eugen Bleuler (1857–1939) and German psychiatry]. *Der Nervenarzt*. 79 (1): 90–6, 98. (in German)

Wetherby, A, Guthrie, W., Woods, J., Schatschneider, C., Holland, R., Morgan, L., Lord, C. (2014). Parent-implemented social intervention for toddlers with autism: An Randomized Control Trial. *Pediatrics* 134: 1084-1093. doi: 10.1542/peds.2014-0757

Wing, L. The definition and prevalence of autism: A review. *European Child & Adolescent Psychiatry* **2**, 61–74 (1993). https://doi.org/10.1007/BF02098832

ЛИЧНОСТ, ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧНИ РЕСУРСИ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 73-79
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ВЪЗМОЖНОСТИ НА АРТТЕРАПИЯТА ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА СИМПТОМИ ПРИ ЛИЧНИ КРИЗИСНИ СЪСТОЯНИЯ

Ирина Милиева[1]

Докторант
Катедра „Психология“
Югозападен университет „Неофит Рилски“
БЪЛГАРИЯ, гр. Благоевград, ул. „Иван Михайлов“ 66

irina_milieva@abv.bg

Резюме:

Въведение. Едни от основните симптоми при преживяването на екзистенциални и възрастови кризи са социална дезадаптация, повишена тревожност, тъга, загуба на смисъл и съмнение в собствените способности. Арттерапията разполага с множество инструменти подпомагащи личността за справяне с тези негативни състояния и възвръщане на благосъстоянието. Арттерапията предоставя безопасно пространство за изразяване на емоции и постигане на емоционална стабилност, като помага за справяне с кризисни състояния.

Методи. Докладът анализира емпирични изследвания, които показват положителното въздействие на арттерапията върху клиенти в криза. В доклада са разгледани възгледи за понятията криза и арт терапия. Потърсен е отговор на въпросите: Може ли арттерапевтичният процес да повлияе положително при клиенти проявяващи симптоми на криза? Как създаването на изкуство в терапевтична среда може да подпомогне процеса на справяне в състояние на лична криза?

Представени са резултати от въздействието на индивидуални и групови арттерапевтични практики върху състояния характеризиращи и съпътстващи преживяването на лична криза . Заниманията с изкуство с терапевтична цел имат способността да влияят както на съзнателно ,така и на несъзнателно ниво, където достъпът е възможен единствено чрез метафори и символика.

Дискусия. В настоящият доклад се представят добри практики в световната арттерапия при преодоляване на тревожност и други симптоми проявявани в лични кризисни състояния. . Проучват се възможностите за подпомагане на клиенти в процеса на справяне с тежки житейски ситуации и лични кризи. Обсъждат се различни терапевтични стратегии за помощ на хора преживяващи състояния на криза.

Ключови думи: арттерапия, лична криза , снижаване на тревожност, ресурси за справяне.

[1] Ирина Милиева е докторант по Възрастова и педагогическа психология с научен ръководител доц. д-р Русанка Манчева

PERSONALITY, MENTAL FUNCTIONING AND THERAPEUTIC RESOURCES

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 73-79
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

POSSIBILITIES OF ART THERAPY TO OVERCOME SYMPTOMS IN PERSONAL CRISIS SITUATIONS

Irina Milieva[2]

Phd student
Department of Psychology
Southwestern University "Neofit Rilski"
Bulgaria, Blagoevgrad, 66 "Ivan Mihailov" St

irina_milieva@abv.bg

Abstract:

Introduction. One of the main symptoms when experiencing existential and age crises are social maladaptation, increased anxiety, sadness, loss of meaning and doubt in one's own abilities. Art therapy has many tools to help the person deal with these negative states and restore well-being. Art therapy provides a safe space to express emotions and achieve emotional stability, helping to cope with crisis situations.

Methods. The report analyzes empirical research that demonstrates the positive impact of art therapy on clients in crisis. The report examines views on the concepts of crisis and art therapy. An answer was sought to the questions: Can the art therapy process have a positive effect on clients exhibiting crisis symptoms? How can creating art in a therapeutic setting support the coping process in a state of personal crisis?

Results of the impact of individual and group art therapy practices on conditions characterizing and accompanying the experience of a personal crisis are presented. Art therapy for therapeutic purposes has the ability to influence both the conscious and unconscious levels, where access is only possible through metaphors and symbolism.

Discussion. This report presents good practices in world art therapy in overcoming anxiety and other symptoms manifested in personal crisis situations. . Possibilities for assisting clients in the process of dealing with difficult life situations and personal crises are explored. Various therapeutic strategies to help people experiencing crisis situations are discussed.

Keywords: art therapy, personal crisis, anxiety reduction, coping resources.

[2] Irina Milieva is a Phd student in Developmental and Educational Psychology with supervisor Assoc. Prof. Dr. Rusanka Mancheva

Въведение

В житейският си път всеки един човек се среща с различни обстоятелства, събития и предизвикателства. В наситени, динамични и бързо променящи се времена като тези в които живеем днес, тези събития са много по концентрирани и с много по-голяма сила предизвикват способността на личността да се справи и премине през тях. В живот на бързи обороти, бърза информация и чести промени независимо от това дали са с положителен или отрицателен характер, състоянията на криза се превръщат в често срещано явление. Едни от основните симптоми при преживяването на екзистенциални и възрастови кризи са социална дезадаптация, повишена тревожност, тъга, загуба на смисъл и съмнение в собствените способности. Състоянията на криза „изхвърлят“ индивида от обичайният жизнен поток и често има нужда от подкрепа, за да продължи нататък.

Основни цели на психологическото консултиране при криза е да се намали остротата на емоционалната реакция, да се овладее стреса, да се подкрепи индивида в процеса на вземане на решения и развиването на дългосрочни стратегии за справяне, които ще му помогнат не само в настоящата криза, но и в бъдещи стресови ситуации. Съществуват редица модели на кризисно консултиране разработени от Caplan(1964), Roberts(2005), Beck(2011). Мястото на арттерапията в този процес на подпомагане е най-значимо при оказване на емоционална подкрепа, осигурявайки среда, в която клиента може да изрази своите емоции и да постигне емоционална стабилност. Арттерапията може да предостави сигурно и подкрепящо пространство на личността, в което занимавайки се с изкуство може да изрази себе си по начин, различен от ежедневния. Той може да погледне отстранено на житейската си ситуация и да открие ресурси, които да подпомогнат личното му израстване и от една нова позиция да надмогне кризата.

Терапията осъществявана през създаването на изкуство е сравнително нов процес. (Corsini,1998) Терминът арттерапия (изкуствотерапия) означава в най-широкия смисъл лечение чрез занимания с изкуство с цел „изразяване на собственото психо-емоционално състояние“ (Boyadzhieva, 2017). Сесиите могат да бъдат провеждани индивидуално или в групи в зависимост от нуждите на клиента и търсените резултати от терапията. За терапевтични цели е възможно използването на всички познати форми на изкуство, като изборът зависи от подготовката и теоретичните убеждения на терапевта и конкретните задачи на терапията. Арттерапията е подходяща за изключително широк кръг клиенти – деца, възрастни, психически здрави или с диагностицирани заболявания, може да бъде използвана за социална адаптация или в подкрепа на терминално болни. Важно е да се отбележи необходимостта от внимателно подбиране на художествените форми, техники и материали използвани в процеса – някои методи могат да бъдат подходящи или неподходящи за различните популации (Corsini,1998). Творчески занимания като рисуване, живопис и скулптора имат релаксиращ ефект и могат да намалят нивата на стрес и тревожност, силно изявени в състояние на криза. Създаването на произведение на изкуството може да накара клиента да преживее чувство за постижение и контрол над ситуацията и да стане символ на овладяването на кризата.

Джералд Каплан (Caplan, 1964) за пръв път използва "криза" като специфичен термин в психиатрията. Според неговото определение криза е : "Нарушение на стабилното състояние на индивида ,настъпващо, когато индивида установи, че постигането на важни за него житейски цели е блокирано от сериозни препятствия. Тези препятствия изглеждат непреодолими, поне за известно време, с помощта на обичайните методи за решаване на проблемите."

Тръгвайки от идеята за личността като за динамична равновесна система, разполагаща със свои механизми за адаптация, редица автори дефинират кризата като разстройство на едно стабилно състояние, водещо до прекъсване и разпадане на обичайните модели на функциониране, което не може да се възстанови от индивида чрез използване на обичайните механизми за справяне (Everly&Flannery, 2000).

В дефинициите за криза акцентът се поставя върху субективното преживяване – възприема се от индивида като болезнено преживяване, страдание породено от събитие с травматичен заряд. Събитията породили реакцията могат да бъдат въображаеми или реални. Важно е да се отбележи, че не самото събитие е криза, а болезнената преживелищна реакция, породена от него.

В състоянието на криза индивидът търси начини за разрешаване на нарушеното равновесие. Решаването на проблема може да доведе до :

- Възстановяване на баланса до първоначалното ниво.
- По-адекватно или по-високо ниво на функциониране.
- По-ниско ниво на функциониране или декомпенсация.

Във философски контекст кризата може да бъде разгледана като мотивиращо предизвикателство. Кризата съдържа възможности за промяна на перспективата, идентичността, взаимоотношенията и отговорностите. Кризисът е винаги момент на избор между няколко възможни алтернативи.

В състояние на криза всички ресурси (цялата психична енергия), които са на разположение на индивида, са насочени към една единствена важна цел - разрешаване на проблема и намаляване на свързаната с него болка и страдание.

Най-общо личните кризисни състояния могат да бъдат разделени основно на два вида според начина

на възникването им показани в таблица 1.

Таблица 1. Видове лични кризи *[Types of personal crises]*

Видове кризи	Възникване	Описание
Кризи на развитието (нормативни, възрастови кризи)	Нормален процес на психическото развитие.	Преход между различни етапи на живота. Изграждането на идентичността изисква преминаване през различни кризисни състояния.
Ситуационни кризи (инцидентни, събитийни, случайни)	Настъпват внезапно и неочаквано.	Предизвикани са от събития като болест, загуба на работа, загуба на доходи и/или жилище, нещастни случаи, инциденти, развод, кражба, нападение, насилие, смърт, природни бедствия, война.

Човек в състояние на криза проявява с различна интензивност симптоми на силен стрес, изучени и описани в изследванията на Caplan(1964), James & Gilliland(2008), Lazarus & Folkman(1984) , накратко представени в таблица 2.

Таблица 2. Видове симптоми проявявани в състояние на криза. *[Types of symptoms manifested in a state of crisis]*

Вид симптом	Симптоми
Физически симптоми	-Умора и изтощение дори при липса на физическа активност. -Напрежение в мускулите ,болки в тялото. -Главоболие , мигрена. -Проблеми със съня(безсъние или прекомерен сън) -Загуба или увеличаване на апетита. -Податливост към алергии и вирусни заболявания. -Повишено кръвно налягане.
Когнитивни симптоми	-Трудности в концентрацията и вземането на решения. -Обсебващи мисли и/или натрапчиви спомени. -Загуба на инициатива. -Отрицателни мисли за себе си и за бъдещето. -Проблеми с паметта-забравяне на детайли и дезорганизирани мисли.
Емоционални симптоми	-Тревожност и паника. -Чувство за безнадеждност и отчаяние. -Гняв и раздразнителност. -Чувство на вина и срам. -Емоционална нестабилност и плачливост.
Поведенчески симптоми	-Увеличена употреба на алкохол, цигари, наркотици, успокоителни и сънотворни лекарства. -Злоупотреба с храна или избягването и. -Импулсивно или рисково поведение. -Отказ от ежедневни дейности и отговорности. -Занемарен външен вид.
Социални симптоми	-Конфликтност в междуличностните взаимоотношения. -Загуба на интерес към социални дейности. -Отдръпване от семейство и приятели -Затруднения в комуникацията и изразяването на чувства.

Терапията използваща изкуство е в състояние да подкрепи личността в две посоки. От една страна творческите занимания откъсват съзнанието на клиента от конкретната житейска ситуация и прекъсват спиралата на негативното, зациклено мислене. Дори и това да се случва само в рамките на терапевтичната сесия в дългосрочен план има своят положителен ефект. Присъствайки в потока на творчество на физиологично ниво се постига релаксация - тревожността намалява. Така от една по-спокойна позиция човек може да погледне на травматичната ситуация с други очи и да преоцени стратегиите си за справяне с нея. От друга страна създавайки изкуство фокусирано върху лични теми клиентът има възможност да опознае вътрешният си свят, да извади наяве потискани чувства и емоции, да достигне до нови нива на осъзнаване, което в крайна сметка води до вътрешна промяна. Надскачайки себе си от преди възникването на кризиса, личността вече разполага с нови ресурси за преодоляването и. В пространството на индивидуалната сесия се установяват доверителни, подкрепящи и динамични взаимоотношения между клиент и терапевт, но за разлика от други психотерапевтични методи тук има и трети елемент-художествената творба създадена в терапевтичния процес. Продуктът на творчеството е посредник, от една страна между клиента и терапевта, и от друга страна между неосъзнатото и осъзнатото, подтиснатото и изразеното в самия клиент.

Методология

В настоящето проучване са разгледани публикации от 2000-та година до месец април 2024 година публикувани международния *Journal of Art Therapy* чрез платформата Taylor&Francis. Търсенето е реализирано по две ключови фрази „personal crisis“ и „age crisis“.Прегледът на литературата цели да отговори на въпросите: Може ли арттерапевтичният процес да повлияе положително при клиенти проявяващи симптоми на криза? Как създаването на изкуство в терапевтична среда може да подпомогне процеса на справяне в състояние на лична криза?

От намерените 120 статии бяха изключени изследвания, които представят терапии на деца, терапии на възрастни с диагностицирани психични заболявания, посттравматично стресово разстройство при ветерани от войната и теоретични изследвания представящи преглед на литература (съставляващи 85% от извадката). След направен обстоен преглед на избраните материали в настоящият текст са разгледани пет емпирични изследвания пряко отговарящи на поставените изследователски въпроси (съставляващи 4,1% от първоначалната извадка).

Резултати и изводи

В качествено изследване на шведският терапевт Holmqvist et al. (2019) са представени изводи от интервюта проведени с девет жени преживяли различни травматични събития, които разказват за преживяванията си по време на дългосрочна арттерапия и последвалата промяна. Цел на разглежданото проучване е да опише афекти на виталност проявени по време на арттерапия и да хвърли светлина върху тяхното значение по отношение на вътрешната промяна на клиентите.

Терапевтичният процес протича по начин сходен с описаният от Kübler-Ross (2021) процес на скърбене, който включва етапи на отричане, гняв, пазарене, тъга и приемане. Този модел се наблюдава не само при загуба, но и в различни други ситуации, в които човек се изправя пред някаква фундаментална промяна.

Във всички интервюта участниците описват едно или повече събития от терапевтичния процес от значение за тяхната вътрешна промяна. Споменават широк спектър от усещания и емоции, които изпитват в момента включително и трудни чувства като тъга, уязвимост, отчаяние, недоволство, безпокойство и мъка. Те описват и положителни чувства като облекчение, свобода, сила, топлина, надежда, спокойствие, радост и благодарност. Обхватът на емоциите е свързан с факта, че изображенията помагат на жените да си спомнят неща, които са преживели във връзка с описаното събитие.

Вътрешните промени са свързани с своеобразна промяна на идентичността, в която се разграничава ясно преди и след. Промяната е описана като комбинирано преживяване на сигурност, разпознаваеми емоции и виталност. Новото осъзнаване приема форми на събуждане, стартиране на мисловния процес или способност да се изправиш пред себе си. В някои случаи промяната е свързана със способността да се справят с проблемите по различен начин или да осъзнаят своите ограничения, или разбиране на необходимостта да се грижат за себе си.

Емпатичното отношение на терапевта е от решаващо значение по отношение на позволяването на емоциите и преживените чувства да излязат наяве, така че да бъдат отработени по различен начин и да доведат до важни прозрения. Озвучавайки с думи това, което изображението предава и това, което впечатлява терапевта дават възможност за съпреживяване. Словесният отговор на терапевта предизвиква динамично движение в клиента.

Изразяването на себе си образно, чрез метафори, активира движение на символично ниво. Да бъдеш на това ниво, може да помогне да се задоволи нуждата от контрол върху трудни и непреодолими състояния.

Изображенията обезсилват нещата, които са трудни за понасяне и позволяват бавен подход с минимален риск.

Емоционалното преживяване на трудно събитие в сигурна среда прави възможно участниците в терапията да разкажат своите истории, да бъдат разбрани и да споделят болката си с емпатичен и състрадателен терапевт и това прави възможно преосмислянето на трудните преживявания или по-доброто им разбиране. Терапевт със способност да покаже как в образа може да се различи път на развитие, успоредно с болезнените чувства на клиента, е в състояние да вдъхне надежда. Тази надежда дава възможност на клиента да си представи как живота се променя към по-добро.

Усещането за надежда за бъдещето е необходим елемент във всички форми на психотерапия, включително и в арттерапията. Надеждата поставя клиента в състояние, в което са възможни развитие и промяна.

Възможността да се включи в творческо и игриво изследване на емоционалния живот, използвайки художествени материали и символния език на изображението е това, което отличава арттерапията от другите терапевтични методи.

В изследване на Skop et al. (2022) фокусирано върху използването на групова арттерапия при жени преживели насилие се откроява положителният ефект на възможността участничките да изразят своите емоции и опити чрез изкуството. Резултатите от тематичният анализ изваждат на преден план релационният аспект на груповата терапия, който подпомага жените в процеса на оздравяване. Авторът откроява няколко основни теми по отношение на оздравителният процес в групата:

-*Създаване на връзки в безопасно пространство*- като отделя подтеми включващи връзка на клиентите с пространството, връзка с терапевтите, връзки с други членове на групата, връзки с различни сензорно стимулиращи арт-медии за да изразят своите положителни и отрицателни емоции чрез творчески средства.

-*Използване на визуални метафори в произведенията на изкуството*. Всяка метафора индиректно въплъщава и проектира навън личната гледна точка. Участниците са използвали метафори за да изразят лечебния процес, силата на бъдещите мечти и желания, своите вярвания и емоции, преживяната травма.

-*Възстановяване на овластеното Аз.* Жените участвали в терапията възвръщат аспекти от себе си които са били премълчани и подтиснати следствие на преживяната злоупотреба. Тези аспекти включват автономност, креативност, увереност, мир, щастие, надежда, игривост. Процесът включва интегриране на миналото с настоящето, възобновяване на минали интереси и приемане на себе си като незавършен прогрес, изграждането на вътрешен мир.

-*Изграждане на устойчивост*. Арттерапията проведена в група насърчава вътрешния процес на растеж и промяна. Устойчивостта на участниците се затвърждава чрез осъзнаването на собственият им капацитет и силни страни.

Тези откроени четири теми в изследването затварят основната концептуална рамка на проведената терапия-*трансформиращо изцеление* .

Изцелението, растежът и промяната според Skop et al. (2022) са се проявили когато жените са създали смислени връзки в безопасното пространство на арттерапевтичните сесии. Този процес включва подкрепата от други участници и терапевти. Повишената увереност е друг значим резултат от проведената терапия - жените се чувстват по-уверени и способни да се справят с последиците от преживяното насилие.

За намаляване на нивата на тревожност с помощта на терапевтично изкуство свидетелства изследване на Marshall-Tierney (2021).Авторът допуска, че произведенията на изкуство правени от арт терапевта заедно с потребителите на услуги, са полезни поради своята двусмисленост, която е по-близо до емоционалната реалност и в противовес на черно-бялото мислене, характерно при много проблеми с психичното здраве. Изследването проследява създаването на изкуство от терапевт и клиент едновременно като средство за намаляване на тревожността при възрастни потребители на услуги. Описват се три стила на правене на терапевтично изкуство:-Терапевтът и клиентът създават изкуство заедно:-Терапевтът твори докато участникът гледа; -Терапевтът създава изкуство под указанията на клиента, като това действие функционира като невербална форма на комуникация.

В резултат на терапията клиентът повишава доверието и връзката със себе си. В процеса на сесиите безпокойствието му намалява, въпреки че се бори с несигурността на творчеството. Управлявайки стъпка по стъпка тревожността си в терапевтичното пространство клиентът продължава да го прави и в други области от живота си. Marshall-Tierney (2021). смята ,че правенето на изкуство може да бъде невербална форма на психо-образование и да научи потребителите на по-адаптивни начини на съществуване, мислене и връзка със себе си и другите.

Заключение

Описаните от клиенти на арттерапия случаи на вътрешна промяна, демонстрират повишено емоционално осъзнаване. Те говорят за положителни и отрицателни чувства, които са успели с помощта на терапевта да идентифицират, дефинират и понякога да преформулират. Различният и отстранен поглед

върху събитието довело до преживяването на криза го обезсилва и му придава различна стойност във вътрешната система на преживяващия. Безопасната и подкрепяща терапевтична среда дава възможност на клиента да открие и се свърже с вътрешни ресурси, който да го изведат от състоянието на безсилие и да поеме отново контрол над житейската си ситуация. Усещането за надежда и повишеното доверие в себе си на потребителите на услугата, като резултат на проведена терапия с изкуство, увеличава възможностите им за справяне с бъдещи събития и добиване на устойчивост.

Процесът на индивидуална и групова арттерапия при лични кризисни състояния води до позитивни изменения, изразяващи се в повишена интеграция, повишени нива на социално-психологическа адаптивност, поява на нови жизнени ценности или изменение на съществуващите.

Литература/References

Beck, J. S. (2011). *Cognitive behavior therapy: Basics and beyond* (2nd ed.). Guilford Press.

Boyadzhieva, N. (2017). Art-terapevtichen metod v socialno-pedagogièskata rabota i konsultirane v Balgarya [The Art-therapy Method in the Sociopedagogical Work and Counseling in Bulgaria]. (pp. 238-245). *Predizvikatelstva I pperspektivi pred savremennata psihologya.* Sv.Kliment Ohridski.

Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry.* Basic Books.

Corsini.R. (Ed.). (1998) *Enciklopedia po psihologia [Concise Encyclopedia of Psychology].* Nauka i izkustvo

Everly, G.S., Flannery,R.B., &Mitchell,J.T. (2000) Critical incident stress management (CISM): A review off the literature, *Aggression and Violent Behavior* 5(1),23-40.DOI:10.1016/S1359-1789(98)00026-3

Holmqvist ,G., Roxberg Å., Larsson I. & Lundqvist-

Persson C., (2019) Expressions of vitality affects and basic affects during art therapy and their meaning for inner change, *International Journal of Art Therapy*, *24*(1), 30-39. DOI: 10.1080/17454832.2018.1480639

James,R.K. & Gilliland,B.E. *Crisis intervention Strategies*. (7Th ed.) 2012. Hardcover

Kübler-Ross, E. (2021) *Za smartta i umiraneto* [About Death and dying]. Kibea

Lazarus, R.S., & Folkman,S. *Stress, Appraisal, and Coping*.1984. Springer

Marshall-Tierney A. (2021). Therapist art making as a means of helping service users with anxiety problems, *International Journal of Art Therapy*, *26*(1-2), 47-54. DOI: 10.1080/17454832.2021.1918193

Roberts, A. R. (2005). *Crisis intervention handbook: Assessment, treatment, and research.* (3rd ed.). Oxford University Press.

Skop M., Darewych O., Root J. & Mason J. (2022). Exploring intimate partner violence survivors' experiences with group art therapy, *International Journal of Art Therapy*, 27(4), 159-168. DOI: 10.1080/17454832.2022.2124298

Уеб ресурси/ Web resources

Taylor&Francis. https://www.tandfonline.com. (15.04.2024)

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 80-86
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПРОПАГАНДА И ДОВЕРИЕ – СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА МЕХАНИЗМИТЕ, НАСОЧВАЩИ ОБЩЕСТВЕНОТО МНЕНИЕ

Пламен Петков[1]

Департамент „Психология“
Институт за изследване на населението и човека
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. Акад. Георги Бончев, 6. ет. 5
plamen.petkov85@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9184-1101

Резюме:

Пропагандата е осезаем израз на идеологията в комуникацията, чиято цел е да налага идеологически цели, управлява мнението и консолидира лоялността. Тя се основава на психологични процеси и включва управление на колективни нагласи чрез манипулиране на значими символи от пропагандиста. Междуличностното доверие, което е в основата на обществените отношения, е разгледано като основен механизъм за осъществяване на връзка между пропагандиста и човека, върху когото той трябва да повлияе. Прегледът на литературата очертава важната роля на междуличностното доверие, което то има за приемането на пропагандното съобщение и промяната на нагласите на хората, подложени на пропаганда. Статията разглежда как междуличностното доверие улеснява разпространението на пропаганда, като обобщава литературата по темата и подчертава ролята на доверието в приемането на пропагандното съобщение и промяната на нагласите. Предложен е модел за формиране на доверие между пропагандиста и аудиторията.

Ключови думи: пропаганда, междуличностно доверие, психологически механизми, идентичност, нагласи, съобщение.

[1] Пламен Петков е докторант по социална психология с научен ръководител проф. д-р Йоланда Зографова

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 80-86
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

PROPAGANDA AND TRUST - A SOCIO-PSYCHOLOGICAL REVIEW OF THE MECHANISMS GUIDING PUBLIC OPINION

Plamen Petkov[2]

Department of Psychology
Institute for Population and Human Research
Bulgarian Academy of Sciences
Bulgaria, Sofia 1113, 6 Akad. Geori Bonchev str. floor 5
plamen.petkov85@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9184-1101

Abstract:

Propaganda is a tangible expression of ideology in communication, the purpose of which is to impose ideological goals, manage opinion and consolidate loyalty. It is based on psychological processes and involves the management of collective attitudes through the manipulation of significant symbols by the propagandist. Interpersonal trust, which is at the heart of social relations, is seen as the main mechanism for establishing a link between the propagandist and the person he is to influence. The literature review outlines the important role that interpersonal trust plays in the acceptance of the propaganda message and in changing the attitudes of those subjected to propaganda. The paper examines how interpersonal trust facilitates the spread of propaganda by summarizing the literature on the topic and highlighting the role of trust in the acceptance of the propaganda message and in changing attitudes. A model of trust formation between propagandist and audience is proposed.

Keywords: propaganda, interpersonal trust, psychological mechanisms, identity, attitudes, message.

[2] Plamen Petkov is a PhD student in Social Psychology with scientific supervisor Prof. Dr. Yolanda Zografova

Въведение

Думата "пропаганда" се употребява в съвременния смисъл на думата през ранния модерен период, когато папа Георг XV създава Congregatio de Propaganda Fide (Службата за разпространение на вярата) през 1622 г., за да се бори с възхода на протестантството, въпреки че корените ѝ датират още от времето на Римската империя (Бернаис, 2019). В сегашната употреба етикетът пропаганда е реторично запазен за опозиционни идеи или откровени лъжи (Hyzen, 2021).

Нарастващият интерес към т.нар. инициативи за социално побутване, които се фокусират върху поведението, а не върху идеите или нагласите (Талер & Сънстейн, 2014) изискват концептуално изясняване на връзката им с пропагандата. Липсва авторитетна дефиниция и концептуализация на пропагандата, която да е подходяща за съвременния политически и комуникационен контекст и да може да засили изследванията на съвременните ѝ проявления (Hyzen, 2021). И все пак "да се разпространяват идеи" е подходящо описание и си струва да се отбележи, че идеологията първоначално е формулирана като "наука за идеите" от Дестют дьо Траси (Althusser, 2014) - следователно, да се разпространява идеология е разумно място за връщане към нея.

В съвременния свят е от голямо значение да се разберат процесите, чрез които пропагандата влияе върху общественото мнение. С навлизането на технологиите, базирани на големи езикови модели, генерирането и разпространението на пропагандни наративи става изключително бързо и трудно контролируемо (MIT Technology Review, 2024). Това влияе върху взимането на политически решения и поляризацията на политическите опоненти, кризата на недоверие в публичните институции, както и силният скептицизъм относно официалните източници на информация и обективната проверка на фактите (Cassam, 2023; Flew, 2021). По този начин се очертава един епистемологичен преврат проникващ в т.нар. парадигма на пост-истината и алтернативните факти (McIntyre, 2018), чрез който се взимат решения, които обуславят ежедневното ни съществуване. Взимайки предвид тези опасения, в статията разглеждам класически изследователи на пропагандата, по какъв начин доверието се включва и използва от пропагандиста, както и предлагам концептуален модел за доверие в пропагандата.

Събирателно изследване върху пропагандата на Едуард Бернайс

Едуард Бернайс, един от първите пионери в изследването на пропагандата, представя в своя фундаментален труд *„Пропаганда“* (Бернайс, 2019) подробна методология за формиране и насочване на обществените нагласи, за да служат на целите на пропагандиста. Трудът му действа като наръчник за въздействие върху общественото мнение, като се фокусира върху пропагандата като метод, пропагандиста като фигура и групата като обект на въздействие. Ключов фактор за успеха на пропагандата според Бернайс е разбирането на индивидуалната и груповата психология, което позволява на пропагандиста умело да манипулира мотивацията и нагласите.

Бернайс (Бернаис, 2019) твърди, че хората до голяма степен се ръководят от неосъзнати мотиви, като успешният пропагандист трябва да схване тези истински мотиви, а не да разчита на причините, които хората изразяват външно за своето поведение. Прилагайки откритията от поведенческите науки, той очертава как пропагандистите могат да създадат както потребности, така и обстоятелства за задоволяване на тези потребности, правейки хората по-податливи на влияние, след като мотивите им бъдат разбрани. Той идентифицира два ключови подхода за манипулиране на обществените нагласи: непрекъснато тълкуване и драматизиране чрез силни впечатления.

Макар и понятието „пропаганда“ да има негативна конотация, срещуположният подход гледа на пропагандата като тактика за масова комуникация, предназначена да доставя информация на хората (Myers, 2015). Пропагандата не е нещо изцяло зло. В най-добър смисъл може да бъде използвана като начин за бързо разпространение на идеи до много хора (Lee, 1952). Тя е необходима част от обществото, защото създава споделени възприятия за събитията и предлага един вид структура в иначе хаотичните човешки отношения (Бернайс, 2019).

Социологическият подход на Жак Елюл

В своят обширен труд, „Пропаганда. Формирането на нагласите на човека“ (Ellul, 1973), френският социолог Жак Елюл проследява развитието на пропагандата като обществен феномен, като особено подчертава ролята ѝ в технологичните общества. Елюл твърди, че съвременната пропаганда не може да съществува без индивида и масата; и двата компонента са необходими за нейната ефективност. Пропагандното послание, насочено към изолиран индивид, отделен от тълпата, няма да има успех.

Първата причина, поради която хората стават жертва на пропагандата, е убеждението, че тя се състои само от лъжи. В действителност пропагандата използва различни форми на истина - полуистини, ограничени истини и истини, извадени от контекста (Ellul, 1973). Второто погрешно схващане е, че

пропагандата има за цел единствено да промени мнението. Макар това да е цел, основните ѝ задачи са да укрепи съществуващите нагласи, да ги формира и най-важното - да подтикне към действие (или бездействие в случаите, когато хората са обезкуражени да се намесят) (Ellul, 1973).

Елюл (Ellul, 1973) идентифицира два вида пропаганда: **агитационна** и **интеграционна**. Агитационната пропаганда предизвиква недоволство, което може да доведе до бунт, докато интеграционната пропаганда помага на хората да се приспособят към желаните социални модели. Интегративната пропаганда процъфтява в технологичните общества, като средствата за масова информация играят ключова роля за нейното разпространение. Въпреки различията си, двата вида пропаганда имат общ фокус върху **ефективността**- те са предназначени да подтикват към действие и да направляват политическите решения.

В днешно време индоктринирането, особено в политическата, икономическата и социалната сфера, е отличителна черта на пропагандата. Даниел Лернер (Lerner, 1972)подчертава, че пропагандата променя динамиката на властта в групите, като променя нагласите чрез символна манипулация. Пропагандата, в широк смисъл, обхваща следните области: психологическо действие, психологическа война, повторно обучение и промиване на мозъка и обществени и човешки отношения, като последните трябва задължително да бъдат включени в пропагандата (Ellul, 1973). Тези действия имат за цел да адаптират индивида към обществото, към даден стандарт, да го подтикнат към действие и служат за това да го направят конформен, което в крайна сметка е целта на пропагандата (Ellul, 1973). Успеваемостта на насочване на общественото мнение зависи от две условия: (1) доколко хората съм отворени към нов опит и (2) имащи подобни нагласи (напр. една и съща религия, политическа партия) (Carletti et al., 2006).

Психология на пропагандата, Леонард Дууб и Едуард Робинсън

Изследването на Дууб и Робинсън (Doob & Robinson, 1935) представя основните психологични техники, чрез които се осъществява пропагандата при индивида. Обяснението на тези техники включват психологически анализ на това, което се случва на индивида, подложен на пропаганда. Такова обяснение може да бъде най-добре насочено към психологическите проблеми на възприятието и внушението, тъй като двете заедно представляват начинът и процедурата на пропагандиста. Авторите дават следните обяснения на тези техники (Doob & Robinson, 1935):

Привличане на вниманието – преди човек да бъде повлиян от външни източници, той трябва да възприеме ситуация-стимул, която има за цел да му привлече вниманието (Doob & Robinson, 1935). Това е ситуация, която трябва да бъде различима от обикновената обкръжаваща среда.

Методи на внушението – пропагандата изисква психологическа промяна в дадена група, а тази промяна се постига чрез внушение. Понякога пропагандистът разкрива своята цел и след това се насочва към директно внушение. В други случаи, той крие своята личност и цел. Чрез втория метод на недиректното внушение, съществуващите предварително нагласи на хората ще бъдат изкарани на повърхността и реорганизирани в полза на пропагандиста (Doob & Robinson, 1935). Подвеждащата информация, разпространявана от пропагандиста има основно влияние в процеса на внушение (Blank et al., 2013).

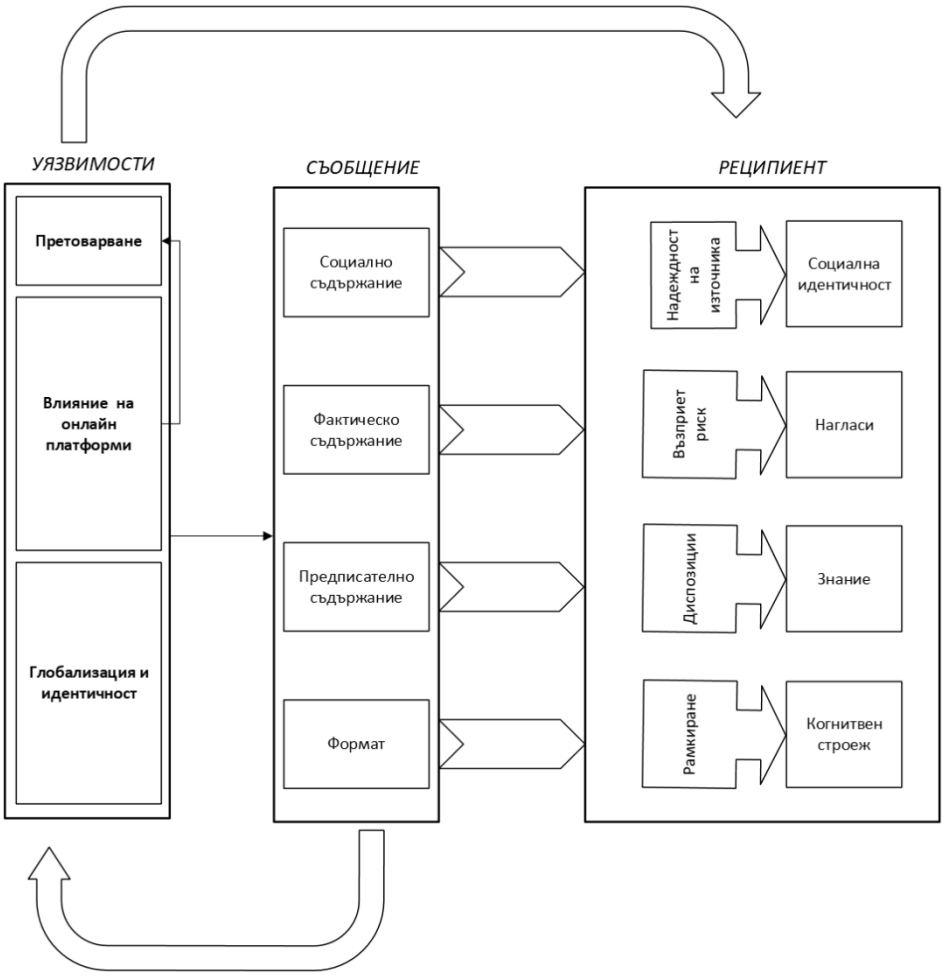
Успехът на внушението зависи от пробудените нагласи или вярвания, които хората вече имат. Ако тези нагласи в момента са активни, те могат да бъдат широко експлоатирани от пропагандиста. Тези нагласи, играещи основна роля в живота на личността могат да бъдат подбрани доста лесно и новото приемане, което възниква като резултат от внушението може да бъде много влиятелно, което остава активно във времето (Sénémeaud & Somat, 2009). Желаните нагласи, които активира пропагандиста предсказват поведенческите намерения, допълнителното търсене на информация, обработването ѝ и поведението, което проявяват хората (DeMarree et al., 2017).

Доверието като основен компонент в разпространението на пропаганда

Доверието играе ключова роля в човешките общества като смазка в междуличностните отношения, улесняваща икономическите транзакции, сплотяване между индивидите и пренос на информация (Humphrey & Schmitz, 1998; Simpson, 2007). Изследвания в различни области, като икономика, социална психология и социология, предоставят доказателства, че високото доверие има положителна връзка с индивидуални, междуличностни и социални фактори (Yamagishi, 2011). Например, високото ниво на доверие се свързва с висока социална интелигентност (Yamagishi et al., 1999), а доверието е предиктор за икономическото ниво на дадена страна (Zak & Knack, 2001). Освен това доверието е и форма на социален капитал и показател за зрелостта на едно общество (Putnam et al., 1994). Изяснено е също така, че степента на доверие в голяма степен зависи от социалната среда и се формира в резултат на адаптацията към нея (Yamagishi & Yamagishi, 1994). Поради това, доверието в другите играе основна роля във формирането на социалната идентичност на индивидите.

Доверието е тясно свързано със социалната идентичност на индивида. Социалната идентичност, описана от Тажфел (Tajfel, 1981), е Аз-концепцията на индивида, която е резултат от членството му в социална група, включително емоционалната значимост и стойността, която това членство му носи (Зографова, 2016). По своята същност социалната идентичност е колективна идентификация с различните социални групи от хора и следователно те се превръщат в социално значими категории за него (Зографова, 2016). Поради тази причина, колкото по-близо, в пространствен и социален смисъл, се намира пропагандистът до своята аудитория, толкова повече влияние имат неговите съобщения върху нея.

Тъй като пропагандата не може да бъде отделена от обществото (Ellul, 1973), а то не може да съществува без доверителни отношения между хората , теоретичният модел, който предлагам тук, поставя на преден план доверието, което имат получателите на съобщението (доверители) към пропагандиста (довереник), като обединяващ механизъм. В основата на настоящия модел стои предложеният от Адам-Тройан модел на пригодност-валидация на пропагандното убеждаване (Adam-Troian, 2022).

Фигура 1. Модел на доверие в пропаганда *[Model of trust in propaganda]*

В своя модел на пропагандното убеждаване Адам-Тройан (Adam-Troian, 2022), представя четири вида съответствия, които то трябва да има – ***социално съответствие***, което е степента на съответствие между социалното съдържание на съобщението и социалната идентичност на получателя; ***съответствие на нагласите*****,** което е степента на съответствие между предписаното съдържание на съобщението и нагласите на получателя; ***информационно съответствие***, което е индекс на съответствие между описателното съдържание на съобщението и нивото на познание на реципиента и ***когнитивното съответствие*** е степента на съответствие между формата на съобщението и когнитивната структура на получателя.

В проучване на Флоре и колеги (Flore et al., 2019), основните уязвимости на обществото спрямо пропагандата и дезинформацията мога да се разделят на три големи области: **претоварване с информация**, **влияние на онлайн платформи**, **глобализация и идентичност** (Фигура 1). Тези области включват както фактори на средата, така и социалнопсихологични компоненти. Съобщенията на пропагандиста включват една или няколко от тези уязвимости. През съдържанието на съобщението, те

повлияват върху реципиента и четирите области, описани от Адам-Тройан. За да повлияе на доверителя, пропагандистът първо се насочва към нагласите му от позицията на авторитет (Gavrilets & Richerson, 2022), създавайки когнитивен дисонанс между възприемането на обективната реалност и реалността в неговите съобщения (Sénémeaud & Somat, 2009) през фактическото и социалното съдържание на съобщението. По този начин той изгражда доверие, основано на изчисления (Lewicki & Bunker, 1996). Това е ранния етап от развитието на влиянието на пропагандиста върху неговата публика. В този етап, публиката възприема възможността от загуба или наказание, които ще претърпи, като пропагандистът посочва ясно уязвимостите, които има (Huang et al., 2024). Доверието, което получава пропагандистът на този етап, идва от най-много хора, в сравнение със следващите етапи, като целта е съобщенията му да достигнат най-широка публика. Промяната на нагласите е едва първото ниво, но най-всеобхватно, разглеждайки процеса на създаване на доверие към пропагандиста и съобщението.

Вторият етап в този процес на формиране на доверие към пропагандиста и съобщението му е насочен към когнитивната система на реципиентите чрез рамкиране. След като нагласите са в процес на промяна, пропагандистът слага в рамка своите послания (Fisher, 2022), които съответстват когнитивния строеж, предишните знания и личностните характеристики на доверителите. През постоянна комуникация и доставяне на нови съобщения, пропагандистът влияе на поведението на реципиентите и поддържа първоначално създаденото доверие (Lewicki & Bunker, 1996). Този процес на интеграционна пропаганда (Ellul, 1973) включва хората в желани модели на действие и спомага по-нататъшното разпространение на пропагандното съобщение.

Третият, финален етап, цели стабилно доверие, основано на идентификация с пропагандиста и съобщението му (Lewicki & Bunker, 1996). На този етап доверителите съгласуват своите ценности, убеждения и цели с тези на пропагандиста. Техните когнитивните, емоционалните и поведенчески модели наподобяват тези на пропагандиста, позволявайки им ефективно да възприемат неговите роля и функции. Съответно, това затвърждава Аз-концепцията на всеки отделен човек като член на вътрешната социална група (Зографова, 2016) и той действа от ролята на пропагандист, следствие на идентификацията с него. В следствие на което всеки един отделен индивид става проводник на пропагандното съобщение, като основната цел е промяна на общественото мнение, за да се поддържа даден политически наратив и изграждане на доверие чрез съобщения, съответстващи на идентичността (Shirikov, 2024).

Заключение

В настоящата статия са представени психологическите механизми, които обуславят пропагандата и доверието към нея. Разгледани са различните видове пропаганда, както и методите, които използва пропагандистът в своята дейност. Предложен е нов теоретичен модел, който описва етапите на формиране на доверие в пропагандиста и съобщението му, който е следствие от вече описани в литературата модели на пропагандно влияние и формиране на доверие.

Литература/References

Adam-Troian, J. (2022). The Fitness-Validation Model of Propagandist Persuasion and the 5Ds of Propaganda. https://doi.org/10.31234/osf.io/52g63

Althusser, L. (2014). On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses. Verso Books.

Blank, H., Ost, J., Davies, J., Jones, G., Lambert, K., & Salmon, K. (2013). Comparing the influence of directly vs. indirectly encountered post-event misinformation on eyewitness remembering. Acta Psychologica, 144(3), 635–641. https://doi.org/10.1016/J.ACTPSY.2013.10.006

Bernays, E. (2019). Propaganda. Iztok-Zapad [Бернаис, Е. (2019). Пропаганда. Изток-Запад.] (In Bulgarian)

Carletti, T., Fanelli, D., Grolli, S., & Guarino, A. (2006). How to make an efficient propaganda. Europhysics Letters (EPL), 74(2), 222–228. https://doi.org/10.1209/epl/i2005-10536-9

Cassam, Q. (2023). Conspiracy Theories. Society, 60(2), 190–199. https://doi.org/10.1007/s12115-023-00816-1

DeMarree, K. G., Clark, C. J., Wheeler, S. C., Briñol, P., & Petty, R. E. (2017). On the pursuit of desired attitudes: Wanting a different attitude affects information processing and behavior. Journal of Experimental Social Psychology, 70, 129–142. https://doi.org/10.1016/J.JESP.2017.01.003

Doob, L. W., & Robinson, E. S. (1935). Psychology and Propaganda. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 179(1), 88–95. https://doi.org/10.1177/000271623517900112/ASSET/000271623517900112.FP.PNG_V03

Ellul, J. (1973). Propaganda: The Formation of Men's Attitudes. Knopf Doubleday Publishing Group.

Fisher, S. A. (2022). Meaning and framing: the semantic implications of psychological framing effects. Inquiry, 65(8), 967–990. https://doi.org/10.1080/0020174X.2020.1810115

Flew, T. (2021). The Global Trust Deficit Disorder: A Communications Perspective on Trust in the Time of Global Pandemics. Journal of Communication, 71(2), 163–186. https://doi.org/10.1093/joc/jqab006

Flore, M., Balahur, A., Podavini, A., & Verile, M. (2019). Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda. https://doi.org/10.2760/919835

Gavrilets, S., & Richerson, P. J. (2022). Authority matters: propaganda and the coevolution of behaviour and attitudes. Evolutionary Human Sciences, 4, e51. https://doi.org/10.1017/EHS.2022.48

Huang, H., Intawan, C., & Nicholson, S. P. (2024). Political trust and public support for propaganda in China. Research & Politics, 11(1). https://doi.org/10.1177/20531680231225308

Humphrey, J., & Schmitz, H. (1998). Trust and inter-firm relations in developing and transition economies. Journal of Development Studies, 34(4), 32–61. https://doi.org/10.1080/00220389808422528

Hyzen, A. (2021). Revisiting the Theoretical Foundations of Propaganda. In International Journal of Communication (Vol. 15). http://ijoc.org.

Lee, A. M. (1952). How to Understand Propaganda. Rinehart. https://archive.org/details/howtounderstandp00leea

Lerner, D. (1972). Propaganda in War and Crisis. Arno Pres.

Lewicki, R., & Bunker, B. (1996). Developing and Maintaining Trust in Work Relationships. In R. Kramer & T. Tyler (Eds.), Trust in Organizations: Frontiers in Theory and Research (pp. 114–139). Sage Publications. https://doi.org/https://doi.org/10.4135/9781452243610

McIntyre, L. (2018). Post-Truth. European Journal of Communication, 33(5), 574–575. https://doi.org/10.1177/0267323118799184

Myers, C. (2015). Reconsidering propaganda in U.S. public relations history: An analysis of propaganda in the popular press 1810–1918. Public Relations Review, 41(4), 551–561. https://doi.org/10.1016/J.PUBREV.2015.05.010

Putnam, R., Leonardi, R., & Nonetti, R. (1994). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press.

Sénémeaud, C., & Somat, A. (2009). Dissonance arousal and persistence in attitude change. Swiss Journal of Psychology, 68(1), 25–31. https://doi.org/10.1024/1421-0185.68.1.25

Shirikov, A. (2024). Rethinking Propaganda: How State Media Build Trust through Belief Affirmation. The Journal of Politics, 86(4), 1319–1332. https://doi.org/10.1086/729941

Simpson, J. A. (2007). Foundations of interpersonal trust. In A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Eds.), Social psychology: Handbook of basic principles (2nd ed., pp. 587–607). The Guilford Press.

Tajfel, Henri. (1981). Human groups and social categories : studies in social psychology. Cambridge University Press.

Thaler, R., Sunstein, C. (2014). Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. Iztok-Zapad. [Талер, Р., & Сънстейн, К. (2014). Побутване - Nudge. Изток-Запад.] (In Bulgarian)

Yamagishi, T. (2011). Trust. https://doi.org/10.1007/978-4-431-53936-0

Yamagishi, T., Kikuchi, M., & Kosugi, M. (1999). Trust, Gullibility, and Social Intelligence. Asian Journal of Social Psychology, 2(1), 145–161. https://doi.org/10.1111/1467-839X.00030

Yamagishi, T., & Yamagishi, M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. Motivation and Emotion, 18(2), 129–166. https://doi.org/10.1007/BF02249397

Zak, P. J., & Knack, S. (2001). Trust and Growth. The Economic Journal, 111(470), 295–321. https://doi.org/10.1111/1468-0297.00609

Zografova, Y. (2016). The Diversity From The Perspective of Social Psychology. Institute for Population and Human Studies, BAS. [Зографова, Й. (2016). Разнообразието от социалнопсихологична перспектива. Институт за изследване на населението и човека при БАН.] (In Bulgarian)

Уеб ресурси:

MIT Technology Review. (2024, October, 15) *Propagandists are using AI too—and companies need to be open about it*. https://www.technologyreview.com/2024/06/08/1093356/propagandists-are-using-ai-too-and-companies-need-to-be-open-about-it/

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 87-93
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

РИСКОВИ ФАКТОРИ ЗА ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ НА БЕЖАНЦИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕЗАСЕЛВАНЕ

Дениза Георгиева[1]

Докторант
Катедра Социална, организационна, клинична и педагогическа психология.
Софийски университет „Св. Климент Охридски “
БЪЛГАРИЯ, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15

denizageorgieva@yahoo.com

Резюме:

Нарастващият брой хуманитарни кризи и бежанци по света подчертава нуждата от по-добро разбиране на сложността на техните преживявания и по-ефективна подкрепа за психичното им здраве в новата страна на презаселване. За да изследва основните рискови фактори, с които бежанците се сблъскват по време на презаселването и техните последици за психичното здраве, авторът провежда наративен обзор на литературата в тази област, обхващащ период от 2000 година до днес. Обзорът се фокусира върху най-често срещаните рискови фактори, включително несигурен визов и правен статут, раздяла със семейството и близките, социална изолация, езикови бариери, загуба на идентичност и важни социални роли, безработица, жилищни проблеми и дискриминация. Заключенията подчертават, че за да се намалят рисковите фактори и да се подобри психичното здраве и интеграцията на бежанците, е необходимо да се предприемат мерки като улесняване на процедурата за събиране на семействата, осигуряване на достъп до образование и професионално обучение, признаване на квалификациите, предоставяне на безплатни правни, социални и здравни услуги, включително грижа за психичното здраве и психосоциална подкрепа, както и осигуряване на финансово подпомагане през първата година от интеграцията.

Ключови думи: бежанци, психично здраве, миграция, рискови фактори.

[1] Дениза Георгиева е докторант по клинична психология с научен ръководител проф. дпсн Румяна Крумова-Пешева

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 87-93
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

RISK FACTORS FOR THE MENTAL HEALTH OF REFUGEES DURING RESETTLEMENT

Deniza Georgieva

Phd student
Department of Social, Organizational, Clinical and Pedagogical Psychology.
Sofia University "St. Kliment Ohridski "
BULGARIA, Sofia, 1504, Tsar Osvoboditel Blvd. 15

denizageorgieva@yahoo.com

Abstract:

The increasing number of humanitarian crises and refugees worldwide highlights the need for a better understanding of the complexities of their experiences and more effective support for their mental health in the new resettlement country. To explore the main risk factors faced by refugees during resettlement and their impact on mental health, the author conducts a narrative review of the literature in this field, covering the period from 2000 to the present. The review focuses on the most common risk factors, including insecure visa and legal status, separation from family and loved ones, social isolation, language barriers, loss of identity and valuable social roles, unemployment, housing problems, and discrimination. The conclusions emphasize that in order to reduce risk factors and improve the mental health and integration of refugees, it is necessary to undertake measures such as facilitating family reunification procedures, ensuring access to education and vocational training, recognizing qualifications, providing free legal, social, and health services, including mental health care and psychosocial support, as well as ensuring financial assistance during the first year of integration.

Keywords: refugees, mental health, migration, risk factors.

Въведение

Литературата за бежанците, най-общо, разграничава три етапа на процеса на принудително разселване: преди миграция, по време на бягство или миграция и след миграция (WHO, 2021). Изследванията показват, че на всеки етап от процеса на миграция бежанците са изложени на повишен риск от развитие на психологически симптоми и проблеми с психичното здраве, които могат да продължат дори години след презаселването (Bogic et al., 2015), в резултат на натрупващото се излагане на травматични събития и стресори (Porter & Haslam, 2005). Принудителната миграция излага бежанците на поредица от травматични преживявания, емоционални и структурни загуби, чието въздействие върху психичното здраве засяга всички аспекти от живота им - биологични, социални и психологически.

Проблемите с психичното здраве на бежанците обикновено не произтичат от един единствен стресор, а от нарастващото излагане на серия от травматични събития, често наричани „травматичен товар“ (Pfeiffer et al., 2022). Бежанците имат висок травматичен товар, тъй като са изложени на множество потенциално травматични събития в контекста на война, преследване или принудително разселване (Nickerson et al., 2021). Поради тези причини те се класифицират като уязвима популация, с висок риск от психичен стрес и разстройства.

Травматичните събития, преживени в родината, често включват военни конфликти, насилие, систематично преследване и загуба на близки (Steel et al., 2009; WHO, 2021). Тези преживявания допълнително се усложняват от рискови фактори, по време на самата миграция, като животозастрашаващи ситуации, невъзможност за задоволяване на основни нужди и постоянна несигурност относно бъдещето и безопасността на близките, останали у дома. Не е изненадващо, че многобройни изследвания установяват високи нива на психични заболявания сред бежанците, като най-често срещаните са посттравматично стресово разстройство (ПТСР), тревожност, депресия и психози (Porter & Haslam, 2005; Bogic et al., 2015). Други проблеми с психичното здраве, за които също се съобщава в литературата, но в по-малка степен, са психосоматични разстройства, разстройства свързани със скръбта и кризи свързани със загубата на екзистенциален смисъл. От тези състояния, посттравматичното стресово разстройство е най-широко изследвано сред бежанското население, като изследванията показват, че съществува десет пъти по-голяма вероятнност бежанците да преживеят ПТСР, в сравнение с общото население (Hameed et al., 2018; Peconga&Thøgersen, 2020). Установена е и стабилна връзка между броя на травматичните събития и тежестта на психиатричните симптоми, особено при депресия и тревожни разстройства (Steel et al., 2009; Hajak, 2021).

В исторически план фокусът на изследванията и интервенциите по отношение на психичното здраве на бежанците е бил предимно върху въздействието на травмите преди миграцията, считани за най-значимия предиктор за ПТСР (Hynie, 2018). През последните години, обаче, изследванията се концентрират повече върху отрицателното въздействие на стресовите фактори по време на презаселването и тяхната роля за психичното здраве и социалната интеграция на бежанците (Frounfelker et al., 2020). Трудно е да се дефинира ясна граница между проблемите с психичното здраве, причинени от преживявания преди и след миграцията, тъй като техните ефекти често са преплетени и ефектите от травмите преди миграцията могат да се изострят от постмиграционния стрес (Markovic et al., 2002; Chen et al., 2017).

Фокусът на настоящото изследване върху рисковите фактори, с които се срещат бежанците по време на презаселването, е от съществено значение поради няколко причини. Идентифицирането на тези рискове позволява разработването на целенасочени интервенции и подкрепа, които включват социални и здравни услуги, както и психосоциална помощ, които са критични за преодоляване на предишни травми и адаптация в новата среда. Разбирането на правните и институционални бариери, с които бежанците често се сблъскват, е ключово за адресирането на тези предизвикателства и за предоставяне на необходимите ресурси. Ефективното справяне с рисковите фактори в този етап не само улеснява интеграционния процес, но и може да предотврати дългосрочни негативни последици за психичното здраве на бежанците.

Методи

Авторът избира наративния обзор, като изследователски подход, тъй като методът позволява включване и анализ на широк спектър от информация, множество източници и изследвания, които покриват различни аспекти на психичното здраве на бежанците. Този подход позволява на автора да проследи и анализира тенденции и заключения от предишни изследвания, и по този начин да изгради по-цялостна картина на проблема, както и да предложи конкретни препоръки за подобряване на подкрепата на психичното здраве на бежанците.

Наративният обзор на литературата за психичното здраве на бежанците е проведен чрез базите данни Google Scholar, PsychINFO и PubMed. Термините за търсене включват „психично здраве на бежанците“ и „рискови фактори за психичното здраве на бежанците“. Резултатите от търсенето включват 254 статии. За да стесни търсенето, авторът избра две области на обхват – психология и психиатрия, с времеви период от

2000 година до настоящия момент, и изключи статии, в които участниците са деца или имигранти, както и концептуални и теоретични статии. Проучвания, които не разграничават ясно групите бежанци от други изследователски групи, също бяха изключени. Крайният подбор определи 30 статии, отговарящи на критериите за включване.

Рискови фактори за психичното здраве на бежанците

Предизвикателствата, пред които са изправени бежанците по време на миграцията, не приключват с пристигането в приемащата страна, която често не е техен избор. На този етап бежанците се сблъскват с нов набор от предизвикателства: езикови бариери (Beiser, 2001), дълготрайност на процеса на предоставяне на убежище (Silove et al., 2017), социална изолация, загуба на идентичност, културни загуби и безработица (Beiser, 2001; Khawaja et al., 2008), жилищни проблеми (Porter & Haslam, 2005) и несигурен визов статут (Nickerson et al., 2019). Често те също така изпитват социално отхвърляне от приемащите общности (Ziersch et al., 2020), което допълнително влияе на психичното им здраве и може да възпрепятства адаптацията в новата страна на презаселване.

Правен статут

Несигурността по отношение на миграционния статут е свързана с по-голяма тежест на психичните проблеми, повишени нива на посттравматичен стрес, депресия, тревожност и суицидни намерения (Nickerson et al., 2019). Предишни проучвания потвърждават тези констатации на високи нива на психологически стрес, симптоми на посттравматично стресово разстройство, депресия и склонност към самоубийство, сред лица с несигурен визов статут, в сравнение с тези с уреден правен статут (Steel et al., 2006, Morgan et al., 2017). Освен това несигурността в областта на убежището и визите налага ограничения на определени права и достъп до услуги, като например достъп до пазара на труда, което от своя страна допълнително усложнява и може да възпрепятства процеса на интеграция в новата страна на презаселване.

Заетост и финансови затруднения

Бежанците, независимо от пола, се сблъскват със специфични бариери при навлизането на пазара на труда, включително езикови бариери и правен статут (Olliff, 2010; Hynie, 2017). Дори когато успеят да намерят работа, често възнагражденията са ниски в сравнение с тези на местното население (European Parliament, 2022), а в някои случаи бежанците се сблъскват с дискриминация на работното място (Afsharian et al., 2021).

Безработицата, както и непълната заетост, оказват негативно влияние върху бежанците не само по отношение на техните доходи, но и на цялостното им качество на живот, включително жилищно настаняване, социални взаимоотношения, интеграция и социален статус (Lai et al., 2022).

Заетостта е от първостепенно значение за процеса на презаселване и интеграция, но също и за процеса на психологическо възстановяване от преживяна травма (Hess et al., 2019) и генерално за чувството на удовлетвореност от живота (Lai et al., 2022). Платената работа може да бъде много овластяваща за бежанците, тъй като тя може да повиши себеоценката, да насърчи самореализацията, да позволи изпълнението на семейните роли и чувството на принадлежност (Lai et al., 2022), както и да възстанови чувството за нормалност и сигурност и да улесни процеса на психологическо възстановяване (Hess et al., 2019).

Раздяла със семейството

Неблагоприятните ефекти от раздялата със семейството върху психичното здраве на бежанците се свързват с депресия, посттравматичен стрес, суицидност и симптоми на тревожност (Liddell et al., 2021; Miller et al., 2018), както и повишена инвалидност и намалено качество на живот (Miller et al., 2018). Притесненията за безопасността на членовете на семейството у дома и желанието да се съберат отново с тях също могат да имат сериозни последици за психичното здраве (Miller et al., 2018). Раздялата със семейството, също така води до чувство на отчаяние, безнадеждност, вина и безсилие поради неспособността на човек да защити най-близките си от трудностите и опасностите, които преживяват у дома (Gleeson et al., 2020; Miller et al., 2018). Изследванията показват, че рискът от психични разстройства нараства, колкото по-дълго семейството остава разделено, а най-често диагностицираното психично разстройство е посттравматично стресово разстройство (Hvidtfeldt et al., 2021).

Социална изолация

Процесът на принудителна миграция, смяната на места и взаимоотношения е свързан с усещането за загуба или серия от загуби, по пътя към сигурност и безопасност. Липсата на контакт и прекъсването на взаимоотношенията с близки и приятели, загубата на автономия и свобода на действие, загубата на език и култура, липсата на социална свързаност и социална подкрепа, могат да доведат до социална изолация и чувство на самота сред бежанците (Hynie, 2017).

Социалната изолация, съчетана с липса на социална подкрепа и самота, на свой ред оказва изключително неблагоприятно въздействие върху физическото и психическото здраве на бежанците (Hynie, 2017), особено сред възрастните бежанци (Hynie, 2017; Johnson et al., 2019). Литературата също така показва, че изолацията може да бъде резултат от възприемана дискриминация, страх от расистко насилие и тормоз или социално оттегляне свързано със симпотоми на посттравматично стресово разстройство (Hynie, 2017). В допълнение, езиковата бариера значително засяга психичното здраве на бежанците, тъй като ограничава достъпа, разбирането и ориентирането в новата социална реалност на приемащата страна, като по този начин възпрепятства развитието на подкрепящи социални мрежи и цялостната социална интеграция на индивида (Rees & Pease, 2006). Невладеенето на езика на приемащата страна и липсата на социална подкрепа са особено свързани с депресията (Bogic et al., 2015; Hynie, 2017) и на свой ред могат да задълбочат социалната изолация (Rees & Pease, 2006).

Промяна в ролите на половете

Когато бежанците бягат от родината си, те губят основни аспекти от своята идентичност. В новата приемаща страна, те се оказват принудени да поемат нови роли и отговорности, които често противоречат или са различни от традиционните полови и социални роли, които са били основна част от техните предишни култура, език, професия и общност. В някои случаи, безработните мъже бежанци остават затворени вкъщи и изпитват чувства на безпомощност и ниско самочувствие, защото в новата социално-културна среда те не са в състояние да изпълняват традиционните за тях социални роли, да бъдат финансова подкрепа и защитници на семействата си. Тази ситуация може да доведе до негативно изразяване на тяхната мъжественост и да се прояви като насилие към интимния партньор и децата (Rees & Pease, 2006; Harvey et al., 2013). Жените бежанки, също, често са принудени да приемат нови и нетипични за тях роли, в новата приемаща страна. Когато техните съпрузи останат безработни, се налага жените да работят и да издържат домакинството. В друга ситуация, жените могат да получат финансова помощ от държавни или неправителствени организации, което също може да бъде проблемно, особено за жени бежанки идващи от по-патриархални култури, с традиционни ценности и стриктни очаквания за ролята на пола и семейния модел. Тези отношения на власт в семейството са дълбоко обусловени от пола. Тяхната промяна и нарушаването на половите и социално приети роли може да има пагубно въздействие върху самочувствието, чувството на идентичност на бежанците и тяхното психологическо приспособяване, по време на периода на презаселване, както и да причини голям стрес във взаимоотношенията и да доведе до семейни конфликти, дори до домашно насилие (Rees & Pease, 2006; Harvey et al., 2013).

Дискриминация

По време на презаселване, в новата страна, бежанците често са изправени пред явна и прикрита дискриминация в редица области, включително жилищно настаняване, образование, заетост, достъп до социални услуги, до здравни грижи и др. (Hynie, 2017; Hajak et al., 2021).

Изследванията показват, че степента до която бежанците се чувстват добре дошли или приети в страната на презаселване има значително въздействие върху тяхното психично здраве (Hynie, 2017; Ziersch et al., 2020 г.). Дискриминацията срещу бежанците може да влоши вече съществуващи психологически състояния, като преживяна травма, депресия и тревожност, и да доведат до интернализация на негативни стереотипи, чувства на гняв, страх, разочарование и безнадеждност, тъга и срам, и/или до вредно поведение (като злоупотреба с наркотици и алкохол), физическо насилие, неравен достъп до ресурси, допълнителна изолация и цялостно усложняване на процеса на интеграция, както за отделни лица, така и за цели бежански общности (Ziersch et al., 2020 г.).

Дискусия

Литературният синтез показва, че психичното здраве сред бежанците е резултат не само от стресовите фактори от излагане на война, насилие и принудително бягство, но и от множеството контекстуални стресови фактори след миграцията в новата страна на презаселване - включително бариери пред законното пребиваване в страната на презаселване, изолация от семейството и традиционната социална подкрепа,

ограничен достъп до услуги и липса на възможности за работа или обучение, трудности при акултурацията, загуба на език, култура, идентичност, дискриминация и липса на социална подкрепа. Всички тези стресови фактори могат да увеличат риска от развитие на психични заболявания и да изострят и усложнят ефектите на минали травми и симптоми на ПТСР, депресия, тревожност или други съществуващи социални и психични проблеми.

Заключение

От направения наративен преглед на литературата могат да се предложат следните препоръки към всички заинтересовани институции, организации и лица, които работят с бежанци и към тези, които вземат решения, свързани с бежанците. Въздействието на рисковите фактори и стресорите може да бъде смекчено от защитни фактори, които да включват - улеснена процедура по събиране на семействата; осигуряване на достъп до образование и заетост и до медицински и социални услуги; предоставяне на формална и финансова подкрепа за намиране на жилище и настаняване; осигуряване на безплатни курсове за изучаване на езика на приемащата страна и професионално обучение; признаване на уменията и квалификациите, придобити преди миграцията; предоставяне на финансова подкрепа през първата година на интеграция в страната на презаселване и услуги за безплатна социална и правна защита.

Нуждите на психичното здраве на бежанците и социалната им интеграция в новата приемаща страна могат да бъдат посрещнати и улеснени, също така, чрез осигуряване на приобщаващи и достъпни програми за укрепване и грижа на психичното здраве и психосоциална подкрепа. Такива услуги и дейности може да бъдат включени, както като част от общите здравни услуги и осигуряване, така и като безплатно предоставяни от различни неправителствени организации, държавни структури и агенции.

Литература/References

Afsharian, A., Dollard, M., Miller, E., Puvimanasinghe, T., Esterman, A., De Anstiss, H., & Ziaian, T. (2021). Refugees at Work: The Preventative Role of Psychosocial Safety Climate against Workplace Harassment, Discrimination and Psychological Distress. *International journal of environmental research and public health*, *18*(20), 10696. https://doi.org/10.3390/ijerph182010696

Beiser, M., & Hou, F. (2001). Language acquisition, unemployment and depressive disorder among Southeast Asian refugees: a 10-year study. *Social science & medicine (1982)*, *53*(10), 1321–1334. https://doi.org/10.1016/s0277-9536(00)00412-3

Bogic M, Njoku A, Priebe S. (2015) Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*.;15: 29 10.1186/s12914-015-0064-9

Chen, W., Hall, B. J., Ling, L., & Renzaho, A. M. (2017). Pre-migration and post-migration factors associated with mental health in humanitarian migrants in Australia and the moderation effect of post-migration stressors: findings from the first wave data of the BNLA cohort study. *The lancet. Psychiatry*, *4*(3), 218–229. https://doi.org/10.1016/S2215-0366(17)30032-9

Frounfelker, R. L., Miconi, D., Farrar, J., Brooks, M. A., Rousseau, C., & Betancourt, T. S. (2020). Mental Health of Refugee Children and Youth: Epidemiology, Interventions, and Future Directions. *Annual review of public health*, *41*, 159–176. https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-040119-094230

Gleeson, C., Frost, R., Sherwood, L., Shevlin, M., Hyland, P., Halpin, R., Murphy, J., & Silove, D. (2020). Post-migration factors and mental health outcomes in asylum-seeking and refugee populations: a systematic review. *European journal of psychotraumatology*, *11*(1), 1793567. https://doi.org/10.1080/20008198.2020.1793567

Hameed, S., Sadiq, A., & Din, A. U. (2018). The Increased Vulnerability of Refugee Population to Mental Health Disorders. *Kansas journal of medicine*, *11*(1), 1–12.

Hajak, V. L., Sardana, S., Verdeli, H., & Grimm, S. (2021). A Systematic Review of Factors Affecting Mental Health and Well-Being of Asylum Seekers and Refugees in Germany. *Frontiers in psychiatry*, *12*, 643704. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.643704

Harvey, C, Garwood, R, El-Masri, R. (2013). Shifting Sands: Changing Gender Roles Among Refugees in Lebanon. Oxfam.

Hess, J. M., Isakson, B. L., Amer, S., Ndaheba, E., Baca, B., & Goodkind, J. R. (2019). REFUGEE MENTAL HEALTH AND HEALING: UNDERSTANDING THE IMPACT OF POLICIES OF RAPID ECONOMIC SELF-SUFFICIENCY AND THE IMPORTANCE OF MEANINGFUL WORK. *Journal of international migration and integration*, *20*(3), 769–786. https://doi.org/10.1007/s12134-018-0628-3

Hvidtfeldt, C., Petersen, J.H. & Norredam, M. Waiting for family reunification and the risk of mental disorders among refugee fathers: a 24-year longitudinal cohort study from Denmark. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol* 57, 1061–1072 (2022).

Hynie M. (2018). The Social Determinants of Refugee Mental Health in the Post-Migration Context: A Critical Review. *Canadian journal of psychiatry. Revue canadienne de psychiatrie*, *63*(5), 297–303. https://doi.org/10.1177/0706743717746666

Johnson, S., Bacsu, J., Mcintosh, T., Jeffery, B., & Novik, N. (2019). Social isolation and loneliness among immigrant and refugee seniors in Canada: a scoping review. *International Journal of Migration, Health and Social Care*.

Khawaja, N. G., White, K. M., Schweitzer, R., & Greenslade, J. (2008). Difficulties and coping strategies of Sudanese refugees: A qualitative approach. Transcultural Psychiatry, 45, 489-512. doi:10.1177/1363461508094678

Lai, H., Due, C., & Ziersch, A. (2022). The relationship between employment and health for people from refugee and asylum-seeking backgrounds: A systematic review of quantitative studies. *SSM - population health*, *18*, 101075. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2022.101075

Markovic, M., Manderson, L., & Kelaher, M. (2002). The Health of Immigrant Women: Queensland Women from the Former Yugoslavia. Journal of Immigrant Health, 4(1), 11

Morgan, G., Melluish, S., & Welham, A. (2017). Exploring the relationship between postmigratory stressors and mental health for asylum seekers and refused asylum seekers in the UK. Transcultural Psychiatry, 54, 653–674.

Nickerson, A., Byrow, Y., O'Donnell, M., Mau, V., McMahon, T., Pajak, R., Li, S., Hamilton, A., Minihan, S., Liu, C., Bryant, R. A., Berle, D., & Liddell, B. J. (2019). The association between visa insecurity and mental health, disability and social engagement in refugees living in Australia. *European journal of psychotraumatology*, *10*(1), 1688129. https://doi.org/10.1080/20008198.2019.1688129

Nickerson, A., Byrow, Y., Rasmussen, A., O'Donnell, M., Bryant, R., Murphy, S., Mau, V., McMahon, T., Benson, G., & Liddell, B. (2021). Profiles of exposure to potentially traumatic events in refugees living in Australia. *Epidemiology and psychiatric sciences*, *30*, e18. https://doi.org/10.1017/S2045796021000068

Olliff, L. (2010). What works: employment strategies for refugee and humanitarian entrants. *Sydney: Refugee Council of Australia*.

Peconga, E. K., & Høgh Thøgersen, M. (2020). Post-traumatic stress disorder, depression, and anxiety in adult Syrian refugees: What do we know? *Scandinavian journal of public health*, *48*(7), 677–687. https://doi.org/10.1177/1403494819882137

Pfeiffer, E., Behrendt, M., Adeyinka, S., Devlieger, I., Rota, M., Uzureau, O., Verhaeghe, F., Lietaert, I., & Derluyn, I. (2022). Traumatic events, daily stressors and posttraumatic stress in unaccompanied young refugees during their flight: a longitudinal cross-country study. *Child and adolescent psychiatry and mental health*, *16*(1), 26. https://doi.org/10.1186/s13034-022-00461-2

Porter M, Haslam N. (2005). Predisplacement and postdisplacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons: a meta-analysis. *JAMA* 2005; 294:602-12.

Rees, S., & Pease, B. (2006). Refugee Settlement, Safety and Wellbeing: Exploring Domestic and Family Violence in Refugee Communities (Violence Against Women Community Attitudes Project No. 4). Immigrant Women's Domestic Violence Service.

Silove, D., Ventevogel, P., & Rees, S. (2017). The contemporary refugee crisis: an overview of mental health challenges. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, *16*(2), 130–139. https://doi.org/10.1002/wps.20438

Steel, Z., Silove, D., Brooks, R., Momartin, S., Alzuhairi, B., & Susljik, I. (2006). Impact of immigration detention and temporary protection on the mental health of refugees. *The British journal of psychiatry: the journal of mental science*, *188*, 58–64. https://doi.org/10.1192/bjp.bp.104.007864

Steel Z, Chey T, Silove D, Marnane C, Bryant RA, van Ommeren M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. JAMA. 2009 Aug 5;302(5):537-49. doi: 10.1001/jama.2009.1132. PMID: 19654388.

Ziersch, A., Due, C. & Walsh, M. Discrimination: a health hazard for people from refugee and asylum-seeking backgrounds resettled in Australia. *BMC Public Health* 20, 108 (2020). https://doi.org/10.1186/s12889-019-8068-3

Уеб ресурси

European Parliament (2022). " Labour market integration of asylum-seekers and refugees." European Parliament. Briefing https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2021)690651

World Health Organization, (2021). Mental health and forced displacement. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-and-forced-displacement

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 94-100
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРИЗВАНИЕТО В ЛЕКАРСКАТА ПРОФЕСИЯ ДНЕС: СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПЕРСПЕКТИВИ

Михаела Монова[1]

Докторант
Катедра Социология, ФФ
Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
София център, бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София

mihaela.monowa@outlook.com

Резюме:

Лекарската професия все по-рядко е обект на проучване в социология на професиите в страната, а в чуждестранните изследвания предмет са най-вече неолиберални политики в здравеопазването. Призванието като индивидуално изразен професионално-колективен феномен не е предмет на изследване. В същото време, поради нарастващите технологизация и медикализация, разклащащи монопола на лекаря над упражняването на професията и политическата намеса в професионалното всекидневие се повдига въпросът какво представлява днес призванието в професията. Цел на доклада е да анализира подходите за разбиране на лекарската професия, през призмата на призванието и да се очертае възможна концептуална рамка за неговото изследване.

В доклада се реконструира професията, нейното всекидневие, картографират се останалите агенти (трети страни), които (съ)участват във всекидневната работа на лекаря. За целта се прави преглед на литература като се мобилизира екологичната концепция на А. Абът за професиите като съ-конструирани от сродни процеси, протичащи в три взаимосвързани екологии – тази на професионалния колективно-организационен свят; на политиките, дефиниращи границите на професионалната автономия и монопол; на „профанния“ свят. По повод последната екология се разглежда и отварянето на професията към обществото и икономиката, чрез идеята на П. Конрад за медикализацията.

Въз основа на тази теоретична реконструкция е изведена концептуална рамка за изследване на призванието, която стъпва на допускането, че то се конструира на границата между трите екологии. Така участниците, местата и взаимовръзките между екологиите, тяхното преплитане прави възможно призванието да е процес, а не състояние, да бъде изменчиво в различен контекст, но също така да бъде зависимо от професионални и непрофесионални участници, да се създава и на места, различни от лекарските кабинети.

Ключови думи: лекарска професия, свързани екологии, медикализация, призвание.

[1] Михаела Монова е докторант по социология на труда/социология на професиите с научен ръководител доц. д-р Петя Славова

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 94-100
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

EXPLORING VOCATION IN THE MEDICAL PROFESSION TODAY: SOCIOLOGICAL PERSPECTIVES

Michaela Monova

Doctoral Student
Department of Sociology, Faculty of Philosophy
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Sofia Center, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia

mihaela.monowa@outlook.com

Abstract:

The medical profession is rarely studied in Bulgarian sociology, while foreign research mainly focuses on neoliberal healthcare policies. Vocation, as an individually expressed professional-collective phenomenon isn't a subject of research. At the same time, due to the increasing technologization and medicalization, which undermine the doctor's monopoly over his practice and the political intervention in professional daily life, the question arises of what does the vocation represents today. Aim of this report is to analyze the approaches to understanding the medical profession through the lens of vocation and outlining a possible conceptual framework for its study.

The report reconstructs the profession, its daily life, and maps the third parties, (co)participating in the doctor's everyday work. Therefore, a literature review is conducted, mobilizing A. Abbott's ecological concept of professions as co-constructed by related processes occurring in three interconnected ecologies: the professional collective-organizational world; the policies, defining boundaries for professional autonomy and monopoly; the "profane" world. Regarding the profane ecology, the opening of the profession to the society and economy is also considered through P. Conrad's idea of medicalization.

Based on this theoretical reconstruction, a conceptual framework for studying vocation is derived, which is based on the assumption that it's constructed at the boundary between these three ecologies. In this sense, the actors, places, and interconnections between ecologies and their intertwining make vocation a process not a state, making it variable in different contexts, but also dependent on professional and non-professional actors, created in places other than doctors' offices.

Keywords: medical profession, linked ecologies, medicalization, vocation.

Въведение

В социология на професиите и до днес за медицината се говори като за идеален тип на професиите, заради етичните принципи, около които се конституира професията, въпреки вътрешното ѝ многообразие, заради образователните и организационни модели на работа (Friedson, 1988). Ето защо тя е популярен обект на различни социологически изследвания в чуждестранната литература (Hoffman, 1997). В България се изследва не толкова самата лекарска професия, колкото се маркират статистически забелязани проблеми, свързани с практикуването ѝ, като доплащането за лекарска грижа (Димитрова, 2013) или неравномерното разпределение на лекари в населените места (Стоянова, 2019). С малки изключения, липсват задълбочени социологически изследвания на това как и доколко лекарят продължава да бъде в центъра на професионалната грижа и кои са факторите, които влияят върху начина на упражняването ѝ (Петрова, 2013). Случайно или не, проблемът за призванието в професиите за първи път се появява в контекста на други професии – тази на учените и на политиците, за които М. Вебер забелязва, че са вътрешно сегментирани от гледна точка на начина, по който упражняват професиите си. Едни учени успявали да си сложат „конски капаци“ и да постигнат най-високи постижения, докато други си оставали най-обикновени практици, едни политици успявали да формулират ясни и новаторски идеи, докато други политиканствали, възползвайки се от положението си (Вебер, 2022). Върху примера на медицината, може би защото е натоварена с това да опазва най-върховната ценност в модерността – човешкия живот, проблемът за призванието се появява доста късно в литературата. В края на 60-те години на миналия век Елиът Фридсън дефинира призванието в медицинската професия като крайна, финална цел за цялото професионално съсловие, като до голяма степен го представя като относително хомогенно (Freidson, 1988). Сякаш Е. Фридсън иска да сигнализира за проблем, който е обхванал и „иконата“ на професиите – лекарите, но не успява и призванието е сведено до колективна морална категория, опакована в целофанената обвивка на изпълнението на етичния професионален кодекс. Имайки предвид обаче, че професиите, а в това число и медицината, днес играят все по-подчинена роля, а клиентите (пациентите) се намесват все по-агресивно в професионалната автономия (Conrad, 2007), то само един про-позитивистки тип анализ би приел в днешно време, че наличието на документи като „Хипократова клетва“ или Етичен кодекс, въвеждащ професионалната деонтология, та дори и спазването им води до формиране на призвание в професията, още по-малко пък, че то се практикува като колективна всеобща норма. Същевременно всеки един от нас е пациент и ние често в разказите си сегментираме субективното си усещане за това кой е „добър“ лекар, разпознавайки го като призван и кой е „чиновник“, защото „гледа да хване по-скъпата пътека от „Касата“. Именно тази нарастваща преплетеност на лекарско-пациентските взаимоотношения от една страна, а от друга все по-непрозрачният начин, по който политиките и политиците се намесват в професиите, прави необходимо изграждането на нова концептуална рамка, чрез която да „разопаковаме“ професията от „целофана“ и да поставим под въпрос хомогенността на начина на практикуване на лекарската професия, през призмата на призванието.

Настоящата статия се занимава с това как се формира призванието в лекарската професия днес и как бихме могли да го изследваме. Изходна позиция за изграждането на понятийния апарат, който ще бъде използван е това, че призванието се проявява чрез всекидневното общуване лекар-пациент, но то се конструира по силата на взаимоотношения, сили и процеси, които надхвърлят тези взаимоотношения. Ето защо в следващите две части от статията първо ще бъде реконструирана професията и всекидневието ѝ, а след това ще се картографират останалите агенти (трети страни), които съ-участват във всекидневната работа на лекаря, като оказват пряко или непряко влияние. За целта ще бъде разгледано затварянето на професията вътре към самата нея, към професионалната ѝ общност и организационния контекст, през работата на Е. Фридсън (Friedson, 1988). За навлизане в неравните детайли на всекидневието, се мобилизира и схващането на А. Абът за професионална автономия (Abbot, 1988), защото тя адресира едновременно когнитивния, организационния и релационния аспект на работата. Това, което А. Абът надгражда над Е. Фридсън е, че проблематизира въпросът за това кой наистина лекува, отвъд официално признатите титли и правомощия. Въпреки огромният пробив на Абът, който той прави в края на 80-те, той не успява да стигне до немедицинските агенти, съ-конструиращи лекарската автономия, а в този смисъл и оказващи влияние над призванието. Ето защо е необходимо добавянето и на този аспект, който наричам, „външен на професията“. Затова тук ще бъде използвана концепцията за отваряне на професията към обществото и икономиката чрез идеята на Питър Конрад за медикализацията на „профанния свят“ (Conrad, 2007), т.е. на онзи, който формално не е част от професията, но когнитивно, технологично и организационно ѝ въздейства и я променя. Тази сложна архитектура има за цел да намери, за всяко отношение през което се конструира начина на упражняване на професията, специален инструмент.

Подход за разбиране на призванието в професията

В статията на А. Абът, "Linked Ecologies: States and Universities as Enviroments for Professions", (Abbott, 2005) се разширява и концептуализира идея, която присъства още в неговата книга „The System of Professions" (Abbott, 1988). Става дума за концептуализиране на онова, което той нарича екологична теория на професиите. Основното схващане в тази концепция е базирано на идеята, че появата и признаването на нови професии изобщо не се случва като естествен процес на конкуренция между професионалните общности, а представлява много по-всеобхватен процес, свързан с промени в социалната структура. Абът прави смел опит да изведе дебатът за професиите на едно по-обобществено и системно ниво, за да спрат те да се мислят като частно-социологически и следователно по-периферен проблем. Така професията и нейното признаване и всекидневно функциониране, а следователно и упражняването и като призвание се представят като съ-конструирани от участници, които са извън самата професия, нещо повече, като взаимодействия между участници, чиито основни действия са в най-различни области, като политика, образование и други. Тези области не са предзададени, в контекста на всяка професия те са и могат да бъдат различни. Онова, което ги обединява и поставя в зависимост е общата вътрешна структура на екологиите. За да определи какво представляват екологиите, т.е. кое е онова, което ги поставя във взаимодействие и ги прави „еднакви", въпреки различията им, той използва три основни елемента. Това са участниците, които „обживяват" всяка отделна екология, местата или локациите, които са характерни за тях (обстановката, в която се осъществяват взаимоотношения между участници) и прикрепящите връзки (това за взаимоотношенията случващи се в рамките на локациите). Оттук екологията се дефинира като „ „...социалната структура, която е по-малко единна, отколкото една машина или организъм, но която е значително по-единна от социалния свят…" (Abbott 2005: 248) В този смисъл екологията може да бъде разбрана най-добре по отношение на взаимодействията между множеството елементи, които нито са напълно ограничени, нито напълно свързани, т.е. тя е тип гъвкава система. А. Абът обаче отива отвъд отделна професионална екология, като защитава тезата, че професията едновременно е, но и съществува в набор от свързани помежду си екологии. В действителност, той показва не просто професиите, а в този смисъл и призванието като процес на всекидневно съ-конструиране, а се опитва да открие сходни структури във всяка една екология и да покаже, че всекидневното съ-конструиране е плод на взаимодействие на сходни структури вътре във всяка екология. Прилагайки идеите му върху лекарската професия, но в конкретен исторически контекст – този на реформата от края на 90-те, то бързо можем да идентифицираме най-важните екологии, които съ-участват в конструирането както на професията, така и на призванието. Очевидно професионалната екология е първата. В нея лежат съвкупността от регламентирани задачи (експертната работа на лекаря), организационен контекст (частни, държавни, общински болници, индивидуални и групови практики, работа през НЗОК или извън рамките на здравноосигурителния модел), колегиален контекст (общуване лекари-лекари и лекари-друг медицински и немедицински персонал). Така описана, чрез своите участници и места, тази екология не би могла да функционира без всички закони, кодекси и наредби, регламентиращи упражняването на професията. Дори напротив, тук интересния въпрос е как участниците в професионалната екология влизат във взаимодействие с онези участници, които взимат решенията за тях и говорят от тяхно име, от името на лекаря. Така се формира втората екология – тази на политиките и на политиката, която не се свежда просто до набор от законови и под-законови актове, а до взаимодействия, които правят така, че един законов акт постановява точно това, а не нещо друго. Взаимодействието между тези две екологии е собствено предмет на анализ, заедно с „нарояването" на други, които имат отношение към съ-изграждането на професията. Такава се явява и екологията на профанния свят, където попадат пациентите, фармацевтичните производители, здравните застрахователи и редица други външни за полето на медицината участници, които са допуснати от взаимодействието между професионалната и политическата екология, но те се формират и по силата на други логики, като технологичното и пазарно развитие, например. Тук нямам възможност да експлицирам в детайл функционирането на всяка една екология, затова по-надолу само се маркира как това се случва във всяка една от тях.

Свързани екологии

Политическата екология

Политическата екология всъщност е съвкупност от множество участници, които помежду си могат да заемат конкурентни позиции един спрямо друг. Съвместното им функциониране в екологията обаче не трябва да ни заблуждава относно разликите в техните интереси. Така в политическата екология обикновено имаме съвкупност от институции и закони, които едновременно функционират, имайки различни интереси. Всъщност политическата екология е това, което гарантира на лекарската професия легитимния контрол над самата работа, а в този смисъл ѝ гарантира юрисдикцията в политическата/ юридическата арена. Тази юрисдикция е много трайна, всички задачи тук са радикално дефинирани, всичко е фиксирано, статично и

отхвърля комплексността на професионалният живот. Не винаги границите наложени от публичната арена – тази на профанния свят и тези наложени от юридическата съ-съществуват и съвпадат. Самият А. Абът показва, че социалната легитимност на професията, извоювана чрез изграждане на репутация стои в основата на професионални искания за юридическо признаване (Abbott, 2005). Ето защо, когато се разглежда политическата екология е важно да се направи подробен дълбочинен анализ на здравната система, за да се идентифицират всички нейни участници, както и да се проследи в каква степен политическата екология прави възможно навлизането на екологията на профанния свят.

Това как е изграден законовия апарат във връзка с лекарската професия оказва влияние над лекаря, като прави възможна загубата на позиции в екологията и създава необходимост от адаптиране на практиката към осигурената среда, т.е. промени във всекидневната практика и съответно промени в това как лекарят разбира своето призвание. Всъщност политическата екология има власт да влияе по линия и на двете съседни екологии: може да променя границите и възможностите за практикуване на професията в рамките на екологията на професията, но и същевременно може да повлияе това до каква степен професията ще се отвори към профанния свят. Както отбелязва П. Славова, в контекста на пост-комунистически трансформации трябва да бъде взет предвид и още един аспект на политическата екология, който не се посочва в чуждестранната литература, а именно нейната институционална нестабилност във времето (Slavova, 2006). Как тази нестабилност въздейства върху регламентирането на професионалната екология и как се синхронизират за общи действия двете екологии, имайки различни времеви хоризонти е от фундаментално значение. Нестабилността на политическата екология вероятно е проблем за професионалната, която не може да разчита на стабилност, за да представлява интересите си, но пък е възможност за профанния свят, който се възползва от промените, за да търси нови говорители за своите интереси в контекста на политическата екология. Тази нестабилност има пряко въздействие върху създаването на усещане за призвание у лекарите и върху начина, по който го упражняват.

Екология на професията

В рамките на професията, всекидневно текат битки за контрол над определен вид работа, т.е. битки за юрисдикция – за това кой държи автономията в трите основни задачи, които лекарската професия изпълнява: диагностициране, лечение и проследяване. (Abbott 1988: 56). Всъщност усещането за призвание би трябвало да е най-лесно видимо точно в тази екология. Тук всекидневно лекарят взима решения по линия на своята собствена автономия: дали да потърси помощ от колега (формално или неформално) или не; как точно да диагностицира – да допусне ли намесата на пациента/ друг лекар или не; какво лечение да избере; да се откаже ли от властта над експертното си знание, да я сподели ли с друг лекар или не; да се съобрази ли в рамките на тези действия с това какви договорни (писмени или устни) отношения има с трети страни и т.н. Въпросите по линия на автономията обаче допълнително се задълбочават и от това в какъв организационен контекст са поставени тези решения. В рамките на организации (болници), и частни кабинети, където лекарите практикуват имаме вътрешно-организационно поделяне на труда, което от своя страна кара професионалистите да извършват множество задачи извън професията си и да се откажат или пък да делегират други, които са част от нея. Тук трябва да се обърне внимание на една идея, засегната и от Еверет Хюс (Hughes, 1960), която, сякаш е по-добре развита в книгата на Е. Фридсън – професионалната автономия създава тактически „социален договор“. Това означава, че когато законодателят и обществото признаят свободен статут на дадена професия, тя от своя страна става отговорна за подсигуряването на това, че всичките ѝ членове ще практикуват компетентно и спазвайки определена етика. Във връзка с етиката, Е. Фридсън отбелязва, че се създава усещане за отговорност спрямо личните пациенти на един лекар, но не и усещане за отговорност към широкото пациентско съсловие (Friedson, 1988). Освен това етиката предполага и един вид вътрешни регулации – макар непризваното поведени на един лекар да не се засича от законовия апарат, освен в крайни случаи, то се засича и санкционира по един или друг начин от другите лекари и/ или от пациентите.

Очевидно е, че макар погрешно смятана за индивидуална – практиката на лекарите обикновено налага споделяне на автономия поне в един (а би могло и във всички, в зависимост от специалността) етапи от реалното изпълнение на работата. В този смисъл избора на поведение, спазването или не на медицинската етика, обективното представяне на професионалиста варират в зависимост от това по какъв начин ще избере той да подходи. Всичко това обаче зависи и от средата, в която е поставен съответния лекар. Ето защо можем да видим как лекари, често едновременно практикуват в самостоятелни практики, но и в рамките на определено болнично заведение. Двата контекста въздействат различно върху проявлението на призванието.

Екология на профанния свят

Третата екология, която има отношение към призванието е най-сложна и нехомогенна, дори повече от политическата. В екологията на профанния свят попадат пациенти, фармацевтични производители, застрахователни дружества, пациентски организации и др. Тук текат множество процеси по линия на

различни участници или съвкупности от участници. На първо място – можем да разгледаме изграждането на репутация на лекаря, чрез „говоренето и писането за него“, като тук много често важна роля изиграва отделният лекар и мнението, което лекари и пациенти разпространяват за него, бидейки част от „обменни мрежи“ (réseaux-échange), изграждани от пациенти, споделящи опит за определен професионалист или пък от „произвеждащи мрежи“ (réseaux-production), формирани от професионалисти, разпространявайки мнения за свой колега ((Karpik, 2003), цитиран от (Славова, 2007)). Всъщност днес в обменните мрежи вече не участват само лекарите и пациентите, тук се включват редица други участници от съседни екологии. С пълна сила функционират социалните мрежи, приложенията за бърз достъп до лекарска грижа, в които пациентите са анонимни, често непознати за нас, но чрез тях се изгражда това усещане за доверие. Функционират фармацевтичните производители, а тяхната репутация понякога се закрепя за използващия ги лекар. Влияние оказва и технологичният аспект на професията – често пациентите търсят лекари с по-лесен достъп до апаратура за диагностика и изследване. По същия начин стои и въпросът с произвеждащите мрежи – външни участници навлизат в екологията.

Всичко това отваря вратите за т.нар. медикализация – процес, при който не-медицински проблеми започват да се разглеждат като такива, на който социалните науки от края на 1960-те започват да обръщат внимание. Първоначално се съсредоточават над медикализирането на девиантни поведения, но с течение на времето концепцията започва да се прилага към множество различни аспекти, навлезли в юрисдикцията на лекарите (Conrad, 2007). Това, което обаче трябва да изясним тук е, че медикализацията е процес, в рамките на който определена болест или заболяване не е фактически медицински проблем, но се превръща и дефинира като такъв. Тъй като здравната грижа днес става все по-податлива на промените в пазара, така и самата грижа за пациентите се превръща в продукт или услуга. Здравните заведения, застрахователите и самите лекари вече се конкурират за пациенти, т.е. клиенти. Бихме могли да наречем това „консуматорска медицина“ (Conrad 2007: 138). По линия на медикализацията тук виждаме и само-диагностицирането, изискването на пациентите да им бъде предписано конкретно лечение избрано от самите тях. Така потребителите (пациентите) стават все по активни и настоятелни в търсенето на здравни услуги, заради все по-неясните граници между здраве и естетика, например.

Очевидно е, че нито един от изброените тук нови участници не притежава „езотеричното“ знание на лекаря, но може и влияе над ежедневната практика и съответно влияе над това как е формирано усещането за призвание, защото то се е променило от режима, когато тези мрежи са били съвсем ограничени, а функциите им са били минимални, до днес, когато дори малки промени в съседни екологии налагат промени в тази на медицинската професия.

Вместо заключение

Както ясно се вижда дотук днес множество външни за полето на медицината различни участници влияят и дефинират пътя за развитие на професията, а в този смисъл и начинът, по който се конструира призванието. Концепцията за свързаните екологии на А. Абът позволява да надникнем отвъд общото схващане за призвание, като конструиращо се на границата между нормативното извоюване на юрисдикция и политическото, намесата на профанния свят и пазара и чрез всекидневното практикуване на професионалната автономия. Участниците, местата и взаимовръзките между тези три екологии, тяхното преплитане прави така, че призванието да е процес, а не състояние, да бъде изменчиво в различен контекст, но също така да бъде свързвано с различни аспекти от лекарските практики.

Така изградената концептуална рамка позволява проучване на призванието по нов, по-задълбочен начин, като предлага детайлно разглеждане на множеството взаимоотношения повлияващи конструирането му. Остава обаче един дефицит в така изградената рамка, а именно субективното разбиране за „морал“, което неизменно се свързва с призванието и лекарската практика, по линия на качествената грижа за пациента. Лекарската дейност обаче като обвързана с точно, „езотерично“ знание би трябвало да не е зависеща от него. Разграничаването на двете е предмет на емпирично изследване, което предстои, а и на допълнителни теоретични реконструкции.

Литература/References

Abbott, A. (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. University of Chicago Press.

Abbott, A. (2005). Linked Ecologies: States and universities as environments for professions. *Sociological Theory*, *23*(3), 245–274.

Conrad, P. (2007). *The medicalization of society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. The Johns Hopkins University Press.

Dimitrova, A. (2013). *Bulgaria: Analysis of the Health System 2012: Health Systems in Transition.* Medical University "Prof. Dr. Paraskev Stoyanov" [Димитрова, А. (2013). *България: Анализ на здравната система 2012: Здравни системи в преход*. Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“.] (In Bulgarian)

Freidson, E. (1988). *Profession of medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. The University of Chicago Press.

Hoffman, L. (1997). Professional autonomy reconsidered: The case of Czech medicine under state socialis. *Comparative Studies in Society and History*, *39*(2), 346–372.

Hughes, E. (1960). The Professions in Society. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, *26*(1), 54–68.

Karpik, L. (2003). Les ptofessions et la sociologie historique, in Menger. *Les Professions Et Leurs Sociologies*, 61–75.

Petrova, G. (2013). *Scientific Research in the Field of Healthcare in Bulgaria.* Science and Technology, 252–254. [Петрова, Г. (2013). Научни изследвания в сферата на здравните грижи в България. *Наука и Технологии*, 252–254.] (In Bulgarian)

Slavova, P. (2006). Professional interest groups and their impact of regulation: The Law on the Architects' Chamber in Bulgaria. *Perspectives on European Politics and Society*, *7*(2), 204–220.

Slavova, P. (2007). *The Market for Professional Services in Post-Socialist Bulgaria: The Case of the Architectural Profession.* Critique and Humanism, 173–193. [Славова, П. (2007). Пазарът на професионални услуги в постсоциалистическа България: случая на архитектурната професия. *Критика и Хуманизъм*, 173–193.] (In Bulgarian)

Stoyanova, R. (2019). *Study on the Territorial Distribution of Medical Specialists, Hospital Beds, and Population Income in Bulgaria.* Management and Education, 79–82. [Стоянова, Р. (2019). Изследване Териториалното разпределение на медицински специалисти, болнични легла и доходите на населението в България. *Управление и образование*, 79–82.] (In Bulgarian)

Weber, M. (2022). *Two Lectures: Politics as a Vocation and Science as a Vocation* (I. Daskalov & R. Daskalov, Transl.). East-West. [Вебер, М. (2022). *Две лекции: Политиката като призвания и науката като призвание* (И. Даскалов & Р. Даскалов, Превод.). Изток-Запад.] (In Bulgarian)

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 101-105
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ОБЩНОСТИТЕ НА ХОРА С УВРЕЖДАНИЯ В ПРОЦЕСА ПО ДЕФИНИРАНЕ НА ЕТИЧНИЯ АСПЕКТ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ

Валерия Атанасова[*]

Докторант
Катедра „Публична администрация“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
БЪЛГАРИЯ, 1504 София, бул. „Цар Освободител“ 15

v.atanasova@phls.uni-sofia.bg

Резюме:

През 2024 г. Европейският парламент одобри Законодателния акт за Изкуствен интелект на ЕС. С разрастването на обхвата от дейности, ежедневно извършвани с помощта на ИИ, възникват все повече въпроси от етични аспекти. Едни от най-активните участници в публичния дебат по този въпрос, но и най-уязвими пред неговото развитие, са представителите на общности и организации за хора с увреждания. С дигитализацията се предвиждаха нови възможности за автономност на човека, но с тях се откриха и рискове от задълбочаването на вече съществуващи социални проблеми.

Докладът цели да анализира процеса по публичното обсъждане за разработване на софтуери, работещи чрез машинно учене и големи езикови модели, по-често наричани: „Изкуствен интелект“. Чрез обзор на литература от изследвания, доклади, нормативни актове на ЕС и становища на заинтересовани страни са откроени някои текущи предизвикателства от морално-етично естество и потенциала пред бъдещето на Изкуствения интелект.

Ключови думи: хора с увреждания, риск, изкуствен интелект, етика на ИИ, общности, човешки права.

[*] Валерия Атанасова е докторант по Публична администрация с научен ръководител доц. д-р Симеон Петров

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 101-105
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

DISABILITY COMMUNITIES IN THE PROCESS OF DEFINING THE ETHICAL ASPECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Valeria Atanasova[*]

PhD student
Department of Public Administration
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
BULGARIA, 1504 Sofia, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.

v.atanasova@phls.uni-sofia.bg

Abstract:

In 2024, the European Parliament approved the EU Artificial Intelligence Legislative Act. As the range of activities carried out daily using AI grows, more and more ethical issues arise. In the course of this proccess it has become apparent that some of the most active participants in the public debate on AI - representatives of communities and organizations for people with disabilities, are also most vulnerable to it. While digitalisation has provided new opportunities for human autonomy, it could also pose a risk of exacerbating problems like digital division, isolation and discrimination against people in disadvantaged position.

This paper aims to analyze the public discussion for the development of machine learning software and large language models, more commonly referred to as: 'Artificial Intelligence'. A review of existing literature of studies, reports, European legislation and opinions of interested parties is used to highlight current moral and ethical challenges and the potential for the future of AI.

Keywords: disabilities, risk, artificial intelligence, AI ethics, communities, human rights.

[*] Valeria Atanasova is a PhD student in Public Administration with scientific supervisor Assoc. Prof. Dr. Simeon Petrov

Въведение

В началото на 2024 г. Европейският парламент одобри Законодателния акт за Изкуствен интелект на ЕС.[1] С нарастващата дигитализация в световен мащаб бяха открити множество решения по социални въпроси, но и поставиха фокус към редица забравени предизвикателства пред интегрирането на част от обществото към тези процеси. [2] В настоящия доклад са разгледани ключови въпроси пред използването на инструменти и дигитални решения, базирани на изкуствен интелект, в контекста на взаимодействието им с хора с увреждания като една от основните целеви групи на дигиталните услуги. Извършен е литературен прочит на тълкуването на т.нар. „Изкуствен интелект“ от експерти и международни организации като ОИСР, Европейския Парламент, и участието на Европейския форум за хората с увреждания в разработването на единна рамка за регулация на ИИ.

Изкуственият интелект е описателно понятие на системи, често работещи чрез т.нар. „Големи езикови модели“, което все още няма единна дефиниция. ИИ системите си приличат по това, че използват големи бази от данни, подлежат на обучение и адаптация за изпълняване на различни команди и подпомагат човека. Към момента, Законодателният акт за ИИ на ЕС ги разделя по нивото им на риск:

1. *Неприемлив риск: манипулативни техники или експлоатиращи уязвимости*
2. *Висок риск: Регулирани системи за медицински устройства и инфраструктура*
3. *Лимитиран риск: „Чатботове“ и „Дийпфейкове“*
4. *Минимален риск: Нерегулирани системи, използвани за видео игри и спам филтри.* (вж. бележка под линия 1)

Независимо от липсата на уеднаквено разбиране, ИИ привлече вниманието на целия свят. Европейският форум за хора с увреждания, Европейският парламент, ОИСР и различни експерти се обединиха около изграждането на етична рамка за ИИ, която да гарантира защитата на основните човешки права. Откроените към момента предизвикателства са: *Достъпност, равенство, защита на личните данни, механизми за контрол, единна рамка отвъд ЕС; и ангажиране на хората в неравностойно положение, в този смисъл – хората с увреждания, в процеса по изработване на политики и инструменти, базирани на ИИ.*[3]

Изложение

Почти 50% от активните участници в разработването на ИИ и други дигитални инструменти за хора с увреждания са представители на академичните среди и малките компании. Услугите, към които са фокусирани касаят най-вече подобряване на комуникацията, осигуряване на по-независим живот и улесняване на движението. (Touzet, 2023) Те обаче са незначително малко в сравнение с големите компании, произвеждащи ИИ решения за масово потребление, в които рядко участват експерти, отговарящи за защита на основните човешки права или представители на групи в неравностойно положение. Един обширен кръг от хора, които не се вписват в тясната социална рамка за „нормалност“ биват изключвани от базите-данни и потребителския кръг на иновативните софтуери. Често срещано неразбиране е, че ако ИИ може да бъде „обучен“ то той се учи като дете в процеса на своя растеж. В действителност обаче, неговите граници и потенциал често се свеждат до предварително заложените му параметри и информация.

По време на Европейския форум на хората с увреждания на 06 ноември 2023 г.,[4] отново беше припомнено за „Датския скандал за детските надбавки“, който доведе до оттегляне на правителството на Нидерландия през 2021 г.[5] При използването на софтуер, базиран на машинно учене, близо 26,000 датски граждани – родители са неправомерно обвинени във финансови измами (2005-2019), повечето от които принадлежат към етнически малцинства, с увреждания или са родители на деца с увреждания. След разследване на случая става ясно, че системата с бази от данни на софтуера не умее да различава представителите на тези групи и грешно сигнализира за дублиране на постъпили заявления за помощи.

През последните години се натрупват все повече доказателства, че системите на ИИ не разпознават лицата, говора и действията на хора от групи в неравностойно положение, сред които: хора с увреждания на фината моторика, преживелите инфаркт, диагностицирани с аутизъм или речеви затруднения. На фокус е парадокс: устройствата за по-добра достъпност, създават и нови ограничения. Например,

[1] https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138-FNL-COR01_EN.pdf
[2] https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0438_BG.html#def_1_1
[3] https://www.edf-feph.org/content/uploads/2021/11/EDF-Position-Paper-on-EU-Artificial-Intelligence-AI-Regulation-1.pdf
[4] https://www.edf-feph.org/access-to-services-the-promises-and-pitfalls-of-ai-for-people-with-disabilities/
[5] https://en.wikipedia.org/wiki/Dutch_childcare_benefits_scandal

Функциите „текст-към-реч“ и „гласовите команди“, които днес можем да открием на всяко мобилно устройство, са изначално замислени за хора с ограничена подвижност – най-разпознаваемите такива откриваме в софтуерите *„Алекса“ на Амазон* (Alexa), *„Сири“ на Епъл* (Siri), функционалностите на *Гугъл* (Google) и *Майкрософт Офис* (Microsoft Office). През последните години можем да ги открием и в множество софтуери за заявка на услуга, от типа на чат-бот и телефонен-бот, вкл. и за аудио-визуална идентификация на потребителите. Тези софтуери могат да бъдат предизвикателство в ежедневието на хора със затруднения в говора и речта, когато базите им с данни не се обогатяват и адаптират към различни акценти, изразни средства и други алтернативни форми на приетия еталон на речта. Лицевото разпознаване, което *Гугъл „Ленс”* (Google Lens) използва за разпознаване и описване изображения на хора със зрителни увреждания, ноторно се използва и за охранителни камери, по летищата и в някои администрации, което възпрепятства хора с нетрадиционни жестомимики и/ли черти от ефикасното потребление на публични услуги. Предизвикателствата за хора с увреждания в контекста на взаимодействието със софтуери, базирани на ИИ, се манифестират в широк спектър – от зараждащите се чувства на безпомощност, взаимозависимост и отчужденост, до нарастващата заплаха от целенасочени злонамерени действия.

Организациите на хора с увреждания неколкократно са критикували регулационната политика по ИИ за липсата на внимание към защита на личните данни и чувствителна информация. Изкуственият интелект, базиран на машинно учене, може да се адаптира към нуждите на своите потребители и да премоделира заложения в него език, функционалност и/ли облик на софтуера, което е полезно за лица с неразпознаваеми или специфични потребности. При колективно ползване обаче, какъвто е случаят с приложения като *„Зуум”* (Zoom), може да постави акцент върху прикрити увреждания пред околните и да задълбочи социалната стигма, от която страдат много хора с увреждания. Освен риск лицето да бъде подложено на предразсъдъци и да бъде лишено от бъдещи кариерни възможности, значително се повишава и рискът от автомаргинализация. При този процес – издигането на увреждането от черта до идентичност, наблюдаваме защитен механизъм за принизяване и частично обезличаване в конкретни социални обстановки, за да се улесни достъпът до услуги или чрез излишна показност да се преодолее страхът от отхвърляне и на лицето, живеещо с увреждане. (Wickenden, 2023)

„Увреждането“ като социолингвистичен и културен феномен дълги години се е асоциирало с *лимитация, бедност, девиация от нормата, скъпо и лишено от възвръщаемост***.** (Kiru & Cook, 2018). Възприятието за инвалидност бива свеждано до нивото на възможност за участие в пазара на труда и общоприетия начин на живот. Основни фактори за неговата класификация се оказват *класа, раса и финансови възможности.*

Проблемът с изолацията и чувството за отчужденост на хора, живеещи с едно или повече трайни увреждания, в комбинация с трайните тенденции за повишаване на инвалидността през годините, трябва да бъде третиран с особено внимание. Качеството на живот и емоционалното благосъстояние на хората с увреждания в голяма степен зависят от наличието или липсата на среда на подкрепа, нивото им на автономност при извършването на ежедневни задачи и безпрепятственото им взаимодействие с околния свят. (Харалампиев, 2010) Голяма част от възприятието на увреждането изглежда е не толкова физическа и биологична лимитация, колкото въпрос на социална такава.

Затова и едно от ключовите искания на Европейския форум за Хората с увреждания е регулацията на психо и биометрични оценъчни инструменти, базирани на ИИ.(вж. Бележка под линия 3) Инструментите за оценки и самооценки на човека се прилагат от години, най-вече в управлението на човешките ресурси, а наскоро започна да се наблюдава и тяхната еволюция в автоматизиран, дигитализиран вид – при извършването на оценка и самооценка на компетентности и/ли меки умения при постъпване на работа, кандидатстване за кредит и жилище, диагностика за ползване от социална и медицинска помощ и др. В специфичния контекст на хората с увреждания - инструментите за оценка на медицинското и психологическо състояние на индивида са много и всеки от тях е подлежал на критика през годините. Възможните проявления на увреждания, възпрепятстващи ежедневната дейност на индивида, са неизброими и трудно сравними поради фактори като необходимост, начин на живот, професионална сфера на дейност, наличие на среда на подкрепа и др. В този смисъл, съществуващата вече предпоставка, че оценъчните и самооценъчни анкети, използвани за медицинска експертиза и социални услуги могат да бъдат недостатъчни за целта и лимитиращи за оценяваните, само засилва опасенията от преформулирането им в дигитален вид. В становището на Европейския форум за хора с увреждания от 2021 г. към предложението на Европейската комисия за Регулация на изкуствения интелект са представени редица случаи, в които хора с увреждания са били дискриминирани след оценка посредством ИИ, и се призовава към забрана на извършване на *„ биометрична идентификация и категоризация“* на хора във всички случаи, които касаят достъпа до образование, работа, частни и публични услуги и помощи от първа необходимост, вкл. прилагането на ИИ в психиатрични клиники или за целите на гранична полиция.

В други случаи обаче, ИИ инструментите за оценка могат да окажат значително положително влияние. Такива са:

- Оценка на техническата компетентност, меките умения и специфичните интереси при изготвяне на кариерни насоки
- Разработване и мониторинг на индивидуални стратегии за повишаване на уменията за кариерно развитие
- Адаптиране към нуждите на отделния индивид чрез осигуряване на достъпна среда и технологични продукти (Touzet, 2023)

Заключение

Инструментите, базирани на Големи езикови модели – от ИИ посредством машинно учене до асистиращи технологии с предварително заложени данни, могат да представляват иновативно решение за повишаване на качеството на живот и благосъстояние в световен мащаб. Технологичната еволюция безспорно е премахнала много бариери пред човешката комуникация и подобрява активния, независим живот. Въпреки това, рисковете от нейната последна „вълна“ остават значително високи и често неразпознаваеми на този етап. Манипулация на информация, злоупотреба с лични и данни, лишение от базови права и възпрепятстване от потребление на различни услуги са само някои предизвикателства, които могат да се задълбочат в бъдеще. При скоростното развитие на т.нар. технологии на ИИ, все още липсват достатъчно изследвания и научни трудове, за да може да се направи единодушен извод по отношение на ефективността от тяхното приложение. Големите технологии и промените, настъпващи през текущия XXI век, все пак представляват широк публичен интерес и следва да подлежат на активно наблюдение, наблюдение и изследване в полза на обществения интерес.

Литература/References

Haralampiev. K. (2010). DISABILITY, SOCIAL CONTACTS, SATISFACTION. [Харалампиев, К. (2010) ИНВАЛИДНОСТ, СОЦИАЛНИ КОНТАКТИ, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ. *БЛАГОПОЛУЧИЕ И ДОВЕРИЕ: БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПА? Сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS) - 2009/2006*, Изток-Запад] (In Bulgarian).

Kiru, E., Cook, N. (2018). A Comparative Analysis of Access to Education for Students with Disabilities in Brazil, Canada, and South Africa. Journal of International Special Needs Education Vol. 21, No. 1 pp. 000–000, University of Texas at Austin

Touzet, C. (2023). OECD Using AI to support people with disability in the labour market: Opportunities and challenges. OECD Artificial Intelligence papers, November 2023 No. 7, OECD Publishing, Paris

Wickenden, M. (2023). Disability and other identities?—how do they intersect? Front. Rehabil. Sci. 4:1200386.

Уеб ресурси/Web resources

Access to services: The promises and pitfalls of AI for people with disabilities. In: European Disability Forum. 13.01.2024, Available at: https://www.edf-feph.org/access-to-services-the-promises-and-pitfalls-of-ai-for-people-with-disabilities/ (15th June 2024)

CORRIGENDUM to the position of the European Parliament adopted at first reading on 13 March 2024…(Artificial Intelligence Act) Available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138-FNL-COR01_EN.pdf (15th June 2024)

Disability perspective on Regulating Artificial Intelligence. Position Paper on the European Commission Proposal for Regulating Artificial Intelligence (AI). European Disability Forum.org, November 2021 Available at: https://www.edf-feph.org/content/uploads/2021/11/EDF-Position-Paper-on-EU-Artificial-Intelligence-AI-Regulation-1.pdf (15th June 2024)

Dutch childcare benefits scandal. In: Wikipedia.org. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Dutch_childcare_benefits_scandal (15th June 2024)

European Parliament resolution of 13 December 2022 on the digital divide: the social differences created by digitalisation (2022/2810(RSP)) Available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0438_BG.html#def_1_1 (15th June 2024)

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНДИВИДА И ОБЩЕСТВОТО

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 106-112
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПРИДОБИВАНЕ НА БЪЛГАРСКО ГРАЖДАНСТВО ОТ ГРАЖДАНИ НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ – ПРАВНИ ОСНОВАНИЯ И ДИНАМИКА НА ПРОЦЕСА

Никола Ганев[1]

Докторант
Департамент „Демография“
Институт за изследване на населението и човека
Българска академия на науките
България, София 1113, ул. Акад. Георги Бончев, 6. ет. 6

nikola.n.ganev@gmail.com

Резюме:

Придобиването през последните десетилетия на българско гражданство от страна на граждани на Северна Македония е един непрекъснато задълбочаващ се процес. Той оказва съществено влияние при формирането на миграционните потоци от тази категория лица към България и ЕС. България има изградена политика за улесняване на тяхното приемане, но с липсващ акцент върху необходимостта от изясняване на личните мотиви за вземането на решение за кандидатстване за българско гражданство. На базата на прегледа на научната литературата по изучавания проблем ще бъде направен анализ, предлагащ обосновани изследователски хипотези за основните причини за предприемане на това действие от страна на гражданите на Северна Македония, а именно, че това са от чисто социално-икономически мотиви с цел подобряване на личното материално благосъстояние, до патриотизъм и чувство за принадлежност към България.

В доклада е направен несистематичен обзор на литературата. Източниците на информация са главно законови актове и нормативни уредби, някои от които публикувани от установяването на дипломатически отношения между София и Скопие. Най-новите и важни аспекти при направения преглед са посочени чрез изследване на настоящия модел на получаване на българско гражданство, като целта на доклада е посредством извършения обзор да проследи и анализира в дълбочина преминаването на кандидатите през различните етапи на процеса.

Статията също така има за цел да проучи, опише и оцени дали гражданите на Северна Македония, които кандидатстват за придобиване на български документи за самоличност, имат устойчив демографски профил, независимо от това дали заминават за други страни от ЕС или остават в България. Заключителната хипотеза е, че българското гражданство не води задължително до българска идентичност.

Ключови думи: българско гражданство, граждани на Северна Македония.

[1] Никола Ганев е докторант по статистическа и икономическа демография с научен ръководител доц. д-р Спас Ташев

THE CHALLENGES FACING THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 106-112
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ACQUISITION OF BULGARIAN CITIZENSHIP BY CITIZENS OF NORTH MACEDONIA - LEGAL GROUNDS AND DYNAMICS OF THE PROCESS

Nikola Ganev[2]

PhD Student
Department of Demography
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
Bulgaria, Sofia 1113, Acad. G. Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6

nikola.n.gamev@gmail.com

Abstract:

The acquisition of Bulgarian citizenship by North Macedonia' citizens has been a continuously deepening process in recent decades. It has a significant impact on migration flows' formation of this category of persons to Bulgaria and the EU. Bulgaria has a policy in place to facilitate their integration, but with a lack of emphasis on the need to clarify their personal motives for making a decision to apply for Bulgarian citizenship. Based on the scientific literature review, an analysis will be made, offering substantiated research hypotheses that the main reasons for taking such action by North Macedonia' citizens are purely socio-economic, in order to improve personal material well-being, but also because of patriotism and a sense of belonging to Bulgaria.

A non-systematic literature review is made in the report. The sources of information are mainly legal acts and regulations, some of which have been published since the establishment of diplomatic relations between Sofia and Skopje. The most recent and important aspects of the review are indicated by researching the current model of obtaining Bulgarian citizenship, and the purpose of the report is to trace and analyze in depth how the applicants go through the various stages of the process.

The article also aims to investigate, describe and assess whether North Macedonia' citizens who apply to acquire Bulgarian identity documents have a stable demographic profile, regardless of whether they go to other EU countries or stay in Bulgaria. The final hypothesis is that Bulgarian citizenship does not necessarily lead to Bulgarian identity.

Keywords: Bulgarian citizenship, citizens of North Macedonia.

[2] Nikola Ganev is a PhD candidate in statistical and economic demography with Assoc. PhD Spas Tashev as his supervisor

Увод

Общността на българските граждани в Северна Македония е сравнително новопоявила се. Началото на нейното възникване е поставено през 1991 г., когато държавата се отделя от Югославия. Тогава нейни граждани, основавайки се на деклариран български произход, започват да кандидатстват за придобиване на българско гражданство. Тъй като тази общност не е била обект на статистико-демографско изследване, административните преписки за въпросния правен акт никога не са използвани за създаването на електронна база данни. С оглед на съществуващите неясноти, свързани с наличието и затрудненията в достъпа до необходимата статистическа информация, се налага нуждата от по-добро разбиране на сложността на материята и предлагане на по-задълбочен анализ. Изследването цели да се направи оценка каква част от получилите български паспорт граждани на Северна Македония го използват като възможност за трудова миграция в ЕС, както и за тези граждани, които имат българско самосъзнание и се стремят към трайно установяване на територията на България.

Какво е гражданство? Човек с раждането си придобива гражданство. Това е устойчиво правно и политическо взаимоотношение между държавата в качеството ѝ на носител на публична власт и отделния индивид като гражданин. От правна гледна точка гражданството е съвкупност от права и задължения, които регулират тези отношения. В политически контекст то дава право на участие в управлението и обществения живот, а в социокултурен аспект е носител на идентичност, свързана с членство в обществото, но правейки разграничение между отделното лице и другите (Mouffe, 1992). Гражданството може да се определи като законното право на принадлежност към общество и държава и носенето на отговорността за това (Hornby, 2000). То може да доказва и принадлежност към дадена нация или етническа група, тъй като може да се дава на основание етнически произход, а това е един от най-често срещаните начини за придобиване на гражданство в световен мащаб.

Всяка страна сама определя своите граждани; както и кой и по какъв начин е възможно да придобие гражданство. В България въпросът се урежда в съответствие със Закона за българското гражданство. Лицата от български произход, които пребивават постоянно на територията на страни, се делят на три вида: с двойно гражданство, с българско гражданство и без българско гражданство (Кръстева, 2010).

Правни основания за придобиване на гражданство и протичане на процеса

Според Закона за българското гражданство на Република България[3] съществуват няколко вида правни основания за започване на процеса[4], като за целите на настоящия доклад се разглежда чл. 12, касаещ общата натурализация, както и каква е разликата ѝ с привилегированата натурализация, описана в чл.15, по която гражданите на Северна Македония могат да кандидатстват за българско гражданство.

Обща натурализация означава, че ако чуждестранно лице отговаря на посочените условия в Закона за българското гражданство, има право да кандидатства за придобиване на документ за самоличност, дори и да няма роднинска връзка с неин гражданин. За целта освен да е пълнолетно и да не е осъждано се изисква също постоянно или дългосрочно пребиваване с минимална продължителност от пет години, да може самостоятелно да покрива издръжката си, да владее български език, а в някои случаи и да се откаже от настоящото си гражданство.

Привилегированата натурализация по чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българското гражданство дава право на чужденци от български произход да бъдат приети за граждани на Република България и в този случай им предоставя известни улеснения в сравнение с общата натурализация, като отнема необходимостта от постоянно пребиваване в страната за срок от пет години, професионална ангажираност и отказ от чуждо гражданство на която и да е друга държава. За лицата по този член Законът не поставя като условие дори и владеенето на български език. Вместо това обаче кандидатите за българско гражданство трябва да представят документ, който да доказва наличието на родствена връзка с лице от български произход по възходяща линия до трета степен включително (прабаба или прадядо).

Процедурата за получаване на български паспорт по чл. 15 изисква освен предоставяне на акт за раждане и попълване на съответната документация[5]. По чл. 29 от Закона за българското гражданство молбата за придобиване на българско гражданство по натурализация се подава лично в Министерството на правосъдието или в дипломатическото или консулското представителство на Република България, което задължително дава мотивирано становище[6]. След подаването на документите в рамките на деня се провежда интервю с кандидатстващия. В случай на необходимост от изясняване на обстоятелства и факти

[3] https://justice.government.bg/home/normdoc/2134446592

[4] Чл. 12 – 18 в Глава втора „Придобиване на българско гражданство“, раздел III „Придобиване на българско гражданство по натурализация“

[5] https://justice.government.bg/home/index/21b782d0-ff10-4b33-81cb-1fef6118448d

[6] Чл. 29 – 41 в Глава пета „Производство във връзка с българското гражданство“

по представените документи по чл. 15, ал. 2 (за възходящ българин), министърът на правосъдието[7] е възможно да възложи на Консултативния съвет при Изпълнителната агенция за българите в чужбина (ИАБЧ)[8] да провери дали кандидатстващият в действителност има български произход или да постави изискване подалият молбата да представи допълнителни документи в двуседмичен срок.

В срок от 2 месеца от възлагането Консултативният съвет се произнася с мотивирано становище, вземайки под внимание дали кандидатът се определя като българин, говори ли български език (макар да не е задължително) и други упоменати в Закона обстоятелства. След писмено мнение от Министерството на вътрешните работи и на Държавна агенция "Национална сигурност" по молбите и предложенията, касаещи българското гражданство, Съветът по гражданството[9] при Министерството на правосъдието изразява становище, въз основа на което Министърът на правосъдието отправя предложение до Президента на Република България за издаване на указ[10] за придобиване на българско гражданство по привилегирована натурализация в срок до девет месеца[11] от постъпването на молбата или предложението в Министерството на правосъдието.

Въпреки че гражданите на Северна Македония попълват нотариално заверени декларации, че имат български произход и че притежават българско самосъзнание, за да получат български документи за самоличност (Ташев, 2022), подписаните декларации не могат да дадат точна информация колко от тях в действителност се смятат за етнически българи. На теория почти всеки гражданин на Северна Македония от славянски произход има право да поиска български документ за самоличност, при това без да е необходимо да се отказва от македонския си паспорт, понеже българският закон позволява двойно гражданство в този случай (Петрески, 2021).

Динамика на процеса и причини за кандидатстване

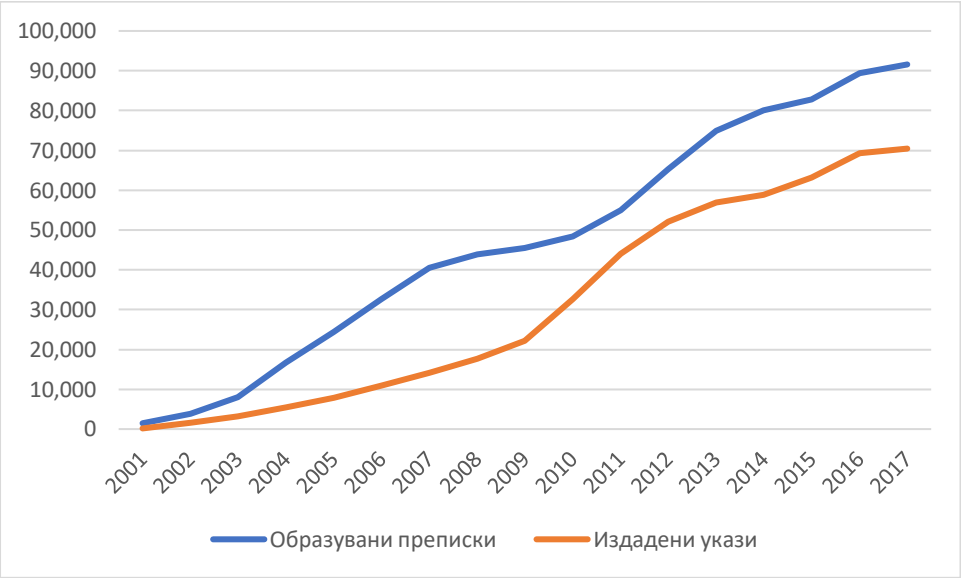
Според последното преброяване (2021 г.) в Северна Македония[12] лицата, самоопределили се като българи, са 3 504 (0,2%) души[13], от които 1 519 (0,08%) говорят български като майчин език. Освен в Скопие и големите градове като Охрид и Битоля те живеят също във Велес, Щип, Царево село (Делчево), Пехчево, Берово и Струмица. Съществува обаче противоречие между София и Скопие по отношение на броя на лицата с българско гражданство, като според „Държавния завод за статистика“ такова гражданство имат 19 645 (1%) от населението на страната, в т.ч. кметът на Скопие Даниела Арсовска (Виж Ташев, 2022; Станков, 2022). От друга страна, според Комисията по българско гражданство към вицепрезидента на България[14] в периода от 2001 г. до 2023 г. над 100 хил. граждани на Северна Македония са придобили българско гражданство[15], почти всички от които въз основа на декларирания си български произход.

Преброяването не съответства на съвременните статистико-демографски критерии и е манипулирано. От декларящите се като българи по време на преброяването са изисквани доказателства за българска идентичност. Тези, които са притежавали български лични карти, са ги показвали на преброителите. При 20 хил. души този факт е отразяван в преброителните формуляри, но не като „етническа принадлежност“, а като „притежавано чуждо гражданство“ (лица с двойно гражданство) и като такива са обявени при представянето на резултатите от преброяването. (Ташев, 2022) Освен това преди провеждането на преброяването от страна на Агенцията за национална сигурност са правени списъци на изявени българи и на преброителите е внушавано да не посещават техните домакинства (Ташев, 2022). По официални данни на „Държавния завод за статистика“[16] 120 хил. души не са посетени от преброителите и данните за тях са попълнени „служебно“ [17].

Макар тенденцията за получаване на българско гражданство да започва през 90-те години на миналия век, процесът особено се засилва след влизането на България в Европейския съюз през 2007 г., когато голям

[7] Към когото се отправят молбата и предложението за производство.
[8] Бившата Държавна агенция за българите в чужбина
[9] Състои се от председател - заместник-министъра на правосъдието, и членове - по един представител от Министерствата на правосъдието, на външните работи, на вътрешните работи, на регионалното развитие и благоустройството, на труда и социалната политика, на здравеопазването, на иновациите и растежа, както и от Държавните агенции "Национална сигурност", за българите в чужбина и за бежанците.
[10] Влиза в сила от деня на издаването му.
[11] За разлика от общата натурализация, където срокът е дванадесет месеца.
[12] https://www.stat.gov.mk/publikacii/2022/POPIS_DZS_web_MK.pdf
[13] В сравнение с 1 417 лица на предходното преброяване през 2002 г.
[14] https://m.president.bg/bg/cat107/Godishni-dokladi-grajdanstvo
[15] Това съответства на около 10% от декларилите се етнически „македонци“ при преброяването на населението през 2021 г.
[16] Аналогът на Северна Македония на българския „Национален статистически институт“
[17] https://www.stat.gov.mk/publikacii/2022/POPIS_DZS_web_MK.pdf

брой граждани на Северна Македония започват процедурата на основание български произход (Кръстева, 2010). Много от тях кандидатстват за българско гражданство единствено поради икономическите ползи вместо българската идентичност, която по документи заявяват, че имат, тъй като въпросните ползи от придобиване на български, а оттам и европейски паспорт, надделяват над „македонското“ национално самосъзнание[18] (Lintz, 2014). Наблюдава се стабилна тенденция подаващите документи да са на възраст между 20 и 40 години, като тази възрастова група представлява почти 70% от одобрените лица (Кръстева, 2010). Те вадят български паспорти, които им осигуряват широк достъп до пазарите на труда в ЕС, защото това е най-бързата и лесна предоставена възможност да напуснат държавата с цел пътуване и работа в европейските страни, където има по-добри условия на живот и перспективи за развитие (Димова, 2008). Процесът значително засилва дългосрочната емиграция от Северна Македония след 2007 г. към държавите от ЕС. (Петрески, 2021). За справка – според Дирекция „Българско гражданство“ при Министерството на правосъдието[19] само в периода 2001 – 2017 г. са подадени почти 92 хил. заявления, от които малко над 70 хил. души са придобили българско гражданство (Фиг. 1):

Фигура 1. Динамика на кандидатстване за и придобиване на българско гражданство по календарни години за периода 01.01.2001 г. – 01.05.2017 г. [*Dynamics of applications for and acquisition of Bulgarian citizenship by calendar years for the period 01.01.2001 – 01.05.2017.]*

В случая с България въпреки че броят на лицата от български произход, които кандидатстват за придобиване на български документ за самоличност, постепенно се увеличава, това не е обвързано с процес на трайно изселване от Северна Македония. Преобладаваща част от кандидатстващите са млади хора (до 25 г.), които родом са от големите градове в Северна Македония (Скопие, Охрид или Битоля) и учат висше образование в български учебни заведения, най-често в София и Благоевград (Иванов, 2008). Предоставянето на българско гражданство на лица с български произход улеснява техния достъп до българските висши училища, което дава известен резултат – от 1991 г. до 2023 г. около 5 500 студенти от Северна Македония завършват висшето си образование в България (Алманах „Родолюбец“, 2023), като от 1993 г. те се обучават по ПМС № 103[20]. Някои изследователи обясняват, че това, което ги е привлякло в получаването на българско гражданство (освен безпрепятствено пътуване в страните от ЕС) е, че то им предоставя и занижена цена на университетските такси (Димова, 2008). В по-голямата част от случаите става въпрос за периодични миграции до България (които също са и трудови), било то за кратък или дълъг период от време, вместо за класическата миграция, при която индивидът прекъсва връзките с напускащата страна и се установява за постоянно в приемащата (Алманах „Родолюбец“, 2023).

[18] От там поне частично може да бъде обяснена и колосалната разликата между броя на лицата в Северна Македония, които притежават български паспорти (над 100 хил.), и обявилите се за българи (3 504) на преброяването през 2021 г.
[19] https://mjs.bg/home/index/ed457278-7d44-43ec-8dc4-2193fe5710a2?top=1
[20] https://www.president.bg/docs/1352300081.pdf

Друга част от учещите и/или работещи граждани на Северна Македония изграждат лични взаимоотношения с местното население и възприемат по различен начин пребиваването си в България. Тъй като имат планове за дългосрочно установяване в страната, те полагат усилия да се интегрират и да говорят на правилен български език в ежедневното си общуване. Възприемат се по различен начин спрямо връзката си едновременно с двете държави. Освен по-доброто образование те кандидатстват за българско гражданство и поради по-добрите възможности за работа, които България предлага спрямо Северна Македония, както е и случаят с ЕС (Димова 2008). Поради това при благоприятни условия (напр. пълноправното приемане на България в Шенгенското пространство или влизането ни в Еврозоната) е възможно имиграцията на българските граждани от Северна Македония да се засили (Кръстева, 2010).

Заключение

Гражданите на Северна Македония тенденциозно се възползват от привилегированата натурализация и улесненията, които тя им предоставя в сравнение с общата. Въпреки че подписаните декларации не могат да дадат точна информация колко от тях в действителност се самоопределят за етнически българи, представените документи, които доказват наличието на права родствена връзка с лице от български произход, по същество определят получилите български паспорти за потомци на македонските българи още от времето на Югославия, т.е. преди самото създаване на Северна Македония.

Получените към момента резултати от изучаването на модела на получаване на българско гражданство от граждани на Северна Македония не дават основания да се направи категорично заключение по отношение на динамиката на процеса, наличието на модел или що се отнася до характеристиките и стабилността на демографския профил на потока от подаващи и съответно одобрени лица. Основните причини за това са доста фрагментарните и непълни статистически данни за изучавания поток и в България, и в Северна Македония, които се публикуват, както и липсата на специализирани анкети в страната, чрез които би могло да се получи важна и ценна информация за усъвършенстване на управлението на тези процеси.

Получените резултати от прегледа на литературата относно причините за кандидатстване за гражданство ги определят като преобладаващо са икономически вместо патриотични, което налага хипотезата, че желаното българското гражданство не е задължително породено от повишено чувство за българска идентичност. Издирените досега данни не са достатъчни, за да бъде тя потвърдена или отхвърлена, а е необходимо допълнително изследване на държавните източници, ориентир в тази област – базите данни в Дирекция „Българско гражданство“ при Министерството на правосъдието, ИАБЧ, Главна дирекция ГРАО и българските дипломатически представителства, които са единствените достоверни източници на статистически данни у нас за изследвания процес, но разрешаването на достъп до тях е възможно само чрез определена административна процедура, която към момента не е завършена. Затова настоящото изследване е извършено само въз основа на преглед на съществуващата научна литература у нас и в чужбина и в частност български и международни демографски, статистически и исторически сведения, данни и изследвания по изучавания проблем.

Литература/References

Almanac "Rodolyubets". (2023). Issue XI. Sofia: Cultural and Educational Society for Relations with the Bessarabian and Tavarian Bulgarians "Rodolyubets". [Алманах „Родолюбец“. (2023). Брой XI. София: Културно-просветно дружество за връзки с бесарабските и таварийските българи „Родолюбец“.] (In Bulgarian)

Dimova, N. (2008). The foreigner in Bulgaria: migration and adaptation of Bulgarians who received academic degrees outside Bulgaria. [Димова, Н. (2008). Чужденецът в България: миграция и адаптация на българи, получили академични степени извън България. НБУ, Семинар 2008-2009. София.] (In Bulgarian)

Hornby, A. S. (2000). Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English, 6th ed. S. Wehmeir (Ed.) New York: Oxford University Press.

Ivanov. L. et al. (2008). *Bulgarian Policies on the Republic of Macedonia (trilingual)*. NI Plus Publishing House. Manfred Wörner Foundation.

Krasteva, A. (2010). Trends in cross-border labor migration and the free movement of people - effects for Bulgaria. [Кръстева, А. (2010). Тенденции в трансграничната миграция на работна сила и свободното движение на хора – ефекти за България. София: Институт "Отворено общество" – София.] (In Bulgarian).

Lintz, C. A. (2014, October 21). *Understanding the Construction of National and Regional Identity*: Perceptions of One Another along the Bulgarian-Macedonian Border. Dissertation submitted to the faculty of the

Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy In Planning, Governance and Globalization. Alexandria, Virginia, USA.
Mouffe, C. (1992). Citizenship and Political Identity. *The Identity in Question* 61 (Summer): 28-32, 28.
Petreski, M. (2021). *How Migration, Human Capital and the Labour Market Interact in North Macedonia*. Skopje: Report drafted for the European Training Foundation under the supervision of the Vienna Institute for International Economic Studies.
Stankov, G. (2022). *Bulgarophobia in North Macedonia. Analysis of the Public Discourse in 2021.* Plovdiv: IC VUSI.
Tashev, S. (2022). The population census in North Macedonia in 2021 and the violation of the rights of the local Bulgarian community. [Ташев, С. (2022). Преброяването на населението в Северна Македония през 2021 и нарушението на правата на местната българска общност. *Геополитика*, 6, 5-14] (In Bulgarian)

Уеб ресурси

Administrative reports of the "Bulgarian Citizenship" Directorate at the Ministry of Justice on the number of persons granted Bulgarian citizenship, Last accessed at: 24.10.2024 https://mjs.bg/home/index/ed457278-7d44-43ec-8dc4-2193fe5710a2?top=1
Annual reports of the Commission on Bulgarian Citizenship to the Vice President of the Republic of Bulgaria, Last accessed at: 24.10.2024 https://m.president.bg/bg/cat107/Godishni-dokladi-grajdanstvo
Decree of the Council of Ministers № 103, 31.05.1993, Last accessed at: 24.10.2024 https://www.president.bg/docs/1352300081.pdf
Law on Bulgarian citizenship, Last accessed at: 24.10.2024 https://justice.government.bg/home/normdoc/2134446592
National census of North Macedonia, Last accessed at: 24.10.2024 https://www.stat.gov.mk/publikacii/2022/POPIS_DZS_web_MK.pdf
Necessary documents for procedures related to Bulgarian citizenship, Last accessed at: 24.10.2024 https://justice.government.bg/home/index/21b782d0-ff10-4b33-81cb-1fef6118448d

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 113-119
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ТЕНДЕНЦИЯ НА НАРАСТВАЩАТА ТРЕВОЖНОСТ И ДЕПРЕСИЯ В РАЗВИВАЩИЯ СЕ ДИГИТАЛЕН СВЯТ

Цветелина Шопниколова[1] Александрина Воденичарова, Антония Янакиева

Докторант
Катедра ОЗТ
Факултет по обществено здраве „Проф.д-р Цекомир Воденичаров,дмн“
Медицински Университет- гр. София
БЪЛГАРИЯ, София 1527, ул. „Бяло море” № 8. УМБАЛ “Царица Йоанна” – ИСУЛ, ет.4.

ts.docmusf@gmail.com

Резюме:

Степента на разпространение на депресия и тревожност нараства в световен мащаб, особено след последните две десетилетия на силно влияние от Интернет и бързото дигитализиране на света. Усилията за подобряване на психичното здраве на индивида, наблягат на личните терапии или предоставянето на дистанционни здравни интервенции чрез цифровизирани платформи. Целта на статията е да разкрие различни фактори – на обществено и индивидуално ниво, които влияят на връзката между дигитализацията и депресията и тревожността у човека.

В настоящото литературно проучване авторите са използвали данни, извлечени от обществено достъпни библиотеки, за да изследват въздействието на дигиталната революция върху депресията и тревожността на съвременния човек, като прегледат исторически разединените произведения на литературата за тревожност, депресия и дигитализация. Данните от литературния анализ са от четири езика, включително немски, английски, руски и български.

Тенденцията подчертава ефекта на дигитализацията върху депресията и тревожността. Резултатите от обзора допринасят за разбирането на въздействието на промените в обществото върху психическото благополучие на индивидите. Въпреки че хората могат да се възползват от цифровите здравни интервенции по отношение на тяхната повишена достъпност, увеличаването на цифровизацията може да влоши психическото им благополучие. Нужни са повече изследвания върху връзката между дигитална зависимост и депресия, особено при деца и възрастни хора. Настоящият анализ се фокусира върху пристрастяването към интернет, игрите и социалните медии, и почти липсват доказателства по отношение на други видове дигитална зависимост или свързано с тях натрапчиво поведение. По същия начин връзката пристрастяване към мобилни устройства-депресия може би е предизвикала по-малък изследователски интерес, така че бъдещите изследвания ще допринесат в това отношение.

Ключови думи: тревожност, депресия, дигитален свят, развитие, цифровизация.

[1] Цветелина Шопниколова е докторант по Социална медицина с научни ръководители проф. Александрина Воденичарова, дм и проф. Антония Янакиева, дм

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 113-119
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

A TREND OF RISING ANXIETY AND DEPRESSION IN THE EVOLVING DIGITAL WORLD

Tsvetelina Shopnikolova, Aleksandrina Vodenicharova, Antoniya Yanakieva

Doctoral Student

Dep Department of Public Health
FACULTY OF PUBLIC HEALTH "PROF. TZECOMIR VODENITCHAROV, MD, PHD, DSC"
MEDICAL UNIVERSITY - SOFIA
BULGARIA, Sofia 1527, 8 "Byalo More" St., University Hospital "Tsaritsa Yoanna" - ISUL, 4th floor.
ts.docmusf@gmail.com

Abstract:

The prevalence of depression and anxiety is increasing worldwide, especially after the last two decades of strong influence from the Internet and the rapid digitization of the world. Efforts to improve an individual's mental health emphasize in-person therapies or the delivery of remote health interventions through digitalized platforms. The purpose of the article is, based on an overview of information from various authors, to prove the degree of influence of the digital world on the levels of anxiety and depression in modern people.

In the current literature review, the authors used data extracted from public libraries to examine the impact of the digital revolution on modern man's depression and anxiety by reviewing the historically disjointed body of literature on anxiety, depression, and digitalization. Data from the literature review are from four languages, including German, British English, Russian and Bulgarian.

The trend highlights the effect of digitization on depression and anxiety. The results of the review contribute to the understanding of the impact of changes in society on the mental well-being of individuals. Although people may benefit from digital health interventions in terms of their increased accessibility, increasing digitization may worsen their mental well-being. Therefore, much research is needed on the digital addiction-depression relationship in different age cohorts, especially children and the elderly. The current analysis showed that this line of research is specifically focused on Internet, gaming, and social media addiction, and there is almost no evidence regarding other types of digital addiction or related compulsive behaviors. Similarly, the mobile device addiction–depression link may have attracted less research interest, so future research will contribute in this regard.

Keywords: anxiety, depression, digital world, development, digitization.

Въведение

Тревожността и депресията са често срещани здравословни проблеми, засягащи стотици милиони хора по света (Стоянов, 2017). Нарастващото разпространение на проблемите с психичното здраве се дължи предимно на пандемия от COVID-19 и преминаването към дигиталния свят (Бакрачева и др., 2020). За да се подобри ефективността на превенцията и лечението на тревожност и депресия, е важно да се разгледат рисковите фактори, които могат да допринесат за тяхното възникване. Причините за появата им включват събития от живота, като значими стресови ситуации и хроничен или остър стрес, които могат да доведат до разстройства на настроението. Също така, физическите заболявания, съпътстващи медицински проблеми, изолация, травматични преживявания от детството и други подобни фактори играят роля в увеличаването на риска за развитие на тревожност и депресия (Islam et al., 2021).

Изложение

Позитивни и негативни ефекти на технологията върху психическото здраве

Технологията може да има както положителни, така и негативни влияния върху психическото здраве. Социалните медии и онлайн платформите улесняват свързването с приятели, семейство и колеги, което е полезно за тези, които са далеч или се чувстват изолирани. Тази виртуална връзка може да бъде особено полезна за хора, търсещи подкрепа. Въпреки това, изследвания показват, че прекомерното използване на социалните медии може да увеличи стреса, тревожността и депресията. Постоянното сравняване с други, заместването на реални връзки с виртуални и излагането на перфектни, но често нереални животи, може да предизвика чувство на недостойност и неуспех.

Проучванията на Данов и Иларионова (2023), които изследват рисковите фактори на обществено ниво, като социално-икономическия статус, социалния капитал, безработицата, миграцията и изменението на климата, подчертават значимостта на тези елементи в контекста на (въведете тема на статията/дискусията). Тези фактори не само влияят на общото благосъстояние на индивидите, но и играят ключова роля в развитието на психични разстройства и влошаването на психичното здраве. Световната здравна организация (СЗО) също обобщава тези констатации, като заявява, че „*психичното здраве и много често срещани психични разстройства се формират до голяма степен от социалната, икономическата и физическата среда, в която хората живеят*". Следователно, разбирането и намаляването на тези социални и икономически фактори е критично за дигитализацията. Различни изследвания се фокусират върху рисковите фактори на индивидуално ниво, които са свързани с дигитализацията или се ускоряват от нея. Въпреки че общността на научните изследвания и информационните системи подчертава положителните въздействия на цифровизацията върху икономиката и иновациите, работата в клиничните и социалните науки подчертава някои потенциални отрицателни последици. Дигитализацията може да бъде свързана с високи нива на несигурност, тъй като не е ясно какви промени да се очакват след въвеждането на цифровите промени и дали те ще повлияят на настроението или личния живот на индивида. Тези несигурности могат да предизвикат повишена тревожност, чувство на безпокойство или дискомфорт.

Според Тодорова (2019) Електронните устройства влияят съществено в процеса на производство на хормони. Синята светлина излъчвана от тях, може да наруши естествения циркаден ритъм на тялото, намаляйки производството на мелатонин. Прекомерното използване на електронни устройства, може да повияе и на повишаването на кортизола, още наричан „хормон на стреса". От друга страна, прекомерното ангажиране с електронни устройтва, може да доведе до ниска физическа активност, а от там и проблеми с инсулина и лептина, хормони, важни за метаболизма и регулирането на апетита.

Електронни устройства и хормонални нарушения

В литературата се използват различни понятия за справяне с проблемното и пристрастяващо използване на цифрови технологии. По същия начин според Райнов (1993) се изследват няколко натрапчиви поведения във връзка с тези специфични видове пристрастявания като киберхондрия, киберпреследване, кибервиктимизация, цифрово натрупване и натрапчиво онлайн пазаруване. Някои учени използват термина „*проблематично използване на интернет*", за да обхванат всички тези потенциално проблематични поведения, свързани с интернет (Fineberg et al., 2022). От друга страна, терминът „дигитална зависимост" според Вайнтрауб (2014) обхваща всякакъв вид проблемно взаимодействие с цифрови технологии, било то онлайн или офлайн. Дигиталната зависимост е зависимост от използването на цифрови устройства или технологии, която води до поведенчески симптоми, подобни на тези при други форми на зависимост. Терминът се използва тук за обозначаване на всякакъв вид поведенческа зависимост, произтичаща от взаимодействие човек-машина и характеризираща се с прекомерна импулсивна употреба, отдръпване, неблагоприятни ефекти, жажда и/или афектна дисрегулация (Малкина-Пых, 2005). В този смисъл дигиталната зависимост включва няколко подтипа, като пристрастяване към интернет, социални медии,

смартфони, онлайн/видео игри или кибервръзки, които водят до шест основни критерия за пристрастяване - значимост, промяна на настроението, толерантност, симптоми на отнемане, конфликт и рецидив.

Подобно на други форми на пристрастяване, пристрастяването към дигиталните технологии се дължи на дисфункция на мозъчните схеми за възнаграждение. Според Георгиева (2017) положителното или отрицателното подсилване на стимулите от околната среда играе значителна роля в развитието му. Изследванията върху мозъчните дейности на дигитално пристрастените лица, като тези, които са пристрастени към интернет или видеоигри, показват промени в тяхната мозъчна активност. Тези промени обикновено се асоциират както с химическите зависимости, като например пристрастяването към наркотици, така и с нехимическите, като поведенческите зависимости. Счита се, че продължителната пристрастеност може да повреди функцията на мозъчната верига, която регулира тези механизми за възнаграждение и подсилване, което може да повлияе негативно върху регулирането на емоции (Wise and Morales, 2010).

Социални медии и психично здраве

Дигитален източник на несигурност и притеснения е използването на социалните медии. Няколко проучвания изследват въздействието на социалните медии и използването им върху психичното здраве. Различни разработки са изследвали рисковите фактори на индивидуално ниво, като резултатите показват, че не количеството употреба, а целта за използване на социалните медии е от значение, а някои проучвания дори не показват ясни доказателства за проблемна връзка между социалните медии и психично здраве (Berryman, Ferguson, Negy, 2018). Авторите обясняват тази констатация за общия скептицизъм към социалните медии с факта, че новите форми на медии винаги са предизвиквали притеснение, че са опасни.

Освен това, стресът от неспособност за адаптиране към новите технологии може да се прояви чрез различни състояния, като неудовлетвореност от работата, чувства за изтощение от използването на устройства, загуба на мотивация, чувство на неудовлетвореност и преживяване на прегаряне (познато още като „бърнаут“) (Дашкова, 2014). Допълнителни проблеми, свързани с дигитализацията, като страх от заместване, стресираща свръхсвързаност, увеличаване на когнитивно изискването и едновременно намаляване на ръчната работа и безпокойство от дигитализация, могат допълнително да причинят или влошат проблеми с психичното здраве (Tafdar et al., 2015).

Други проучвания съобщават за страх и други негативни резултати, дължащи се на цифровизацията. Ким и колеги (2015) и Тюрел и колеги (2018) установиха, че излагането на дигитализация в работната среда може да изтощи служителите до степен на лошо психично здраве, което понякога се наблюдава като прегаряне на работното място (Kim et al., 2015; Turel et al., 2018). Непрекъснатата свързаност с технологията може да има отрицателен ефект върху взаимоотношенията със семейството или други близки хора, като предизвиква конфликти и неприятни ситуации (Ferguson et al., 2016). Освен това, на емоционално ниво, Тарафдар и колеги съобщават, че използването на технологии предизвиква негативни нагласи и емоции (Tarafdar et al., 2015).

Биохимични процеси и дигитализация

Биохимичните процеси, свързани с дигитализацията и депресията, включват различни механизми, които влияят на психичното здраве. Прекалената употреба на цифрови технологии може да доведе до различни биохимични промени в организма. (Organization World Health., 2014).

Хроничният стрес, причинен от постоянното използване на технологии и информационния поток, може да повиши нивата на кортизол, хормона на стреса. Високите нива на кортизол са свързани с депресия и тревожност.

Излагането на синя светлина от екрани преди сън може да намали производството на мелатонин - хормонът, който регулира съня. Чести симптом са депресия и влошаване на психичното състояние.

Намалената физическа активност и социална изолация, свързани с прекомерната употреба на технологии, могат да повлияят негативно на нивата на серотонин, невротрансмитер, който играе ключова роля в регулирането на настроението и има пряко отношение към депресията.

Постоянната стимулация от цифровите устройства може да изчерпа допаминовите резерви, което е свързано с мотивацията и удоволствието. Хроничната стимулация и награждаващите механизми могат да доведат до десенситизация на допаминовите рецептори, което може да предизвика симптоми на депресия.

Биохимични маркери и депресия:

Повишените нива на глюкоза и триглицериди се свързват с депресия, което може да е резултат от метаболитни дисфункции в мозъка, включително в амигдалата, префронталния кортекс и хипокампуса.

Гама-глутамилтрансфераза (GGT) е ензим, свързан с чернодробните функции, който е повишен особено при мъже с депресия. Високите нива са свързани с неалкохолна мастна болест на черния дроб (NAFLD) и депресия.

Ниските нива на билирубин и албумин са свързани с депресивни състояния. Билирубинът е ендогенен антиоксидант, и ниските му нива могат да бъдат свързани с оксидативен стрес и възпаление, които играят роля при депресията.

Дигитализацията може да утежни съществуващите биохимични дисбаланси и да допринесе за развитието на депресия чрез различни механизми:

Нарушения на съня: Използването на устройства преди сън може да доведе до последващи промени в настроението.

Социална изолация: Може да доведе до промени в нивата на серотонин и други невротрансмитери, свързани с депресията. (Organization World Health., 2014).

Тези данни подчертават необходимостта от балансиран подход към използването на технологии, за да се минимизира негативното им въздействие върху психичното здраве и биохимичните процеси в организма.

Дигитализацията и тревожните разстройства са теми, които могат да бъдат разгледани чрез призмата на биохимичните процеси в мозъка. (Organization World Health., 2014). Дигитализацията, особено в контекста на повишена употреба на дигитални устройства и социални медии, влияе на мозъчната биохимия по няколко начина:

Употребата на социални медии води до бързи допаминови награди, предизвикващи навик или зависимост. Постоянните известия, лайкове и коментари стимулират прекомерно производство на допамин, свързан с удоволствието и възнаграждението. (Organization World Health., 2014).

Дългосрочната и прекомерна употреба на дигитални устройства може да доведе до намалено производство на серотонин (5-HT), който е свързан с настроението и усещането за благополучие. Това може да увеличи риска от депресия и тревожност.

Постоянният достъп до информация и стресът от дигиталното взаимодействие може да доведе до повишени нива на кортизол – хормон, който се отделя при стрес. Високите нива на кортизол могат да предизвикат различни здравословни проблеми, включително тревожни разстройства.

Тревожните разстройства се характеризират с прекомерна тревожност и страх и са свързани с дисбаланс в определени биохимични процеси в мозъка:

Гама-аминомаслена киселина (GABA): Този невротрансмитер има инхибиторна функция и помага за намаляване на нервната възбуда. При хора с тревожни разстройства често се наблюдават по-ниски нива на GABA, което води до увеличена възбудимост и тревожност.

Серотонин (5-HT) и норадреналин (NE): Тези невротрансмитери играят важна роля в регулирането на настроението и стресовите реакции. Дисбалансите в техните нива са често свързани с тревожни разстройства и депресия. Например, ниските нива на серотонин могат да увеличат чувството на тревожност и депресия.

Кортизол (CORT): Както вече беше споменато, повишените нива на кортизол, резултат от хроничен стрес, могат да допринесат за развитието на тревожни разстройства. Постоянно високите нива на кортизол могат да нарушат нормалната функция на мозъка и да увеличат чувството на тревожност (Овчаров, 2020).

Подходи за справяне с дигиталните предизвикателства

За справяне с тези проблеми се препоръчват умерена употреба на дигитални устройства, установяване на правила за дигитална хигиена и прилагане на техники за управление на стреса като медитация и физическа активност. Терапевтични подходи, включително когнитивно-поведенческа терапия и медикаменти, могат да помогнат за регулиране на биохимичния баланс при тревожни разстройства.

Дигитализацията е довела до значителни промени в ежедневието и комуникацията на хората, което оказва влияние върху физиологията и биохимията на мозъка, свързана с депресията и тревожността. Ето как дигитализацията влияе на тези състояния:

Физиологични аспекти от пристрастяването към социални мрежи и интернет услуги

Синтез на невротрансмитери:

Хроничната употреба на дигитални устройства, особено социалните медии, може да намали нивата на серотонин, което може да доведе до депресия.

Дигиталните устройства често предоставят бърза стимулация и награда, което увеличава освобождаването на допамин. Това може да доведе до зависимост и състояния на тревожност и депресия при липса на стимули.

Продължителната употреба на дигитални устройства и постоянната свързаност могат да увеличат нивата на стрес и кортизол. Това предизвиква тревожност и депресия.

Биохимични аспекти от пристрастяването към социални мрежи и интернет услуги

Невропластичност: Дигитализацията влияе върху невропластичността, като прекомерната употреба на устройства може да предизвика промени в мозъчните структури, свързани с внимание, когнитивни функции и емоционална регулация. (Organization World Health., 2014).

Мозъчни вълни: Използване на дигитални устройства преди сън може да наруши производството на мелатонин, което може да доведе до депресия и тревожност.

Социални връзки и окситоцин: Виртуалните комуникации могат да намалят преките лицеви контакти, което намалява отделянето на окситоцин, хормонът на любовта и връзките, който играе роля в социалната свързаност и емоционалното благополучие.

Въпреки ограничените доказателства, изследващи връзката между дигитализацията и психичното здраве, особено преди пандемията от COVID-19, малко проучвания са използвали широкия обем от налични данни, за да я проучат. Този дефицит в научните изследвания е изненадващ, тъй като други изследвания подчертават, че цифровизацията води до по-високи нива на безработица, особено сред хората с по-нисък социално-икономически статус, като тези групи са уязвими за проблеми с психичното здраве (Министерство на здравеопазването, 2022).

За да се справи индивида с депресията, свързана с дигитализацията, е важно да се прилагат здравословни практики за използване на технологията. Това включва:

- ограничаване на времето за използване на социални медии и екранни устройства - поставяне на граници за времето, което се прекарва онлайн. Правенето на редовни пазуи е задължително;
- активен начин на живот – избягване на цели дни пред компютър или телефон, чести разходки, тренировки и хобита;
- изграждане на реални връзки - от ключово значение за психическото здраве;
- търсене на подкрепа - психотерапевти и консултанти предлагат индивидуални стратегии за справяне с тревожността и депресията.

Изследователите се фокусират върху взаимосвързаността между дигиталната зависимост и депресията поради потенциалните вредни последици от тях. Няколко проучвания показват силни връзки между депресията и пристрастяването към интернет, смартфоните, социалните медии и видеоигрите. Въпреки че изследванията, занимаващи се с асоциациите между дигиталната зависимост и депресия, са разкрили значителни корелации между двете, съществува и друга линия на изследване, която разглежда взаимосвързаността между тях и открива реципрочна връзка между дигиталната зависимост и депресията.

Съществува хипотеза за психиатрично разстройство, която предполага, че депресията може да предшества развитието на пристрастяващо поведение, като компенсира негативното емоционално състояние с прекомерна употреба на цифрови технологии. Друга хипотеза, за вторично пристрастяване, предполага, че пристрастяването може да предизвика психологически разстройства, като смущава процесите на търсене на възнаграждение и поведенческия контрол. Третата хипотеза подчертава двупосочната връзка между пристрастяването и депресията, което увеличава уязвимостта към двете. Обобщено, връзката между депресията и дигиталната зависимост може да бъде еднопосочна или двупосочна.

Заключение

В съвременния свят, дигитализацията - процесът на засилена употреба на цифрови технологии в различни аспекти на живота - играе важна роля във все повече аспекти на нашето ежедневие. Независимо дали става въпрос за социални медии, онлайн образование, работа от разстояние или електронни игри, технологията обогатява и опростява много от нашите дейности. Въпреки това, дълбоките връзки между дигитализацията и психическото здраве са предмет на все по-голям интерес и изследвания. Една от най-забележимите теми в този контекст е връзката между дигитализацията и депресията.

Литература/ References

Бакрачева, М., Замфиров, М., Коларова, Ц., Софрониева, Е. (2020). Живот в условията на криза (COVID-19).

Георгиева, Е. (2017). Превенция на професионалния стрес. *Комуникационни портали*. Медицински университет, София.

Данов, Х., Иларионова, П. (2023). Екранна зависимост и детоксикация. *Сдружение „Долина за дълбокотехнологични иновации“*, Пловдив.

Дашкова, С. (2014). Экстремальная ситуация как ресурс развития личности. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. *XLIII междунар. науч.-практ. конф. № 8(43).* Новосибирск: СибАК. [online] (достъпно на: http://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-iekstremalnaya-sreda-ot-vyzhivaniya-k-polnotsennomu-funktsionirovaniyu)

Малкина-Пых, И. (2005). Экстремальные ситуации. Москва.

Министерство на здравеопазването. (2022). Национална здравна стратегия на Р България 2030.

Овчаров, В. (2020). Човешкият мозък. Булвест-2000, София.
Райнов, В. (1993). Символното поведение на човека. София.
Стоянов, В. (2017). Системен модел за изследване на психичния стрес в организационна среда: нов синтез. *Варненски свободен университет „ Черноризец Храбър*“, Варна.
Тодорова, Р. (2019). Хормоните- секретният код на здравето. Распер, София.
Berryman, C., Ferguson, C., Negy, C. (2018). Social media use and mental health among young adults. *Psychiatric Quarterly,* Vol. 89, No. 2, pp. 307–314.
Ferguson, M., Carlson, D., Boswell, W., Whitten, D., Butts, M., Kacmar, K. (2016). Tethered to work: A family systems approach linking mobile device use to turnover intentions. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 101, No. 4, pp. 520.
Fineberg, N., Menchón, J., Hall, N., Dell'Osso, B., Brand, M., Potenza, M. (2022). Advances in problematic usage of the internet research–a narrative review by experts from the European network for problematic usage of the internet.
Islam, M., Jannath, S., Moona, A., Akter, S., Hossain, M., Islam, S. (2021). Association between the use of social networking sites and mental health of young generation in Bangladesh. A cross-sectional study. *Journal of Community Psychology*, Vol. 49, No. 7, pp.2276–2297.
Kim, H., Lee, C., Yun, H., Im, K. (2015). An examination of work exhaustion in the mobile enterprise environment. *Technological Forecasting and Social Change*, pp. 255–266.
Organization World Health. (2014). Social determinants of mental health.
Tarafdar, M., Darcy, J., Turel, O., Gupta, A. (2015). The dark side of information technology. *MIT Sloan Management Review,* Vol. 56, No. 2, pp. 61.
Tarafdar, M., Pullins, E., Ragu-Nathan, T. (2015). Technostress: negative effect on performance and possible mitigations. *Information Systems Journal*, Vol. 25, No. 2, pp. 103–132.
Turel, O., Gaudioso, F. (2018). Techno-stressors, distress and strain: the roles of leadership and competitive climates. *Cognition, Technology & Work*, Vol. 20, No. 2, pp. 309–324.
Weintraub, P. (2014). The free-will fix: New brain implants can restore autonomy to damaged minds, but can they settle the question of whether free will exists? [online] (достъпно на: https://aeon.co/essays/how-new-brain-implants-can-restore-and-enhance-free-will)
Wise, R., Morales, M. (2010). A ventral tegmental CRF–glutamate–dopamine interaction in addiction. Brain Res, pp. 38–43.

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 120-127
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

РЕАКЦИЯТА НА ИНДИВИДА СРЕЩУ ИНФОРМАЦИОННОТО ПРЕТОВАРВАНЕ И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СЕГМЕНТИРАНЕ ЧРЕЗ ПСИХОГРАФСКИ ПРОФИЛИ

Росен Кутелов

Докторант*
Мениджър на маркетинговата агенция Прогрес консулт
София, ул. „Красна китка“ 15

rossen.koutelov@progressconsult.com

Резюме:

Електронният етап на комуникацията постави съзнанието на индивида в условията на свръхпретоварване. Нервната система на човека не е в състояние да обработва огромното количество информация. За да функционира нормално, личността трябва да има способи, чрез които да я „пресява“, като фокусира вниманието си само върху част от нея. Хипотезата е, че поради свои психологически специфики потребителите оформят групи със сходни черти на допускането на информация. За да се провери съществуването на подобни групи и да се открият характеристиките им, през периода 2001-2023 г. са проведени над 130 количествени проучвания, национално представителни за населението на страната или на определени групи от него, по метода на преките лични интервюта с прилагането на идентичен сет от индикатори, позволяващи чрез корелационни, факторни и клъстърни анализи да се открият групите според Психографските профили. Като резултат са открити 4 групи, идентични за България и за други държави, които по сходен начин реагират на информацията чрез насочване на вниманието си към онази част от нея, която най-пълно съответства на същността на личността. Това даде възможност субектите, произвеждащи информация – компании, държавни и обществени структури, да прецизират комуникацията си, да я направят по-ефективна и по-икономична като я ориентират към доминантен за целите си Психографски профил. Получените резултати показват, че всеки субект, произвеждащ информация, „придърпва“ към себе си потребителски групи със строго специфична структура, дефинирана от характеристиките на специфичната комуникация.

Ключови думи: Психографски профили; психология, сегментиране, комуникация; информационно претоварване; психография.

* Росен Кутелов е докторант по социология в Университета за национално и световно стопанство, с научен ръководител професор Вяра Стоилова

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 120-127
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THE INDIVIDUAL'S REACTION TO INFORMATION OVERLOAD AND THE NEED FOR SEGMENTATION THROUGH PSYCHOGRAPHIC PROFILES

Rossen Koutelov

PhD student [*]
Manager at the Marketing Research Agency „Progress consult“
15, “Krasna kitka”Str, Sofia

rossen.koutelov@progressconsult.com

Abstract:

The electronic stage of communication has put the individual's mind in overdrive. The human nervous system is not able to process the huge amount of information. In order to function normally, a person must have ways to "sift" it, focusing their attention on only a part of it. The hypothesis is that due to their psychological specifics, users form groups with similar features of information acceptance. In order to verify the existence of such groups and to highlight their characteristics, in the period 2001-2023, more than 130 quantitative surveys were conducted, nationally representative of the country's population or certain groups of it, by the method of direct personal interviews with the application of an identical set of indicators, allowing through correlation, factor and cluster analyzes to distinguish the groups according to the Psychographic Profiles. As a result, 4 groups were found, identical for Bulgaria and for other countries, which react to the information in a similar way by directing their attention to that part of it that most fully corresponds to the essence of the personality. This made it possible for entities producing information - companies, state and public structures - to refine their communication, make it more effective and more economical by orienting it towards a dominant Psychographic Profile for their purposes.

The obtained results show that each entity producing information "attracts" to itself user groups with a strictly specific structure defined by the characteristics of specific communication.

Keywords: Psychographic profiles; psychology, segmentation, communication; information overload; psychography.

[*] Rossen Koutelov is PhD student at the University of National and World Economy with supervisor professor Vyara Stiolova

Въведение

Едно от основните затруднения в съвремието, което изпитват всички субекти, произвеждащи и разпространяващи информация, е как да накарат отделния индивид измежду квадрилионите информационни елементи да обърне внимание точно на излъчваното от тях. Основавайки се на един от основните психологически изводи – че всеки индивид се стреми да постигне възможно най-голям баланс между предизвикателството (в случая – планините от информация) и своите способности (да възприеме и обработи тези планини от информация), беше изследвана възможността отделните индивиди да бъдат реално „включени“ в групи според общите характеристики на личността по отношение на възприемането на информацията. Ефектът от информационното претоварване еднозначно е обрисуван от психолозите: „*Информационно претоварване възниква, когато обемът на предлаганата информация надвишава ограничения човешки капацитет за обработка на информация. Резултатът са дисфункционални ефекти като стрес и объркване*“ (Eppler & Mengis, 2004). Ясно се формулират и конкретните характеристики на това претоварване, които буквално пречат на индивида да функционира нормално: „*Информационното претоварване е състояние, при което лицето, вземащо решение, е изправено пред набор от информация (т.е. информационен товар с информационни характеристики като като количество, сложност и ниво на излишност, противоречие и непоследователност), включваща натрупването на отделни информационни сигнали с различен размер и сложност, които възпрепятстват способността на вземащия решение за оптимално определяне на най-доброто възможно решение*“ (Roetzel, 2019) Но индивидът все пак е принуден да намери способи, чрез които в континюитет – а не спорадично, да се справя с проблема Ето защо целта на настоящия труд е да се проучи вероятността за съществуване на ясно изразено структуриране на населението според Психографските профили, което позволява информацията, насочена към индивида, да бъде произвеждана и разпространявана много по-ефективно, като бъде създавана и ориентирана към определена група според тези профили, която с най-голямо желание би я допуснала в съзнанието си.

Благата и негативите на безкрайното количество информация

Електронният етап на комуникацията (петият в историята на цивилизацията според Логан) (Logan, 2002) изправи човешките индивиди пред един нов, кардинален за тях проблем: как да функционират ефективно при разпространявания тотално непрекъсваем поток от информация. Никога досега в историята на човешката цивилизация личността не е била изправена пред подобно предизвикателство. Това претоварване е принципно нова характеристика, присъща на цивилизацията от началото на XXI век. Ето защо на огромния обем от информация все по-често започна да се гледа в негативен контекст. Както колоритно отбелязва още в далечната 2009 г. Пол Хемп в материала си със стряскащото заглавие „*Смърт от информационно претоварване*“, обобщавайки усещанията на отделния индивид в съвременната епоха: „*Потокът от информация, който ме залива всекидневно, изглежда ми причинява повече болка, отколкото да ми носи печалба. И не само входящата приливна вълна от имейл съобщения и RSS емисии ми причиняват мъка. Това е и огромният океан от информация, който се чувствам принуден да проуча, за да продължа да работя*“ (Hemp, 2024). На изпитание е подложен буквално капацитетът на личността като биологичен организъм. Очевидните лимити на способностите на човешкия индивид да обработва информация са добре известни: „*Нашата нервна система не е способна да обработва повече от 110 бита информация за секунда. Само за да ме чуете и да разберете какво казвам, вие се нуждаете да обработвате по 60 бита в секунда. Ето защо не можете да разберете повече от двама души, които ви говорят едновременно*.“ (Csikszentmihalyi, 2024)

В съвременните условия в един и същи миг на отделния индивид му „говорят“ едновременно много повече от двама души: говорят хората, с които общува в този момент, известието за ново писмо на компютъра, сигналът на социалната мрежа на телефона, радиото и т.н. Това даде повод на социолог като Зигмунт Бауман да обобщи: „*Възможностите на „неформалното общуване“ остават в общи линии непроменени поне от палеолита, а евтината комуникация наводнява и задушава паметта, вместо да я подхранва и стабилизир*а“ (Bauman, 1998), p.25. Неслучайно психолозите регистрират: „*Хората се сблъскват със съкрушително количество информация. Съзнанието е сложната система, която е еволюирала при хората за избиране на информация от това изобилие (к.м. – Р. К.), обработването ѝ и съхраняването ѝ. Информацията се появява в съзнанието чрез селективно инвестиране на вниманието. Веднъж разгледана, информацията навлиза в съзнанието, системата обхваща всички процеси, които протичат в съзнанието, като мислене, желание и чувства относно тази информация (т.е. познание, мотивация и емоция)*.“ (Jeanne Nakamura, 2014), p.242.

Подложен на непрестанния и тежък информационен натиск, индивидът е принуден да намери начин да се ориентира във все по-нарастващия брой информационни източници и във все по застрашително разширяващия се обем на информацията. Нелогично е да се предположи, че милиардите индивиди в

цивилизацията реагират по свой собствен, уникален начин на това предизвикателство. По-допустимо е да се търсят опции, показващи, че в общностите има ясно отдиференцирани групи, които по сходен начин (вътрешен за всяка от групите) си взаимодействат с информацията.

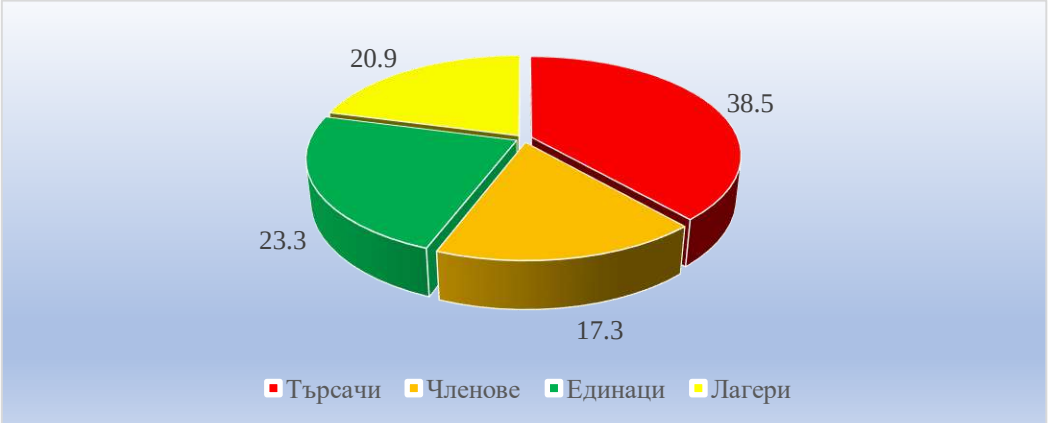
Методологията за дефиниране на групите от населението според Психографските профили

Очевидно е, че щом става въпрос за популацията като цяло, начинът да се регистрира наличието или отсъствието на всяка от чертите, приети за главни, е чрез представителни за населението проучвания. Но ако първата стъпка – съставянето на „списъка“ с най-чувствителните на комуникация черти на индивида, е сравнително лесна, втората стъпка – регистрирането на наличието или отсъствието им, е значително по-трудоемка, тъй като изисква създаването на сет от индикатори, чрез които да се „улавят“ тези черти. Създаването на този сет от индикатори – формулиране, апробиране, коригиране, отне 14 години, започвайки от 2001 г., и няколко десетки национално представителни за населението на България проучвания, всяко от които провеждано по метода на преките лични интервюта от маркетинговата агенция Прогрес консулт, основана през 1996 г. (Progress, 2024). От 2015 г. насам тази методология интензивно се използва в десетки проекти в практиката.

След създаването на ползотворния сет от индикатори, измерващи наличието или отсъствието на определени черти у индивидите, анализите на резултатите много бързо показаха, че действително потребителите се концентрират в само 4 групи според Психографските си профили. Всяка от тези групи притежава различна комбинация от черти, но и всяка група може да съдържа в себе си част от чертите, принадлежащи на хората от други групи. Подобно „застъпване“ на сегменти е много полезно от гледна точка на комуникацията, защото винаги, когато дадена група са определя като първостепенен Таргет на някаква комуникация, това означава, че има поне още една, при която макар и в по-малка степен присъстват някои от нейните черти.

Четирите групи според Психографските профили на населението и техните основни, специфични характеристики

В структурата на пълнолетното население на България беше регистрирано следното съотношение между групите (фигура 1) според Психографските профили (представени са данните от национално представително за пълнолетното население на България проучване, проведено по метода на преките лични интервюта, N=1030, Ноември 2019, тъй като този момент, е един от последните „спокойни“ мигове преди да настъпи периодът на глобалните катаклизми, започнали с пандемията COVID-19; през следващите години структурата им нямаше „чист“ вид, а беше повлиявана от твърде сложната обстановка, отразяваща се и върху обществата, и върху отделните индивиди, предизвиквайки определени промени в тях):

Фигура 1. ГРУПИ СПОРЕД ПСИХОГРАФСКИТЕ ПРОФИЛИ, в % от цялото пълнолетно население на България / *[GROUPS ACCORDING TO THE PSYCHOGRAPHIC PROFILES, in % of the entire adult population of Bulgaria]*

Специфични черти на всяка от групите:

Търсачи. Емоциите са една от най-силно отличаващите ги от останалите черти: няма друга група, при която представителите ѝ да изпитват такава висока степен на желание да си доставят наслади (и следователно – да плащат за тях), да изпитват вълнения. Поради факта, че са най-склонни да рискуват и с най-висока степен на самоувереност, в сравнение с останалите групи, Търсачите най-много сред всички имат желание да опитват нови неща. По-скоро са колективистично настроени. Чувстват се много добре в

някаква група – ако не като нейни лидери, то поне членовете на групата да изразяват одобрение на техните решения и действия. Мнението на останалите не е решаващо, но все пак е важно за тях.

Членове. Търсят най-вече топли отношения с другите. Емоциите – насладите в живота и забавленията, не са най-съществено за тях, стоят на по-ниска степен, отколкото при Търсачите, но все пак са видимо по-високи като значение, отколкото при Единаците и при Лагерите. Не съобразяват безкритично своето мнение/позиция/действие с референтите или с окръжаващите, а проявяват известна автономност в действията си. За тях съществено е да им бъде признато правото да имат собствено мнение, да бъдат „чути“ - макар след това да са склонни да приемат позицията на референта или на групата. Предпочитат комфорта – включително на отношенията в групата, отколкото да се затрудняват. Поради тази причина те се стремят всячески да избягват „сцени“ на сблъсъци, конфронтация, противопоставяне. В противовес се ориентират към „лежерното“ в живота, което предлага удобство, облекчение, премахва затрудненията.

Единаци. В най-ниска степен от всички се интересуват от мнението на другите – а също и от това, какво другите мислят за тяхното мнение. Абсолютно убедени в едноличната си правота, за тях неопровержим закон е собственото им мнение, което другите почти по никакъв начин не могат да променят. Не ги интересува дали другите ги уважават или не, дали ще имат добри отношения с тях или не. Водени от разбирането, че правотата винаги е на тяхна страна, те изпитват във висока степен чувство на превъзходство над „другите“, които не притежават (според тях) способности като присъщите за тях самите. Ето защо смятат, че „по-неспособният“ заслужава да бъде „наказван от съдбата“. Това е причината тях да ги привличат по-острите сблъсъци, ясно изразената конфронтация – защото за пореден път тези картини ще докажат едно от основните им собствени твърдения: който „не може“ заслужава да бъде победен.

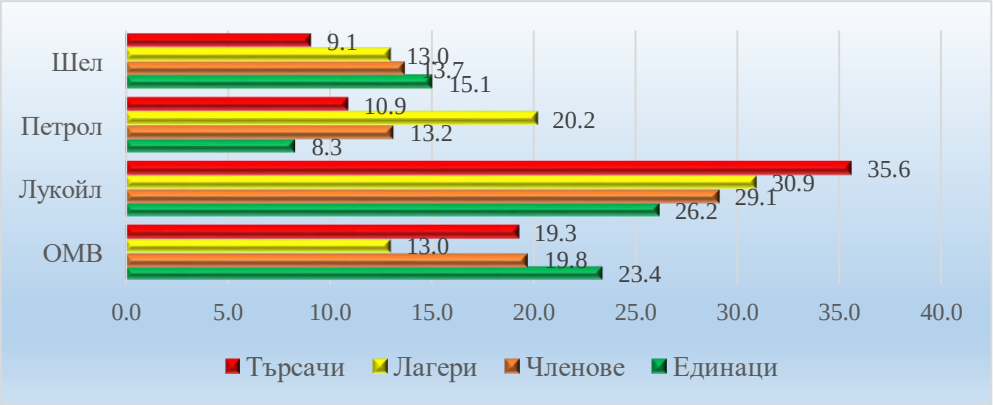
Лагери (Сачмени лагери). Най-несамоуверени и предпазливи измежду всички. Абсолютно задължителното условие за тях е да изпитват чувство за сигурност чрез вписването в някаква група. Поради тази причина проявяват най-изразена склонност сред всички да се съобразяват с мнението на други (референтите). Ключовото понятие за тях е Сигурност; поради това търсят ос, около която да се „въртят“ - и са по-малко склонни да се „откъсват“ от нея. Те са най-предпазливата група потребители, която много трудно поема някакви рискове. Това се съчетава и със сравнително ниската им самоувереност. Не са склонни да предприемат нещо, ако има опасност да претърпят загуба (дори ако има потенциал при успех да постигнат нещо непренебрежимо).

Психографските профили и „излъчвателите“ на информация

Реално групирането според Психографските профили представлява структуриране според наличието на сходни черти от същността на отделните личности. Тези черти се проявяват в предпочитанията на потребителите към определени продуктови или ценови категории, към специфични марки, културни явления, масови медии. Това, което е особено отчетливо видно, е, че всяка марка „придърпва“ към себе си точно определени потребители, принадлежащи в по-голяма степен към дадена група според Психографските профили. Тази доминантност е предизвикана от сигналите, които и в момента, и в исторически план, дадена марка или субект (бил той икономически, политически или културен) е подавал към множеството от индивиди. Тези сигнали са носели и носят определена смислова натовареност, заради която са отваряли клапаните на комуникационните си канали точно определен тип потребители. Те са идентифицирали източника като „себеподобен“, най-добре отговарящ на същността им, и затова са се „прилепвали“ към него заедно със „себеподобните“ други индивиди.

Психографските профили и „материалното“

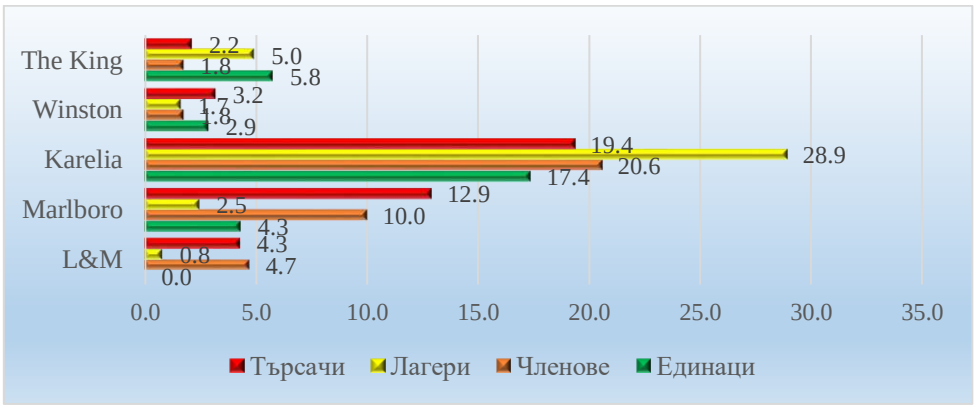
В нещо толкова свързано с всекидневието – зареждането на горива(данни от национално представително проучване за пълнолетните граждани на България, ползващи автомобили, проведено по метода на преките лични интервюта, N=994, Декември 2016) – Фигура 2, ще открием, че има диференцирано отношение на всяка от групите според Психографските профили към всяка от веригите:

Фигура 2. ПРЕДПОЧИТАНА ВЕРИГА БЕНЗИНОСТАНЦИИ - в % от съответната група според Психографските профили [*PREFFERD GAS STATION CHAIN – as % of the respective group]*

Данните кристално ясно показват, че сигналите на *Лукойл* се „разчитат“ в най-висока степен от Търсачите, сигналите на *Петрол* – в драстично по-висока от останалите степен от Лагерите, а тези на *ОМВ* – от Единаците. Това е категорично свидетелство, че отделните субекти са имали принципно различни схеми на комуникация – със силно различаващи се внушения и поради това те с абили „разчитани“ от съвсем различни групи от потребителите.

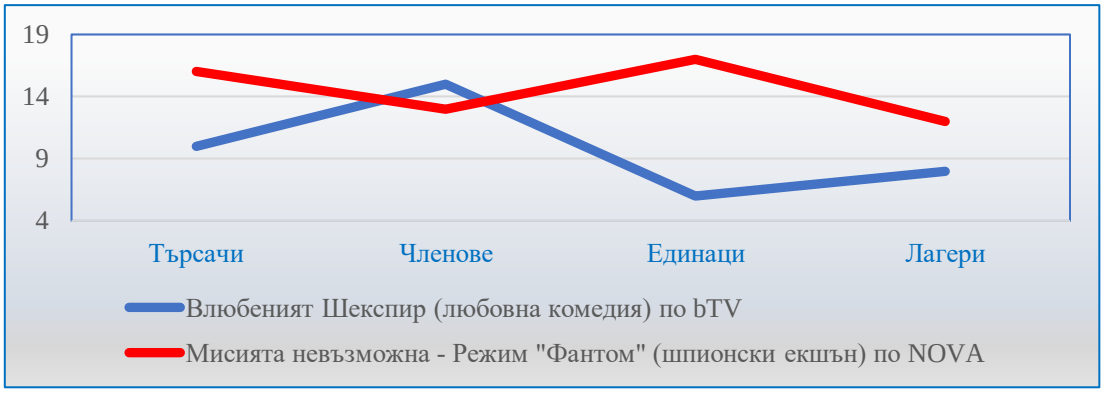
Ако излезем от търговските вериги и погледнем конкретни марки продукти – без значение дали те са витамини, сирене или цигари – Фигура 3 (данни от национално представително за пълнолетните граждани на България проучване, проведено по метода на преките лични интервюта, N=998, Август 2014 г.*),* ще открием същото диференцирано отношение на отделните групи според Психографските профили към индивидуалните брандове. И не е съществено дали съответната марка е пазарният лидер или играч със средно пазарно тегло: във всички случаи степента на привличане на представители на отделните Психографски групи е различна при всяка марка:

Фигура 3. ПРЕДПОЧИТАНА МАРКА ЦИГАРИ - В % от съответната група според Психографските профили / [*PREFERRED CIGARETTE BRAND – as % of all population]*

Психографските профили и „нематериалното“

През 2017 г. методологията за дефиниране на групите от населението според Психографските им профили беше приложена в пийпълметричната система на *Nielsen Admosphere* в България по предложение на медия агенцията *Аргент* (Argent, 2024). Включените в нея панелисти бяха индивидуално дефинирани като принадлежащи към определен Психографски профил. Това позволи абсолютно обективно да се наблюдава какви са предпочитанията на зрителите от всяка група към определени телевизионни канали, специфични типове предавания и към конкретни предавания. Тези наблюдения демонстрираха в каква огромна степен се различават търсенията и нагласите на представителите на отделните профили – и колко ефикасно може да бъде ориентирана към тях дадена информация, ако бъде съобразена с профила им – Фигура 4 (по данни от национално представително за пълнолетното население на страната проучване, провеждано съвместно от Прогрес консулт и Nielsen Admosphere, 2018 г.):

Фигура 4. АУДИТОРЕН ДЯЛ В % - ИГРАЛЕН ФИЛМ В НЕДЕЛЯ, 20.00 Ч. / *[AUDIENCE SHARE IN % - FEATURE FILM ON SUNDAY, 8.00 PM.]*

Специално при Единаците се наблюдава още по-засилен интерес към екшън-филма, което е в пълно съответствие с някои от главните особености на техния профил. Като изключително себеубедени в своята изначална правота и способности, Единаците с удоволствие наблюдават битки, сблъсъци, съревнование, конкуренция – тъй като им е приятно да виждат как силният побеждава (а те обичайно се асоциират с могъществото), а слабият е „бит“ заслужено, защото е слаб (непълноценен, не толкова кадърен като тях). Точно обратното е поведението на Членовете. Те са абсолютно единствената група, която в по-голямата си част е избрала да гледа романтичната комедия. И това е в пълно съгласие с някои от водещите черти на техния профил. Членовете ги отблъсква всяка форма на напрежение, дуелиране, кървене, страдание; тяхното желание е „да бъдат оставени на спокойствие“, а не – да треперят какво ще се случи в следващия момент на екрана.

Подходът с фокусирането основно върху Психографските профили, а не толкова – върху демографските характеристики, се използва все по-често и се доказва като все по-продуктивен. Това много ясно се споделя от редица автори, които са правили обширни изследвания върху населението, като например следният извод, направен от Ward, G., De Neve, J.-E., Ungar, L. H., & Eichstaedt, J. C., в анализа им *(Un)happiness and voting in U.S. presidential elections*.по повод на резултатите от президентските избори в САЩ през 2016 г.: „*Икономическите и психологическите процеси, установени по-рано, имат общо с това, че са генерирали или електорално капитализирали нещастието в електората, което се очертава като мощен предиктор на високо ниво за изборния резултат [на Доналд Тръмп] от 2016 г.*“ (Ward, Neve, Ungar, & Eichstaedt, 2024).

Едва ли може да бъде дефинирано по-ясно: психологическите процеси, а не – демографските характеристики, се превръщат в „мощен предиктор“. А това означава, че ако си в състояние да сегментираш успешно населението в изчистени групи според Психографските профили – си в състояние да композираш такава информация, която да бъде възприемана с по-голямо желание от него и като следствие – да го подтикне към определени, предвидими действия.

Заключение

Континюитетните проучвания сред населението позволиха да се установят механизмите, чрез които индивидите се справят с проблема с информационното претоварване в настоящата епоха. Успешно беше изведена структура на потребителите според Психографските им профили, а от спецификите на всяка от тези групи зависи дали и доколко представителите на всеки профил отварят комуникационните си канали за конкретно постъпваща към тях информация. Този механизъм е безотносителен към сферата, към която принадлежат излъчвателите на информация: той се задейства по един и същи начин спрямо която и да било постъпваща към индивида информация. Подобна негова характеристика следователно позволява на индивида по-успешно да „пресява“ съобщенията към него, а на излъчвателите на информация – да осъществяват по-ефективно комуникация с потребителите, съобразявайки се със спецификите на групата според Психографските профили, която представлява доминантен интерес за тях..

Литература/References

Bauman, Z. (1998). *Globalization. The Human Consequences, p.25.* Cambridge: Polity Press.

Eppler, M., & Mengis, J. (2004, November). The Concept of Information Overload: A Review of Literature From Organization Science, Accounting, Marketing, MIS, and Related Disciplines. *The Information Society: 20(5)*, 325-344. doi:10.1080/01972240490507974

Jeanne Nakamura, M. C. (2014). *Flow and the Foundations of Positive Psychology, p.242.* Claremont: Springer.
Logan, R. K. (2002). The Five Ages of Communication. *Explorations in Media Ecology 1 (1)*, 13-20.
Roetzel, P. G. (2019, 12). Information overload in the information age: a review of the literature from business administration, business psychology, and related disciplines with a bibliometric approach and framework development. *Business Research (2019) 12:479–522*, 479-522.
Ward, G., Neve, J.-E. D., Ungar, L. H., & Eichstaedt, J. C. (2024, 10 15). (Un)happiness and voting in U.S. presidential elections. *Journal of Personality and Social Psychology 120 (2)*, 370-383.

Уеб ресурси/Web resources

Argent, a. (2024, 10 15). Retrieved from argent-bg.com: https://argentgroup.bg/tap/
Csikszentmihalyi, M. (2024, 10 15). *www.ted.com*. Retrieved from https://www.ted.com/talks/mihaly_csikszentmihalyi_flow_the_secret_to_happiness
Hemp, P. (2024, 10 15). Retrieved from hbr.org: https://hbr.org/2009/09/death-by-information-overload
Progress consult, (2024, 10 15). Retrieved from www.progressconsult.com: https://www.progressconsult.com/novi_metodi.html

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 128-137
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПРОУЧВАНЕ НА МНЕНИЕТО НА МАЙКИ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ДИГИТАЛЕН МОДЕЛ ЗА РОДИТЕЛСКА ПОДКРЕПА

Елена Бачева

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по науки за образованието и изкуствата
Катедра „Предучилищна и медийна педагогика“[1]
БЪЛГАРИЯ, гр. София, бул.” Шипченски проход” 69А

elena.bacheva@namama.bg

Резюме:

Родителската подкрепа се отнася до ресурсите и компетенциите за отглеждане на деца, но у нас не е обект на политики и липсват качествени национални програми. Дигиталните инструменти будят нарастващ научен интерес на запад заради положителното им въздействие върху родителските компетентности. Решенията на български са малко, научни изследвания не бяха открити. Създаден е тестов модел „Дневникът на мама и татко – електронен дневник“, подпомагащ грижите и проследяването на детското здраве и развитие. Целта на предварителното изследване е да се верифицира дизайна му като се проучи мнението и оценката на ползвателите му. Проведено е анкетно проучване сред 119 майки с профили в електронния дневник. Според получените резултати, около половината от анкетираните майки използват основните раздели и функционалности на модела и поставят висока оценка на неговото качество. За висок процент от 35 майки, отговорили и на 2 допълнителни въпроса, моделът помага в полагането на правилните грижи за детето и ги прави по-спокойни и уверени като родители. Тези данни насочват към възможността за положителен ефект на тестовия модел върху родителската самоефикасност, но са необходими допълнителни проучвания, за да бъде доказано това.

Дигиталните решения имат потенциала да играят важна роля в подкрепата за българските родители посредством знания и инструменти, базирани на научно-доказаните родителски практики и стратегии и да подпомогнат колаборацията между родители и специалисти.

Ключови думи: родителска подкрепа, приложения за родителство, дигитални технологии.

[1] Елена Бачева е докторант по предучилищна и медийна педагогика с научен ръководител проф. Любослава Пенева

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 128-137
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

SURVEY OF MOTHERS' OPINIONS ON THE USE OF A DIGITAL MODEL FOR PARENTAL SUPPORT

Elena Bacheva

PhD student
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Education and Arts Sciences
Department of Preschool and Media Pedagogy[2]
BULGARIA, Sofia, 69A Shipchenski Prohod Blvd.

elena.bacheva@namama.bg

Abstract:

Parental support refers to the resources and competencies for raising children, but it is not a subject to policies ин Bulgaria and there is a lack of national programs. Digital tools are of growing scientific interest worldwide because of their positive impact on parenting competences. There are few solutions in Bulgarian, and no scientific studies have been found on this matter. A test model "Mom and Dad's Diary – Electronic Diary" has been created, supporting the care and monitoring of children's health and development. The purpose of the preliminary study is to verify its design by studying the opinion and assessment of its users. A survey was conducted among 119 mothers with profiles in the electronic diary. According to the results obtained, about half of the surveyed mothers use the main sections and functionalities of the model and give a high rating to its quality. For a high percentage of 35 mothers who also answered two additional questions, the model helps in providing the right care for the child and makes them feel calmer and more confident as parents.These data direct towards the possibility for a positive effect of the test model on parental self-efficacy, but further studies are needed to prove this.

Digital solutions have the potential to play an important role in supporting Bulgarian parents through knowledge and tools based on scientifically proven parenting practices and strategies and to support collaboration between parents and specialists.

Keywords: parental support, parenting apps, digital technologies

[2] Elena Bacheva is a PhD student in Preschool and Media Pedagogy with a supervisor Prof. Lyuboslava Peneva

Въведение

Родителската подкрепа се определя като набор от (услуги, програми, интервенции) дейности, насочени към подобряване на начина, по който родителите възприемат и изпълняват ролята си на родители, както и към разширяване на набора от техните ресурси и компетенции за отглеждане на деца (включително информация, знания, умения и социална подкрепа) (Daly, 2015, Световна банка, 2019, Devaney, 2022). Отнася се до родителското образование в отглеждането на децата (Daly and Bray, 2015, цит. по Devaney, 2022), родителските практики и връзката родител-дете (Devaney, 2022) – които са 3 основни елемента на родителските компетентности. Обект е на политики, реализирани в много страни чрез програми и услуги за родители.

У нас, по оценка на (Световна банка, 2019), нивото на политиките за родителска подкрепа е от ниско до умерено, със силен акцент върху специфично за секторите консултиране на родители, като тази тенденция се запазва и към 2024 г.. Липсва единен стандарт или насоки за съвременните родителски знания и практики, основани на пълноценната грижа за ранното детско развитие, както и координиращо звено за родителска подкрепа. Основната универсална, насочена към всички родители услуга е ограничена в рамките на националната програма за Майчино и детско здраве, а предвидените в нормативната рамка възможности в образователната и социалната система не се използват ефективно.

Много български автори (Пенева, 2015, Димитрова, 2018, Вълчева, 2019, Ужиканова, 2022) говорят за необходимостта от повече внимание върху родителската подкрепа, създаването на обща рамка на ранното детско развитие, формални училища и образователни модули за родители, но напредъкът на фона на политическите трусове у нас е бавен. Едва през 2023 г с приемането на Националната стратегия за детско и юношеско здраве и педиатрична грижа – 2030 и създаването на постоянна междуведомствена работна група за планиране и координиране на политиките за ранно детско развитие се наблюдава крачка напред към превръщането на ранното детско развитие и здраве в национален приоритет.

На този фон нараства използването на родителски приложения, улесняващи грижите за здравето и развитието на бебето и детето, както и броят на научните изследвания, имащи за цел да идентифицират тяхното въздействие върху родителството и детското развитие. Тенденциите на запад са да се анализират налични продукти с цел да се идентифицират тези, които са качествени (Virani, 2019, Canário, 2022). Резултатите от някои проучвания дават основание на дигиталните технологии да се гледа като на възможност за улесняване на достъпа до родителски интервенции и повишаване на родителската самоефикасност. (Shorey , 2019; Outhwaite, 2023), разбирана като убеждението на родителите, че могат да бъдат успешни в своята роля и влиянието си върху здравето и развитието на своето дете (Matthews, 2022). Въпреки че българските родители използват приложения за периода 0-3 г, включително са налични и няколко български, не са открити научни проучвания на дигитални технологии за родители в България за този или за други периоди на родителството.

Основните цели на родителската подкрепа са подобряване на усещането на родителите за увереност в собствения им капацитет (Rodrigo, 2016), което се свързва с родителската самоефикасност, както и предлагане на ресурсите, необходими за осигуряване на петте компонента на пълноценна грижа (Brito, 2017; nurturing-care.org, 16.06.2024)*:* грижа за здравето, храненето и хигиената, но и знанията за ранното детско развитие, ранното стимулиране и позитивната дисциплина (Световна банка, 2019). Мотивация за създаването на тестовия модел „Електронен дневник“ е възможността да бъде използван за постигане на тези цели. На етапа на тестови модел, „Дневникът на мама и татко – електронен дневник“ подпомага грижите и проследяването на детското здраве и развитие в периода от 0 до 1 година на детето. Изследването се фокусира върху втората цел на родителската подкрепа и по-конкретно, начинът, по който да бъдат предоставени необходимите за пълноценна грижа ресурси, под формата на съдържание и функционалности.

Дизайн на тестовия модел

На база на научни доказателства за влиянието на родителството и родителските практики върху детското развитие и здраве е изведена Теоретична Рамка на родителската подкрепа през първата година, състояща се от 3 основни образователни звена: наблюдение, насърчаване и консултиране на здравето и развитието на детето в ранна възраст, към всяко от които има 3 раздела. Към тях е прибавено допълнително звено „Спомени“, което не е образователно на този етап.

Таблица 1. Образователни звена и раздели на тестовия модел *[Educational units and chapters of the test model]*

Образователно звено /родителска цел	**Раздели**
Наблюдавам детското здраве и развитие	Растеж; умения; поведение
Насърчавам детското здраве и развитие	Хранене; режим; отзивчиви грижи
Консултирам детското здраве и развитие	Профилак.прегледи; притеснения; боледуване

Информацията към всеки раздел е визуализирана и разпределена по възраст на детето под формата на отваряем инфостикер с възможност за добавяне на родителски бележки, снимка и създаване на дневник (емпатичен подход за мотивиране на отговорно родителско поведение). Разработена за тест е допълнителна функционалност - тракери за водене на ежедневни записки и изчисляване на интервалите между кърмене, смяна на пелени и др. В началото на тестовия модел е предложен само тракер за кърмене, като впоследствие са добавени и други тракери. За да използват електронния дневник, родителите са поканени да си създадат профил като въведат имейла и име, име на детето, дата на раждане на детето и град. Профилът може да бъде безплатен и пълен. Безплатният профил позволява на потребителите да се запознаят с всички функционалности на електронния дневник, но ограничава достъпа им само до някои от инфостикерите и тракерите. При пълния се предоставя достъп до цялото съдържание и функционалности. За целите на изследването пълният профил е бил отключен за част от респондентите, а друга част са получили достъп до такъв като са направили покупка през сайта shop.namama.bg. Електронният дневник е уеб-приложение и достъпът до него се осъществява посредством браузера на всяко електронно устройство на потребителя. Основни точки на комуникацията му към потенциални ползватели в периода на изследването са били сайта namama.bg, книгата „Дневникът на мама и татко“, едно онлайн училище за родители, фейсбук и 2 репортажа по Нова телевизия.

Емпирично изследване

Цел и хипотеза на изследването

Целта на предварителното изследване е да се верифицира дизайна на модела „Дневникът на мама и татко – електронен дневник“ като се проучи общата оценка и мнение на ползвателите му и степента на тяхната ангажираност и удовлетвореност при използване на модела.

Методи на изследването

Социологичен метод. Крос-секционно анкетно проучване чрез авторски онлайн въпросник с осем затворени и два отворени въпроса и рейтингова скала от 1 до 6. Въпросникът е качен онлайн през google формуляри.

Статистически метод. За разпределението на стойностите в наборите от данни,е използван честотен статистически анализ. За обработка на резултатите и изработване на графиките е използван софтуерен пакет Microsoft Office Excel и google формуляри.

Въпросникът включва:

Клеймо за време

Имейл адрес

- Имате ли регистрация в електронния бебешки дневник? (затворен въпрос)
- Имате ли платена версия? (затворен въпрос)
- Кога се регистрирахте - възраст на детето? (затворен въпрос)
- Кой раздел или раздели на електронния дневник ползвате най-много? (затворен въпрос)
- Кои функции ползвате? (затворен въпрос)
- Вашата оценка за приложението от 1 до 6 (рейтингова скала)
- Имате ли коментари, забележки или препоръки, които могат да ни помогнат да подобрим дневника? (отворен въпрос)
- Емоцията на вашите писма ни помага да продължаваме напред. Ако желаете, напишете ни своето откровено усещане от това да ползвате приложението. (отворен въпрос)

Допълнени през ноември 2023 г:

- Можете ли да кажете, че електронният дневник ви прави по-спокойни и уверени като родители? (рейтингова скала)
- Можете ли да кажете, че електронният дневник ви помага да полагате правилните грижи за здравето и развитието на детето? (рейтингова скала)

Процедура на изследването

Линкът към въпросника е качен и достъпен през профилите на ползватели на тестовия модел или чрез изпращане до желания респондент. Една част от респондентите са достъпили и попълнили въпросника по собствена инициатива, а други са били поканени да го попълнят за целите на настоящото изследване. Пълният период, в който са попълвани въпросниците към изследването е 26 май 2022 г - 15 април 2024 като междувременно моделът е бил надграждан в съответствие с отговорите като е следван „lean“ модел на разрастване. Предложение към майки да се регистрират в дневника и да попълнят анкетата е направено на 7.02.2023 г. по време на родителски уебинар, а регистрираните в рамките на 3 дни профили са отключени безплатно – безплатен пълен профил. Покана за попълване на въпросника е изпратена до мейлите на регистрирани потребители в края на ноември 2023 г., когато към анкетата са добавени два допълнителни въпроса. Тогава не са отключвани профили в замяна на попълнена анкета.

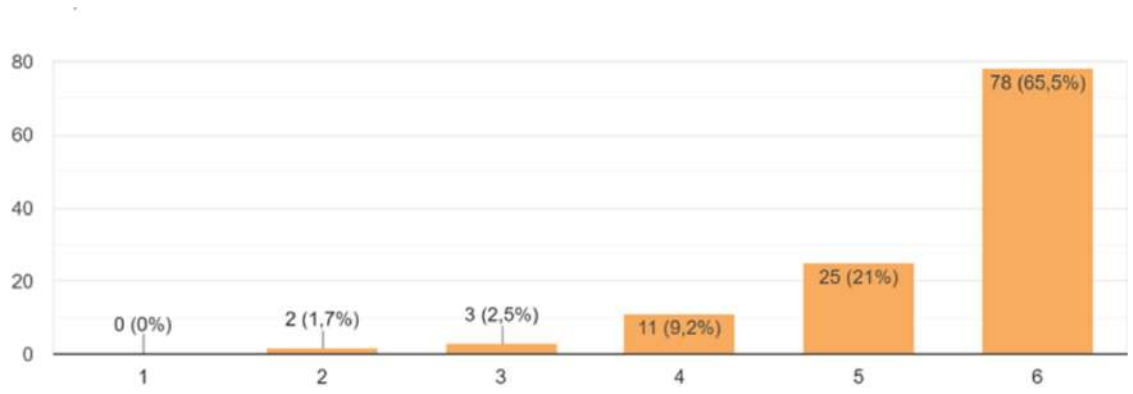
Извадка

Участниците в изследването са 119 българо-говорящи майки с регистрация в електронния дневник. Извадката включва бременни жени и майки с деца на възраст до 6 месеца към момента на регистрация. Само 3 деца са над 3 месеца. Жените са се съгласили с политиките за личните данни към него по време на своята регистрация. За целите на изследването, профилите на анкетирани майки са разделени в описаните по-горе три категории, представени в Таблица 1. 35% от жените с тестов профил са били бременни към момента на попълване на анкетата и съответно само са разгледали и оценили модела и са отговорили кои раздели биха ползвали.

Таблица 2. Категории на създадените потребителски профили в тестовия вариант на електронния дневник [*Users'profile categories in the test variant of the digital diary]*

Профил	**Брой анкетирани майки**	**% от всички анкетирани майки**
Пълен закупен профил	32	27%
Пълен тестови профил	64	53%
Безплатен профил	23	19%
Общо попълнени анкети	119	100%

Резултати и обсъждане

Фигура 1. Оценка на тестовия модел от майките *[Test model assessment by mothers]*

Фигура 1 показва оценките по брой и процентното съотношение на майките. Тестовият модел е оценен високо от 86,5% от попълнилите анкетата майки.

Таблица 3. Средноаритметична оценка на модела по типове потребители *[Arithmetic mean of the model by user type]*

Група потребители	Оценка
закупени пълни профили	5,13
тестови пълни профили	5,83
безплатни профили	4,91
Всички	5,46

Отворен въпрос

Единият от двата отворени въпроса е следният: „Имате ли коментари, забележки или препоръки, които могат да ни помогнат да подобрим дневника?“. Отговорите към него са дадени предимно от майките със закупен пълен профил и съдържат:

Общи предложения към създателите на модела, несвързани с оценката Докладване на технически проблеми с тракерите. Докладване на технически проблеми при изтеглянето на PDF. Препоръки за добавяне на нови тракери: тракер за сън, тракер за захранване, тракер за медикаменти и за добавяне на растежни криви и сумарни статистики за храненето с шише. Препоръки да се качват повече от една снимка към всяко събитие в дневника

Две майки споделят, че се налага да използват и други приложения, поради липсата на тези функционалности в модела. Две майки споделят, че не са доволни от приложението, поради ограничения брой статистики към тракерите, в сравнение с чуждоезичното приложение babycare, или поради неудобство при ползването му.

Таблица 4. Кой раздел или раздели ползвате най-много? [*Which chapter or chapter did you mostly use?]*

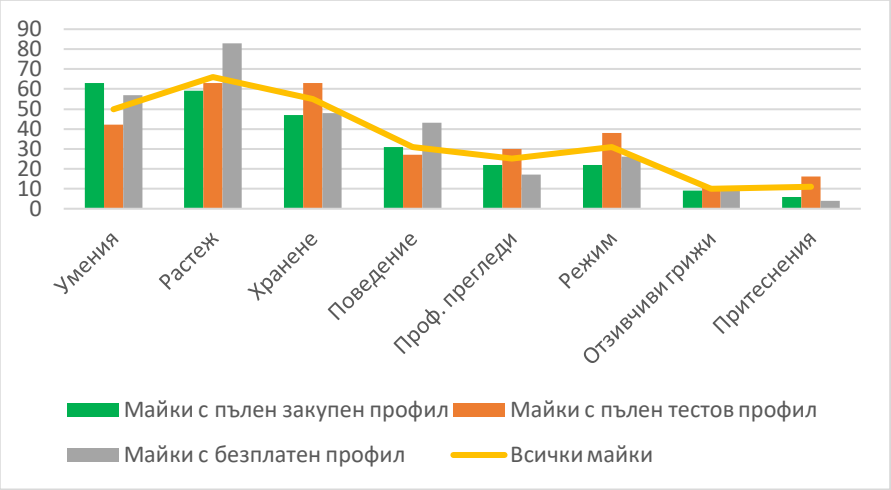
	Майки с пълен закупен профил		Майки с пълен тестов профил		Майки с безплатен профил		Всички майки	
	Брой ползватели	% майки	Брой ползватели	% майки	Брой ползватели	% майки	Брой ползватели	% майки
Умения	20	63%	27	42%	13	57%	60	50%
Растеж	19	59%	40	63%	19	83%	78	66%
Хранене	15	47%	40	63%	11	48%	66	55%
Поведение	10	31%	17	27%	10	43%	37	31%
Проф. прегледи	7	22%	19	30%	4	17%	30	25%
Режим	7	22%	24	38%	6	26%	37	31%
Отзивчиви грижи	3	9%	7	11%	2	9%	12	10%
Притеснения	2	6%	10	16%	1	4%	13	11%
Брой отговори	83		184		66		333	
Брой майки		32		64		23		119

На Таблица 4 е представена степента на използване на модела по раздели и по профили на майки. Майките с безплатен профил са имали достъп само до отключените инфостикери и тракери, за да се запознаят с модела. Във всяка възраст и раздел е имало поне един отключен инфостикер.

Коефициент на ангажираност

За целите на изследването, коефициент на ангажираност с даден елемент се дефинира като съотношението в проценти между броя ползватели на един елемент и общия брой ползватели на модела. Коефициентът на ангажираност с раздел „Растеж“ при майки с безплатен профил е 83 и показва степента

по скалата от 1 до 100, в която раздел „Растеж“ е бил използван от тях към момента на попълване на въпросника.

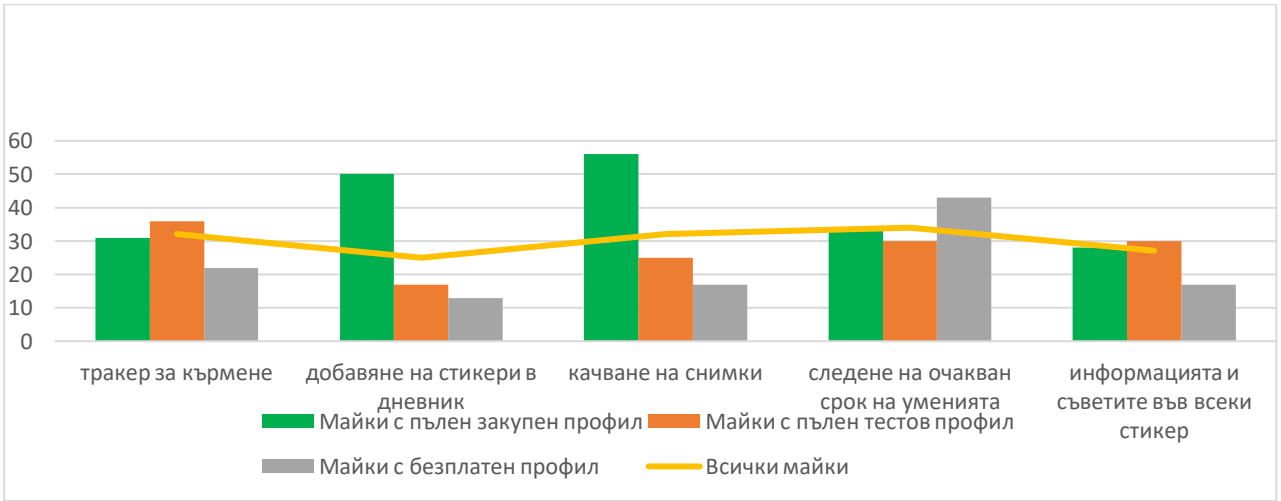

Фигура 2. Коефициент на ангажираност с раздели [*Engagement coefficient by chapters]*

От гледна точка на целите на модела, този коефициент показва доколко изпълнима или изпълнена е целта на модела „Електронния дневник“ да активира у родителите използването на всички ресурси, необходими за осигуряването на пълноценна грижа. Коефициентът на ангажираност с раздел „Отзивчиви грижи“ сред майките с безплатен профил е сред най-ниските в електронния дневник и Графика 2 показва, че тази тенденция се запазва и при другите профили на потребители. Това означава, че моделът не успява да изпълни целта си по отношение на един от ключовите елементи на пълноценната грижа – отзивчивите родителски грижи.

Според дефиницията в Рамката за пълноценна грижа на СЗО, Уницеф и Световната банка, отзивчивостта представлява „наблюдаване и реагиране на движенията, звуците, жестовете и словесните искания на децата“. Проявата на отзивчиво поведение от родителите или грижещите се за детето се осъществява в контекста на общуването и играта по време на ежедневните интеракции с него като например при хранене, игра, къпане. Отзивчивите грижи са важен стимул на всички области на развитието – когнитивно, езиково, социално-емоционално и фино моторно

(*https://nurturing-care.org/wp-content/uploads/2021/03/Proposed_indicators.pdf)*

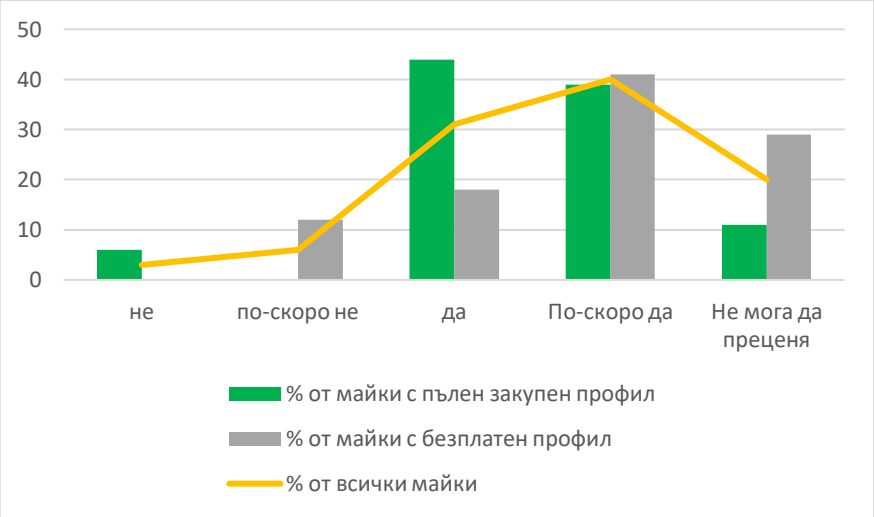

Фигура 3. Коефициент на ангажираност с функционалности [*Engagement coefficient by functionalities]*

На горната фигура се вижда, че създаването на дневник чрез стикерите и снимки ангажира само родителите, които сами са закупили дневника, докато останалите функционалности са почти еднакво атрактивни за ползвателите от различните профили и успяват да ги ангажират. Желаната цел би била по-голям процент майки да бъдат ангажирани с кърмене и проследяване на развитието на тяхното дете.

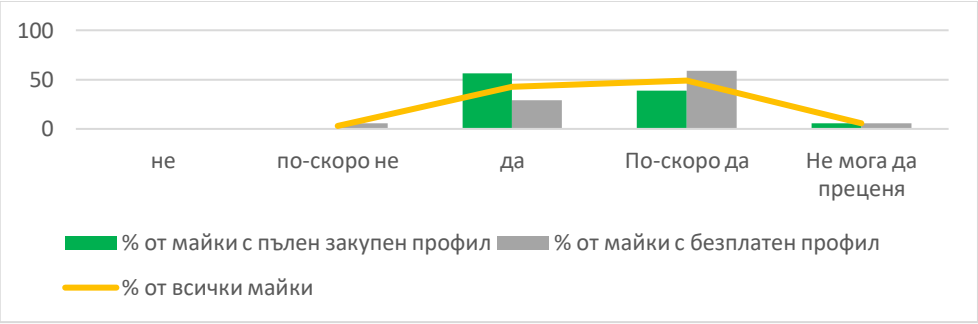
Степен на удовлетвореност от модела

През м. ноември 2023 г въпросникът е допълнен с два въпроса от типа рейтингова скала, целящи да отговорят в каква степен родителите се чувстват удовлетворени, че моделът им помага да полагат правилните грижи за детето и им дава повече спокойствие и увереност като родители. На въпросите са отговорили 35 майки, от които половината са с пълен закупен профил, а останалите – с безплатен профил. Резултатите показват, че от всички анкетирани, 91% дават положителен отговор на въпроса дали електронният дневник им помага да полагат правилните грижи за здравето и развитието на детето, а 71% дават положителен отговор на въпроса дали електронният дневник ги прави по-спокойни и уверени като родители. Съответно в групата майки с пълен закупен профил тези проценти са по-високи от средното за двете групи, а именно 94% и 83%, което показва, че след използване на пълната версия на модела, степента на удовлетвореност от него нараства.

Фигура 4. Можете ли да кажете, че електронният дневник ви прави по-спокойни и уверени като родители? *[Can you say, that the digital diary makes you calmer and more confident as parents?]*

На фигура 4 се вижда, че и двете групи майки отговарят положително на въпроса, но в групата майки с пълен закупен профил повече майки са отговорили без колебание с „да“.

Фигура 5. Можете ли да кажете, че електронният дневник ви помага да полагате правилните грижи за здравето и развитието на детето? *[Can you say that the electronic journal helps you provide the right care for your child's health and development?]*

На фигура 5 се вижда, че и двете групи майки отговарят положително на въпроса, но в групата майки с пълен закупен профил, както и при предходния въпрос, повече майки са отговорили без колебание с „да“.

Родителска самоефикасност

Двата допълнителни въпроса, отнасящи се до степента на удовлетвореност от модела, са зададени на малка извадка от майки, половината от които без пълен профил, а въпросите съдържат желания отговор. В резултат, получените данни могат да бъдат неточни. Въпреки това, тяхната категоричност насочва към потенциала на модела да удовлетвори усещането на родителите, че могат да бъдат успешни в своята роля. Тези показатели са свързани с т.нар. родителска самоефикасност, чието изследване изисква различен подход и не е включено в настоящия материал.

Родителската самоефикасност е убеждението на родителите, че могат да бъдат успешни в своята роля и влиянието си върху здравето и развитието на своето дете. Високата родителска самоефикасност е основна и измерима цел на родителската подкрепа. Използва се при оценка на родителски интервенции, включително дигитални, защото високите нива на докладвани от родителите самоефикасност са асоциирани с позитивна връзка родител-дете, родителско ментално здраве и добри резултати при развитието на децата (Matthews, 2022). За измерването на родителската ефикасност е нужно да се избере подходяща скала и резултатите да се разгледат през демографския и психографския профил на респондента, за да се отчете въздействието на различните фактори, оказващи влияние върху родителството.

Заключение

Около половината от анкетираните майки използват основните раздели и функционалности на модела и поставят висока оценка на неговото качество. Има данни за положителен ефект на тестовия модел върху родителската самоефикасност, но са необходими допълнителни проучвания, за да бъде доказано това. Тестовият модел има потенциала да допринесе за подкрепата на родителите в България посредством знания и инструменти, базирани на научно-доказаните родителски практики и стратегии и да подпомогне колаборацията им с тяхното обкръжение от близки помощници и специалисти.

Литература/References

Britto, P. R., Lye, S. J., Proulx, K., Yousafzai, A. K., Matthews, S. G., Vaivada, T., ... & Bhutta, Z. A. (2017). Nurturing care: promoting early childhood development. *The lancet*, *389*(10064), 91-102.

Canário, A. C., Byrne, S., Creasey, N., Kodyšová, E., Kömürcü Akik, B., Lewandowska-Walter, A., ... & Leijten, P. (2022). The use of information and communication technologies in family support across Europe: A narrative review. *International journal of environmental research and public health*, *19*(3), 1488.

Daly, M., Bray, R., Bruckauf, Z., Byrne, J., Margaria, A., Pecnik, N., & Samms-Vaughan, M. (2015). *Family and parenting support: Policy and provision in a global context*. United Nations

Daly, M., & Bray, R. (2015). Parenting support in England: The bedding down of a new policy. *Social Policy and Society*, *14*(4), 633-644.

Devaney, C., Christiansen, Ø., Holzer, J., MacDonald, M., Matias, M., & Salamon, E. (2022). Child, parent or family? Applying a systemic lens to the conceptualisations of Family Support in Europe. *European Journal of Social Work*, *26*(2), 335–347. https://doi.org/10.1080/13691457.2022.2146308

Dimitrova, D. (2019). Motherhood psychology in the context of obstetric care [Димитрова, Д. (2019). Психология на майчинството в контекста на акушерските грижи. Варна. Издателска къща “Стено]. (In Bulgarian).

Matthews, J., Millward, C., Hayes, L., & Wade, C. (2022). Development and validation of a short-form parenting self-efficacy scale: me as a parent scale (Maaps-SF). Journal of Child and Family Studies, 31(8), 2292-2302.

Outhwaite, L. A. (2023). App-based support for parental self-efficacy in the first 1,000 days: A randomized control trial. *Frontiers in Psychology*, *13*, 998170.

Peneva, L. (2015). Pedagogy of the early childhood [Пенева, Л. (2015). Педагогика на ранното детство, София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“]. (In Bulgarian).
Rodrigo, M. J. (2016). Quality of implementation in evidence-based positive parenting programs in Spain: Introduction to the special issue. *Psychosocial Intervention*, *25*(2), 63-68.
Shorey, S., Ng, Y. P. M., Ng, E. D., Siew, A. L., Mörelius, E., Yoong, J., & Gandhi, M. (2019). Effectiveness of a technology-based supportive educational parenting program on parental outcomes (part 1): randomized controlled trial. *Journal of Medical Internet Research*, *21*(2), e10816.
Ujikanova, E. (2022). Supported early childhood development – potential for sustainability throughout childhood and into adulhood. [Ужиканова, Е. (2022). Подкрепеното ранно детско развитие – потенциал за устойчивост през детството и в зряла възраст. Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки”].(In Bulgarian)
Valcheva, E. (2019). Early childhood development - a determinant of health and quality of life in the modern society. [Вълчева, Е. (2019). Ранното детско развитие–детерминанта на здравето и качеството на живот в съвременното общество. Социална медицина, (2), 9-12.]. (In Bulgarian).
Virani, A., Duffett-Leger, L., & Letourneau, N. (2019). Parenting apps review: in search of good quality apps. *Mhealth*, *5*.

Уеб ресурси/Web resources

Katz, H. (2019). Parenting support: Key transformational instrument for children policies and human development. [Кац, Х. (2019). Подкрепа на родителите: Ключов и трансформиращ инструмент на политиките за децата и човешкото развитие, Световна банка]. 28.10.2024.
Nurturing care framework. [Рамка за пълноценна грижа]. *https://nurturing-care.org/wp-content/uploads/2021/03/Proposed_indicators.pdf, 28.10.202.*

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 138-147
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

КОМУНИКАЦИЯ И ОБЩНОСТНА ДИНАМИКА В СПОДЕЛЕНИТЕ ПУБЛИЧНИ ПРОСТРАНСТВА В СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ

Антония Павлова[1]

Докторант
Институт по философия и социология (ИФС)
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1000, Ул. „Московска“ 13а

antonia.pavlova@gmail.com

Резюме:

Онлайн комуникацията е основният движещ механизъм на общностното усещане (или липсата на такова) във виртуалните групи в социалните медии. Тъй като те са почти изцяло лишени от друг вид интеракция (съществуват, разбира се, изключения със събирания на живо и участие в събития, анонсирани в общността), характеристиките на тази комуникация определят живота на групата, нейната стойност и влияние – както върху отделния индивид, така и върху малки или по-големи части от обществото.

Взимайки предвид кардинално значимото влияние на социалните медии като източник на информация, преживяване и взаимодействие с другите, е важно да наблюдаваме и изследваме как общуваме, когато общуваме онлайн? И каква среда, какви междуличностни, общностни и мета значения се раждат и развиват в тези виртуални социални групи.

Настоящата разработка си поставя за цел да изследва характеристиките на комуникацията и последващата от това общностната динамика и смисъл в няколко групи в социалната мрежа Фейсбук, основани на база различна тематика и цели. Разгледани и анализирани качествено са български групи с публичен достъп, в които участниците в общия план не се познават, а споделят общи интереси и ценности. Групите са изследвани от една страна като отделни случаи, а от друга са търсени мета връзки, прилики, разлики и прозрения на база направения анализ между тях. Работата се развива в посока интегриране на набор от няколко призми, през които е правено изследването, сред които теорията на Транзакционния анализ, теорията на Ейбрахам Маслоу за човешките потребности, развитието на виртуални общности и общностно усещане в тях.

Ключови думи: комуникация във Фейсбук групи, виртуална общност, Транзакционен анализ.

[1] Антония Павлова е докторант по социология към Център за емпирични социални изследвания на ИФС с научен ръководител доц. д-р Албена Накова

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 138-147
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

COMMUNICATION AND COMMUNITY DYNAMICS IN THE SHARED PUBLIC SPACES IN SOCIAL MEDIA

Antonia Pavlova[2]

PhD student
Institute of Philosophy and Sociology (IPS)
Bulgarian Academy of Science
BULGARIA, Sofia 1000, 13a „Moskovska“ Str.

antonia.pavlova@gmail.com

Abstract:

Online communication is the primary driver of the sense of community (or lack thereof) in virtual social media groups. Since they are almost entirely devoid of any other kind of interaction (there are, of course, exceptions with live gatherings and participation in events announced in the community), the characteristics of this communication determine the life of the group, its values and influence – both on the individual, as well as on small or larger parts of society.

Given the pivotal influence of social media as a source of information, experience and interaction with others, it is important to observe and examine how we communicate when we communicate online? And what environment, what interpersonal, communal and meta meanings are born and developed in these virtual social groups.

The present work aims to investigate the characteristics of communication and the subsequent community dynamics and meaning in several groups in the social network Facebook, based on different themes and goals. It examines and qualitatively analyzes Bulgarian groups with public access, in which the participants generally do not know each other, but share a common interest and values. The groups were studied on the one hands as individual cases, and on the other, meta-connections, similarities, differences and insights were sought based on the analysis. The work develops in the direction of integrating a set of several prisms through which the research was done, including the theory of transactional analysis, Abraham Maslow's theory of human needs, development of virtual communities and sense of community.

Key words: communication in Facebook groups, virtual community, transactional analysis.

[2] Antonia Pavlova is a PhD student of sociology at the Social Survey Research Center of IPS with scientific supervisor Assoc. Prof. Dr. Albena Nakova

Въведение

Активната роля на социалните мрежи като среда за комуникация или процес на социално взаимодействие (Михайлов и Тилкиджиев, 1996) буди изследователски интерес, както от гледна точка на спецификите на комуникационния процес, така и поставяйки явлението в контекста на общностните характеристики на социалните медии. Като отиват отвъд функцията на традиционните медии да бъдат източник на информация, създадена от специалисти, които получават финансово възнаграждение за работата си, социалните медии живеят в полето на потребителско създавано и споделяно съдържание от една страна и междуличностните и общностни взаимоотношения от друга. Тоест в естеството на социалните медии през фокуса на съдържанието, генерирано в тях, съществуват едновременно две явления - публично оповестена информация (пост, история, др.) и социално взаимодействие (комуникация, взаимоотношение, обуславяне и др.) на база тази информация.

Предмет на настоящото изследване са именно взаимодействието и взаимното обуславяне между комуникацията между потребителите и общностното усещане и динамика в български Фейсбук групи с различен профил. В тази пресечена точка разглеждаме индивида като част от общност и общността като резултат от комуникацията между индивидите. И по своя естествен начин настоящото изследване се превръща в един диалог между социологически и психологически постановки, в който се ражда нов, мета изследователски смисъл.

Методология

Анализът на Фейсбук групите съчетава няколко изследователски полета: 1. *Анализ на съдържанието*; Има за цел да постави семантичния контекст с едно рамково понятийно описание на наблюдаваната действителност (Драгоева, 1998). Зададените категории са дефинирани на база типологизиране на постовете в петте групи за разглеждания период и търсенето на връзка на темите със създаване и развитие на общностно усещане; 2. *Изследване на (микро) случаи*; Всяка от петте Фейсбук групи се разглежда като микро случай сама по себе си, преди да се обвърже с останалите в търсене на общи закономерности.; *3. Естествено* (Генова 1999:18) *наблюдение*; Изследването на групите носи и осмислянето на комуникацията в тях от гледна точка на един дълъг период на наблюдение от страна на автора, който излиза извън конкретната разглеждана времева рамка.; 4. *Анализ на комуникацията на база теорията за транзакционния анализ*; Настоящото изследване включва анализ на функционалното ниво на транзакциите, които протичат в комуникацията между членове на Фейсбук групите. Това е техният външен, наблюдаем аспект (Брекар и Окс, 2015: 56), т.е. видимите послания и проявление; 5. *Изследване на комуникацията през призмата на теорията на Ейбрахам Маслоу за човешките потребности*.

Изследователски фокус

В полезрението на изследването попадат пет български Фейсбук групи с публичен достъп с различна тематична определеност, която обхваща някои от основните сфери на живота: здраве, образование, професионално развитие и себереализация и начин на живот. Анализът обхваща преглед на всички постове за период от една седмица в периода 22-28.04.2024 с фокусирано внимание и анализ на топ 5 от постовете във всяка група от гледна точка едновременно на най-висока ангажираност (реакции) и най-много коментари в тях. Разгледани са следните Фейсбук групи:

1. Помощ за завръщане на село. Заедно с децата и по-смело. - 201,7К члена към момента на анализ на групата; https://www.facebook.com/groups/301115728554447/
2. Free Фрийлансъри (Свободни професии) / Freelancers - 121,7К члена към момента на анализ на групата; https://www.facebook.com/groups/531924677003178/
3. Група за народна медицина / Medicina Natural – 125,6К члена към момента на анализ на групата; https://www.facebook.com/groups/392407279553804/
4. За качествена и иновативна образователна система – 44,5К члена към момента на анализ на групата; https://www.facebook.com/groups/zaKachestvenaiInovativnaObrazovatelnaSistema/
5. Клуб на предприемача – 40,7К члена към момента на анализ на групата; https://www.facebook.com/groups/clubofentrepreneursbg/

Изборът на точно тези групи е определен от една страна от тяхната водеща позиция в тематичните сфери, които обитават (едни от най-посещаваните и активни групи за съответната сфера), а от друга от субективното решение на автора на изследването, който е наблюдател на групите от дълго време. Възможността за това общо наблюдение над комуникацията извън изследвания период дава допълнителна стойност на настоящото изследване и обогатява осмислянето на резултатите. В работата е интегрирано и едно друго намерение и то е в посока на осмисляне как могат да диалогизират и взаимно да се допълнят за едно по-обогатяващо откритие социологическата и психологическата парадигма.

Цел на изследването

Изследването си поставя за цел, през съчетаването на няколко изследователски подхода, да открие пресечени точки между същността на общуването в социалните мрежи, и по-конкретно във Фейсбук, и развитието на общностна динамика в групите и да изведе едно качествено разбиране за комуникацията и социалната действителност в тях.

Изследователски въпроси

Изборът на изследователски методи е продиктуван от въпросите, които си поставя изследването и от разбирането за това какъв би могъл да бъде един ефективен подход за проверка на главната хипотеза:

А) Основен въпрос:

- По какъв начин са свързани комуникацията и общностната динамика в отворените групи със свободен достъп във Фейсбук?

Б) Подвъпрос:

- Влияят ли его състоянията на участниците, типа транзакции в социалното взаимодействие между членовете, както и човешките потребности, видими в основата на единиците общуване (постове и коментари), върху общностната динамика и усещането за общност и по какъв начин?

В) Хипотеза:

- Една ефективната комуникация от по-високите нива на пирамидата за човешките потребности в съчетание с хармонично присъствие на постове, коментари и микро диалози от членове във водещи его състояния на Възрастния, Свободното Дете, Обгрижващия Родител и умерено присъствие на Нормативния Родител и Адаптираното Дете са предпоставка за развитие на виртуална общност и позитивна общностна динамика.

Теоретична основа

Социологическата перспектива

Във виртуалните мрежи съществува едно много специфично, динамично развиващо се социално действие и взаимодействие, което се нуждае от и провокира изследователския интерес. В него откриваме идеята на Фердинанд Тьонис (1887) за постоянната взаимовръзка на волите не отделните хора и взаимодействието, което се ражда от не. Това социално действие и взаимодействие е носител на смисъл – активен, значим, индивидуален, както и общностен смисъл, - реализиран през писмената комуникация между членовете. То е и източник на взаимното утвърждаване помежду ни (Тьонис, 1887), на утвърждаването ни като личности, но и като общност - „общност на дружбата“ с достатъчно често и непринудено общуване, за да се поддържа общностното чувство (Тьонис, 1887).

Настоящото изследване се фокусира върху диалогичността на този общностен смисъл от гледна точка на неговата очевидност (Вебер, 1968), но и на нейната многопластова природа. Това е опит за едно пряко разбиране (Вебер, 1968) на различните аспекти във виртуалната комуникация, в което изследователят е наблюдател на видимата част от процеса.

За мрежите и хората

Мрежите, които се създават в социалните медии, променят публичната среда и този колективен разум (Солис, 2012), който се проявява в реално време, създава и развива общности с връзка между членовете и „чувство за принадлежност и значимост“ (Солис 2012: 27). В тях в по-малка или в по-голяма степен, в зависимост от типа виртуална общност, важат сходни принципи за общностно чувство: членство, значимост в групата и значимост на групата за участващия, посрещане на нуждите и споделена развитието на емоционална връзка (McMillan & Chavic, 1986), както и обмен на информация, стоки и услуги, усещане за дълг да се допринесе за общността (Blanchard & Markus, 2004).

Без съмнение това са въобразени общности (Андерсън, 1983), защото всеки един участник не познава по-голямата част от останалите членове, но има представа за дадената общност – защо сме се събрали, каква е целта на тази Фейсбук група (как аз я разбирам), какъв е моят интерес и нужди, които мога да посрещна, какъв е или би могъл да бъде моят принос. При тях е налице едно хоризонтално другарство (Андерсън, 1983) и макар да не е изразено в дълбочината, възможна в една реална общност, то има своя потенциал. Включително да прерасне в жива „сила“.

От другата страна на това колективно общностно усещане стои индивидът със субективното му усещане за образа си, който гради в общността. При наличието на достатъчна виртуална *социабилност* (Preece, Maloney-Krichmar & Abras, 2003) тази общност влияе на начина, по който той се възприема и реализира собственото си презентиране (Goffman, 1959). Индивидуалните несъзнавани стремежи за мотивиране на конкретно впечатление, особено силно изразени в социалните медии, и комуникацията, която възниква от тях, образуват едно отделно явление, по-голямо от собствения им сбор, в което може да се огледа конкретната виртуална общност и да намери ключови характеристики на облика и същността си.

Социални послания и взаимодействие в социалните мрежи - връзки с полето на психологията

Настоящият анализ приема визията, че социалната реалност не е нещо, което е конструирано отвън, а е субективно конструиран и преживян продукт (Мирчев 2007: 139), който носи универсален смисъл в полето на отворените Фейсбук групи. В този контекст теорията за транзакционния анализ на Ерик Бърн (1961) е един стойностен инструмент, който позволява да се изследва в цялост, на едно социално ниво тази комуникация и да се изведат общи прозрения за социалната динамика във виртуалната общност. Тук можем да подкрепим намерението на изследването със социологическа перспектива и да гледаме на социалните взаимоотношения във Фейсбук групите през гледната точка на Знаниецки (1971), че тук фокусът не са самите индивиди, а универсалният прочит на комуникацията като общностно явление. Това е прочит на универсалните символи и универсалния смисъл (Мийд, 1963), който в транзакционния анализ е свързан със социалните, видимите послания или функционалното ниво на комуникация (Брекар и Окс, 2015).

Според американския психиатър с канадски произход Ерик Бърн (Bern 1961:17) в човешкото съзнание съществуват три *его състояния* (възможно е повече от едно в даден момент) или аспекти на личността, които представляват система от чувства, която се свързва с поведенчески модели. Тези его състояния са:

1. Родител, което „прилича на поведението на родител към децата, за които се грижи“ (Брекар & Окс, 2015: 63). То от своя страна се разделя на два аспекта, единия структуриращ, организиращ, критикуващ, наказващ а другия обгрижващ, успокояващ, даряващ внимание и любов. Наречени са Нормативен Родител (НР , пример: „…не пишете глупости, че се излагате.“) и Обгрижващ Родител (ОР, пример: „Поздравления! Много хубава марка.“);

2. Възрастен (В), което е „нашият рационален, разумен, здравомислещ аспект“ (Брекар & Окс, 2015:57) (пример: „Има проблем с рекламите във fb от около месец.“);

3. Дете – проявлението на чувствата и поведението, типични за едно дете, спрямо външните събития, което его състояние също се разделя на два аспекта: реагиращото спонтанно Свободно Дете (СД, пример: „Голяма веселба! Ха наздраве!“) и Подчинено Дете (ПД). Самото ПД се състои от други два подаспекта в зависимост от това дали се подчинява или бунтува на натиска, който идва отвън: Адаптирано Подчинено Дете (АПД, пример: „Също така не бях и оставена да говоря.“) и Адаптирано Бунтовно Дете (АБД, пример: „Кой каза, че няма законно право?“).

В нашето изследване приемаме като поведенчески модел комуникацията в групите и след анализ на его състоянията разгръщаме изследването към други три конструкта в рамките на теорията за транзакционния анализ: а) *знаците на признание* (ЗП) в техния положителен (+) и отрицателен (-) аспект, както и условност или безусловност, които се приемат за *единица за социално действие* (Berne, https://ericberne.com/transactional-analysis); б) *транзакциите* като *единица за социално взаимодействие* (Berne, https://ericberne.com/transactional-analysis/) и всъщност размяна на знаци на признание (Брекар и Окс, 2015: 105); в) позициите в *драматичния триъгълник* (ДТК) –Жертва, Преследвач и Спасител (Карпман 1968, цит. по Брекар & Окс, 2015: 202) като инструмент за анализ на психологическите игри – следващи една след друга допълващи се скрити транзакции, чиито край може да бъде предвиден (Бърн, 1964). Без претенции за откриване на цялостни психологически игри, настоящото изследване включва наблюдение върху тези динамики заради тяхната значимост и отношение към смисъла и емоционалното състояние на индивидите, участващи в диалога, а оттук и върху цялостното усещане за динамиката в общността.

Общувам, защото се нуждая от нещо

Настоящото изследване стъпва на идеята за универсалност на човешките потребности и тяхната йерархията (Фиг. 1), определена в теорията на Ейбрахам Маслоу за мотивацията на личността (1943). Предизвиква интерес възможността да се разгледа създаването и развитието на една Фейсбук общност от гледна точка на тези потребности, тъй като виртуалната същност на социалното взаимодействие предполага доброволно участие във Фейсбук групите и следване единствено личен интерес в участието (пасивно или активно) в тях – който може да бъде обвързан с конкретна нужда. В работата търсим отговор на въпроса дали и по какъв начин нивото на нуждата, която се очаква да бъде посрещната, има отношение към общностната динамика в групата.

Фигура 1. Пирамида на Маслоу за човешките потребности *[Pyramid of Maslow for human needs]*

Резултати

Основните изводи от изследването на комуникацията в петте Фейсбук групи са направени на база резултатите в Таблица 1:

Таблица 1. Анализ на его състоянията (ЕС), знаците на признание, ниво на потребностите според теорията на Е. Маслоу, транзакциите, и наблюдаваната динамика в посока психологически игри през концепцията за драматичния триъгълник, както и общи изследователски наблюдения в петте разглеждани Фейсбук групи. *[Analysis of ego states (ES), signs of recognition, level of needs according to E. Maslow's theory, transactions and observed dynamics in the direction of psychological games through the concept of the dramatic triangle, as well as of general research observations in the five reviewed Facebook groups.*

1 - Завр. на село	ЕС публикуващ	Потребност по Е. Маслоу	ЗП Транзакции (Т)
Пост 1	В + СД	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + Т: Успоредни (Усп.) – В-В, СД-СД, СД-ОР
Пост 2	СД + В	Сигурност	ЗП: Условни + и рядко условни - Т: Усп. – В-В, СД-ОР, микродиалог в коментар НР - НР
Пост 3	СД	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + Т: Усп. – СД-СД, администраторът - като НР
Пост 4	В	Сигурност	ЗП: Условни + и - Т: Усп. – В-В, Пресечени (Прес.) – В-НР; динамика, наблюдаема през ДТК
Пост 5	АПД	Любов и принадлежн.	ЗП: Условни + Т: Усп. – АПД-АПД, АПД-ОР
Изследователски наблюдения			
·Комуникацията е поставена в по-високите нива на пирамидата на Маслоу ·Преобладават успоредните транзакции ·Динамиките в посока психологически игри са редки и се осъществяват като единични микродиалози ·НР се появява по-рядко в сравнение с другите ЕС, като администраторът влиза в тази роля ·Знчително присъствие на СД, липсва АБД			
2 – Фрий-лансъри	ЕС публикуващ	Потребност по Е. Маслоу	ЗП Транзакции
Пост 1	В	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. – В-В, единични бройки Прес. В-НР
Пост 2	СД + В	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + и – Т: Усп. – СД-ОР, микродиалог с Прес. СД-В и СД-НР
Пост 3	В	Сигурност	ЗП: Условни + и – Т; Усп. – В-В, както и Прес. – В-СД

Пост 4	В, НР	Сигурност	ЗП: Условни – и + Т: Усп. – В-В, НР-НР; Прес. в микродиалог: НР - АБД
Пост 5	В	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. – В-В, Прес. В - АПД
Изследователски наблюдения			
·Ниско ниво на ангажираност в групата спрямо бройката членове ·Преобладаващо присъствие на В в комуникацията, последвано от НР ·Ниско ниво на усещане за общност ·Липсва динамика в посока психологически игри			
3 – Нар. медицина	ЕС публикуващ	Потребност по Е. Маслоу	ЗП Транзакции
Пост 1	АПД	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. – АПД-АПД, АПД-ОР
Пост 2	В, анонимен	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. – В-В, Прес. – В-ОР
Пост 3	В	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. - В
Пост 4	АПД, В	Сигурност	ЗП: Условни + и -, Безусловни + и - Т: Усп. – АПД-НР, АПД-ОР, В-В
Пост 5	В, АПД	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Усп. – В-В, АПД-НР, АПД-ОР
Изследователски наблюдения			
·Преобладаващите ЕС са на В и АПД, резонират с естеството на групата ·В коментарите преобладават В и ОР ·Комуникацията е кратка - "стимул - отговор" (Бърн, 2022), - не се наблюдават микро диалози ·Консистентно ниво на психологическите нужди в постовете			
4 –Образ. система	ЕС публикуващ	Потребност по Е. Маслоу	ЗП Транзакции
Пост 1	НР, ОР, АБД	Уважение	ЗП: Условни + и – Т: Усп. - предимно НР-НР и АБД-НР, АБД-АБД, по-малко НР-ОР, Прес. – ОР-В; АБД-В, интензивна динамика, наблюдаема през ДТК
Пост 2	В, анонимен	Сигурност	ЗП: Условни – и + Т: Усп. – В-В, Прес. в микродиалози – В-НР, В-АБД, динамика, наблюдаема през ДТК
Пост 3	В, АБД, АПД, НР	Сигурност	ЗП: Условни – и +, Безусловни – Т: Усп. във всички ЕС на публикуващия, Прес. В-АБД, В-НР и НР-В, динамика, наблюдаема през ДТК
Пост 4	В, НР, АБД, анонимен	Сигурност	ЗП: Условни + и – Т: Усп. – НР-НР, АБД-НР, АБД-АБД, пресечени В-НР
Пост 5	АПД, АБД, НР	Уважение	ЗП: Условни + и – Т: Усп. – НР-НР, АБД-АБД, АПД-НР, наблюдаема динамика през ДТК
Изследователски наблюдения			
·Динамично преминаване през различни ЕС в постовете ·Висок интензитет на транзакциите в коментарите и микро диалозите ·Често наблюдаема динамика през ДТК ·Смислово поляризиране по отношение на заложената общностна ценност "качествена"			
5 – Клуб на предпр	ЕС публикуващ	Потребност по Е. Маслоу	ЗП Транзакции

Пост 1	В	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + Т: Преобладаващо Усп. - В-В
Пост 2	В	Сигурност	ЗП: Условни + Т: Преобладаващо Усп. – В-В; Прес – В-ОР, В-НР, В-СД
Пост 3	В	Уважение	ЗП: Условни + Т: Преобладаващо Усп. - В-В, Прес. – В-НР, В-СД
Пост 4	В	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + и – Т: Усп. – В-В, Прес. – В-СД, В-НР, В-ОР
Пост 5	В	Самоусъвър-шенстване	ЗП: Условни + и – Усп. – В-В, Прес. – В-НР, В-АБД
Изследователски наблюдения			
·Преобладава его състоянието В в комуникацията ·Значителен превес на най-високото ниво потребности според теорията на Маслоу ·Преобладават успоредните транзакции ·Наблюдава се акцент на НР при пресечените транзакции			

С цел обогатяване на анализа, допълнително са изведени поредица тематични индикатори (Таблица 2), които обхващат типовете постове, наблюдавани в комуникационния поток, и които могат да бъдат свързани с развитието на общностно чувство у членовете на групата. Отделно от това, интерес представлява и нивото на лично присъствие на публикуващия даден пост с наличие на снимка или снимка от собствена дейност/събитие/преживяване, което активира общностното чувство.

Най-активни в споделянето на себе си се оказват членовете на групата „Помощ за завръщане на село“. При „Фрийлансър“-ите най-често срещани са постове за търсене на подкрепа срещу заплащане, както и представяне на себе си с цел предлагане на услуга. Не е неочаквано в групата за „Народна медицина“ най-голям интензитет да имат постовете с търсене на подкрепа и помощ под формата на съвет, както и споделянето на полезна информация. В Групата „За качествена и иновативна образователна система“ най-многобройни са постовете за представяне на себе си с цел предлагане на услуги, а за групата „Клуб на предприемача“ това е търсенето на съвет и мнение.

Таблица 2. Седмичния интензитет на типовете постове, изведени на база прегледа на всички постове за разглеждания период и същевременно имащи отношение към сформирането и развитието на общностно усещане. *[Weekly intensity of the types of posts, derived based on the review of all posts for the considered period and at the same time related to the formation and development of a sense of community.]*

ГРУПА	1 – Завр. на село	2 – Фрий -лансъри	3 - Нар. медицина	4 - Образ. система	5 – Клуб на предпр.
Брой публикации в седмицата	304	202	180	64	35
Споделяне на лична снимка и/или снимка от собствена дейност, събитие, преживяване	31%	5%	4%	0%	0%
Споделяне (нетърговско) на себе си - лична снимка, дейности, др.	41%	0%	14%	5%	3%
Споделяне на себе си (търговско), предлагане на услуга	0%	36%	3%	34%	20%
Търсене на съвет, мнение	17%	10%	33%	9%	40%
Споделяне на мнение и/или преживяване в конкретно събитие	2%	1%	1%	9%	3%
Търсене на подкрепа / помощ - безвъзмездно	5%	0%	0%	3%	20%
Търсене на подкрепа/помощ - изпълнител срещу заплащане	0%	52%	0%	6%	6%
Споделяне на полезна информация	11%	0%	31%	14%	3%
Пост, свързан с ценности, емоционални преживявания и др.	25%	0%	18%	19%	6%

Обсъждане

Видяхме че, различните фейсбук групи са различни общности със специфична динамика като общностното усещане и характеристиките за общност имат различен интензитет на проявление. Тоест можем да заключим, че една Фейсбук група е в по-голяма степен *общност* от друга. По отношение на общите закономерности, могат да бъдат направени няколко извода:

Комуникация от его състоянието на СД работи положително за насърчаване усещането за принадлежност и значимост в общността. На противоположния полюс стои група, в която преобладава комуникацията през Възрастния. Макар и в по-голяма степен предпазена от психологически игри, една такава Фейсбук група не носи забележимо усещане за принадлежност и ангажираност с общността.

Ако свържем тези наблюдения с изследването на комуникацията през пирамидата на Маслоу за човешките потребности, виждаме, че комуникацията от по-високите нива на пирамидата благоприятства развитието на една положителна динамика в общността. От друга страна е видимо, че една общност може да съществува и на по-ниските нива на човешките потребности – какъвто е примерът с групата „За качествена и иновативна образователна система“ или „Група за народна медицина“, но това не води до по-силно общностно чувство, което да се проявява в комуникацията.

Стимулът за диалога в общността са постовете, които публикуват членовете. От това през кое его състояние е комуникиран даден пост, отделно от носения смисъл, в значителна степен зависи как ще се развият реакциите и комуникацията в коментарите. Наблюдаваме, че включване на повече от едно его състояние в даден пост по-скоро е предпоставка за провокиране на пресечени транзакции, както и на динамика, видима през ДТК, т.е. в посока наченки на психологически игри. Този тип комуникация от своя страна намалява усещането за принадлежност към едно колективно „ние“. Което не означава, че в една Фейсбук група и общност не е добре да има полемика, както се потвърждава в „Клуб на предприемача“, но е необходимо друго условие, поддържащо стабилността на общността - като например активно включване на его състоянието на Възрастния, което да балансира динамиката.

Заключение

Идеята да се изследва комуникацията във Фейсбук групи от гледна точка едновременно на социологически и психологически перспективи има за цел да изведе допълнителни значения и разбиране за същността на общуването в социалните медии. Приемаме, че това ще даде един нов, нетрадиционен поглед над динамиката в групите, който очертава една любопитна, ценна картина на случващото се. Такава би могла да подпомогне по-доброто разбиране на това защо и как общуваме онлайн и от какво зависи, както и динамиката на тази комуникация и стойността на тази комуникация.

И, ако си позволим да очертаем образа на една динамична, положително развиваща се общност във Фейсбук, можем да кажем, че в нея бихме открили постове през по-високите нива на пирамидата на Маслоу, наличие на комуникация включително и през Свободното Дете, включване на Възрастния от гледна точка на поддържане на диалога в една балансирана цялост и проява на уважение между членовете на общността, както и включване на Нормативния Родител в лицето на администраторите на групата за регулиране на взаимоотношенията. В тази общност биха се наблюдавали повече успоредни транзакции, а пресечените не биха преминавали „горещата линия“ на психологически игри. Смисълът на постовете и коментарите би носил стойност на участниците, за да проявява публиката знаци на признание към публикуващия - реакции, коментари, споделяния и те да са преобладаващо положителни. В една такава общност ще срещаме регулярно постове със споделяния на себе си и дейността си, както и постове с ценности, лични снимки и видеа или такива от лични дейности и преживявания, в нея ще се търсят и споделят мнения и съвети.

Литература / References

Anderson, B. (1998). *Imagined communities*. [Андерсън, Б. *Въобразените общности*. “Критика и хуманизъм”, 20-24]. (In Bulgarian)

Berne, E. (2022). *Games people play*. [Бърн, Е. (2022). *Игрите, които хората играят*. „Изток-Запад“, 27-50]. (In Bulgarian)

Berne, E. (1961). *Transactional Analysis in Psychotherapy*, Sovenir Press LTD, 17-25. https://www.scribd.com/doc/127862399/Transactional-Analysis-in-Psychotherapy-Eric-Berne; retrieved on 6.06.2024.

Blanchard A., Markus M. (2004). *The Experienced “Sense” of a Virtual Community: Characteristics and Processes*. The DATA BASE for Advances in Information Systems, 35 (1) (Winter), 65.

Brekar, F., Oks, L. (2015). *A big book of transactional analysis.* [Брекар, Ф., Окс, Л. (2015). *Голяма книга за транзакционния анализ*. ARS София, 55-207] (In Bulgarian)

Dragoeva, R. (1998). In: *Communication – semiotic, psychological and syneidetic reading*. [Драгоева, Р. (1998). В: Деянов. П. (1998). *Комуникацията – семиотичен, психологически и синейдетичен прочит*. Фосфорус, 233]. (In Bulgarian).
Genova, J. (1999). *Introduction to sociology*. [Генова, Ж. (1999). *Въведение в социологията*. ПУ „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, 18]. (In Bulgarian).
Goffman E. (1959). In: Kaplan A. & Haenlein M. (2009). *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*. Business Horizons (2010) 53, 59—68. Kelley School of Business, Indiana University. doi:10.1016/j.bushor.2009.09.003
McMillan D. & Chavis D. (1986). *Sense of Community: A Definition and Theory*. Journal of Community Psychology, 14, 6-15.
Mead, G. H. (1963). In: *Sources of sociology*. [Мийд, Дж. Х., (1963). В: Фотев, Г. (1998). *Извори на социологията*. „Идея“ към Частен колеж „Тракия“, 249-279]. (In Bulgarian).
Mihailov, St., Tilkidjiev, N. (1996). *Encyclopedic dictionary of sociology*. [Михайлов, Ст., Тилкиджиев Н. (1996). *Енциклопедичен речник по социология*, М-8-М, 205]. (In Bulgarian)
Mirchev, M. (2007). *Texts. Invitation for sociology*. [Мирчев, М. (2007) *Текстове. Покана за социология.* М-8-М, 139]. (In Bulgarian).
Preece, J., Maloney-Krichmar, D. and Abras, C. (2003). *History of Online Communities*. In: Karen Christensen & David Levinson (Eds.), Encyclopedia of Community: From Village to Virtual World. Thousand Oaks: Sage Publications, 1023-1027.
Solis, B. (2012). *The new business model*. [Солис Б., (2012). *Новият бизнес модел*. Рой Комюникейшън, 14-27] (In Bulgarian)
Tönnies, F. (1887). In: *Sources of sociology*. [Тьонис, Ф. (1887). Във: Фотев, Г. (1998). *Извори на социологията*. „Идея“ към Частен колеж „Тракия“, 132 – 184]. (In Bulgarian).
Weber, M. (1968). In: *Sources of sociology*. [Вебер., М. (1968). Във: Фотев, Г. (1998). *Извори на социологията*. „Идея“ към Частен колеж „Тракия“, 158 – 184]. (In Bulgarian).
Znaniecki, F. (1971). In: *Sources of sociology*. [Знаниецки, Ф. (1971). Във: Фотев, Г. (1998). *Извори на социологията*. „Идея“ към Частен колеж „Тракия“, 229-248]. (In Bulgarian).

Уеб ресурси/Web resources

Bern E., Official website; https://ericberne.com/transactional-analysis/, accessed on 8.06.2024
Maslow A. H. (1943). *A theory of human motivation.* Internet resource developed by Green Ch., York University, ISSN 1492-3713; https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm; accessed on 10.06.2024

ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ТОМ ПЕТИ
ФУНДАМЕНТАЛНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ: ПОТЕНЦИАЛ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ ЗА РЕШАВАНЕ НА АКТУАЛНИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ
ISSN 2683-0868 (Online) Том 5, май 2024 г., 148-156
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННО УЧЕНЕ

Добрин Добрев[1]

Докторант
Философски факултет
СУ „Св. Климент Охридски“
1504 София, бул. "Цар Освободител" 15

dobrin.dobrev@phls.uni-sofia.bg

Резюме:

Цел на тази статия е да изследва взаимовръзката между дигиталната трансформация и организационното учене чрез систематичен обзор на литературата и качествено изследване на интервюта с лидери и експерти. Дигиталната трансформация и въвеждането на изкуствен интелект (ИИ), се разглежда като ключов фактор за ефективността, стратегическото планиране и иновациите в организациите. Организационното учене играе централна роля в успешното внедряване на дигитални технологии и в организационното развитие, като очертава необходимостта на цялостните програми за обучение и ефективни системи за управление на знанията. Използваният метод включва систематичен преглед на изследвания, публикувани между 2020 и 2024 г., както и качествен анализ на интервюта с експерти в областта. Анализът показва, че успешната дигитална трансформация е тясно свързана със стратегическото планиране, културата на иновации и организационната гъвкавост. Основните теми, идентифицирани в литературата, включват повишена ефективност, подобрено вземане на решения, непрекъснато учене, управление на знанията и бърза адаптация към промените. Емпиричните изследвания показват, че лидерите трябва да създадат иновационна култура, да инвестират в продължаващо обучение и да насърчават споделянето на знания за успешна интеграция на ИИ. Резултатите имат ценни практически и теоретични приложения в следващи изследвания и научни проекти, както и в организациите, подчертавайки необходимостта от стратегическо планиране и организационно учене за оптимално осъществяване на дигиталната трансформация и използването на ИИ.

Ключови думи: дигитална трансформация, изкуствен интелект (ИИ), организационно учене, организационно развитие.

[1] Добрин Добрев е докторант по Трудова и организационна психология с научен ръководител проф. дпсн Снежана Илиева

DIGITAL TECHNOLOGIES: BENEFITS AND RISKS

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

VOLUME V
BASIC AND APPLIED RESEARCH AND INNOVATION: THE POTENTIAL OF THE SOCIAL SCIENCES TO ADDRESS PRESSING SOCIAL PROBLEMS
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 5, May 2024, 148-156
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

DIGITAL TRANSFORMATION AND ORGANIZATIONAL LEARNING

Dobrin Dobrev

PhD student
Faculty of Philosophy
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
1504 Sofia Blvd. "Tsar Osvoboditel" 15

dobrin.dobrev@phls.uni-sofia.bg

Abstract:

The purpose of this article is to examine the relationship between digital transformation and organisational learning through a systematic literature review and qualitative research of interviews with leaders and experts. Digital transformation and the introduction of artificial intelligence (AI) are seen as key factors of efficiency, strategic planning and innovation in organisations. Organisational learning plays a central role in the successful implementation of digital technologies and in organisational development, outlining the need for comprehensive learning programmes and effective knowledge management systems. The method employed comprises a systematic review of research published between 2020 and 2024 and qualitative analysis of interviews with experts in the field. The analysis suggests that successful digital transformation is closely linked to strategic planning, a culture of innovation, and organisational agility. Key themes identified in the literature include increased efficiency, improved decision-making, continuous learning, knowledge management, and rapid adaptation to change. Empirical research indicates that leaders must cultivate a culture of innovation, invest in continuing education, and facilitate knowledge sharing to achieve successful AI integration. The findings offer valuable practical and theoretical insights for subsequent research and scholarly projects, as well as for organisations, underscoring the importance of strategic planning and organisational learning for optimally implementing digital transformation and the use of AI.

Keywords: digital transformation, artificial intelligence (AI), organisational learning, organisational development.

Въведение

В съвременната бизнес среда интеграцията на изкуствения интелект (ИИ) и дигиталната трансформация (ДТ) представлява ключов фактор за конкурентоспособността на организациите. Приложението на ИИ в бизнес процесите не само оптимизира оперативната ефективност, но и променя стратегическите подходи за управление на знанията и иновациите. Използването на ИИ за прогнозен анализ, автоматизация на клиентското обслужване и подобряване на вземането на решения трансформира начина, по който организациите взаимодействат с клиентите и адаптират своите стратегии.

Целта на настоящото изследване е да анализира взаимовръзката между ДТ и организационното учене, като се акцентира на значението на иновациите за адаптация и растеж. Статията ще разгледа теоретичните основи и емпиричните данни, свързани с интеграцията на ИИ и дигитализацията, с акцент върху необходимостта от създаване на култура на учене и иновации в организациите.

Дигиталната трансформация се дефинира като процес на внедряване на цифрови технологии, който променя бизнес моделите и организационните структури, ориентирани към клиента (Bloomberg, 2018). Този процес изисква систематично управление на промяната, включващо адаптация на организационната култура и развитие на нови компетенции. Организационното учене, от своя страна, представлява механизъм за създаване и разпространение на знания, който е критичен за успешната адаптация на организациите в динамичната бизнес среда (Senge, 1990). ИИ, с неговите способности за самообучение и анализ на данни, предоставя нови възможности за персонализирано и ефективно обучение на служителите (Abawajy, Garba, & Abdullah, 2023; Davenport & Ronanki, 2022).

Настоящото изследване се базира на систематичен преглед на съществуващата литература и емпиричен анализ, базиран на интервюта с лидери и експерти от различни индустрии в България. Чрез този подход статията разглежда конкретните предизвикателства и възможности, които ДТ и организационното учене предлагат, и ще предостави насоки за успешна интеграция на иновациите в стратегическото управление.

Изследователски въпрос: Настоящото изследване има за цел да отговори на въпроса: „Какви са основните фактори, които влияят върху успешното организационно учене в процеса на дигитална трансформация?“. Статията съдържа преглед и обобщение на актуалните теории и практики, които имат практическо приложение и значение за развитието на съвременните организации.

Теоретичен обзор

Мета-анализ на дигиталната трансформация и организационното учене

Изкуственият интелект (ИИ) значително променя функционирането и развитието на организациите. Настоящото изследване се базира на мета-анализ и качествено изследване за оценка на взаимовръзката на дигиталната трансформация и организационното учене. Основната цел е да се синтезират скорошни изследвания и да се разработи рамка, която организациите могат да използват за подобряване на представянето и растежа си чрез ИИ.

Технологиите, базирани на ИИ, са ключови двигатели на дигиталната трансформация в различни сектори. Предишни изследвания показват, че ИИ увеличава ефективността, подобрява вземането на решения и ангажираността на клиентите (Brynjolfsson & McAfee, 2021; Davenport & Ronanki, 2022). Приложенията на ИИ включват прогнозни анализи, машинно обучение, обработка на естествен език и роботизирана автоматизация на процесите (Manyika et al., 2020; Fountaine et al., 2020).

Организационното обучение е ключово за адаптацията към ИИ технологии. Скорошни проучвания показват, че непрекъснатото обучение и развитие са необходими за предаване на съответните умения на служителите (Euchner & Ganguly, 2021; Garvin et al., 2020). Системите за управление на знания и иновативната култура са основни за успешната интеграция на ИИ в организациите (Cross et al., 2022; Lee et al., 2021).

Мета-анализът включва преглед и анализ на 34 от над 50 изследвания, избрани заради тяхната значимост за ИИ, дигиталната трансформация и организационното учене. Източниците включват рецензирани статии и доклади , публикувани между 2020 и 2024 г. Качественият анализ на съдържанието идентифицира ключови теми и модели. Изследванията са кодирани въз основа на техните открития, свързани с ИИ, организационното учене и стратегия.

Таблица 1. Основни теми на дигиталната трансформация и организационното учене. *[Main topics in digital transformation and organizational learning]*.

Тема	Описание	Литература
Подобрена ефективност	ИИ оптимизира работните процеси и намалява разходите	Iansiti & Lakhani (2021); Bughin et al. (2020); Das & Yeo (2023); Reddy & Panda (2023)
Подобрено вземане на решения	ИИ предоставя детайлни анализи, базирани на големи бази данни, които подобряват стратегическите решения	Brynjolfsson & McAfee (2021); Kim & Shin (2023); Lee et al. (2022); Wang et al. (2021)
Непрекъснато учене	Организациите трябва да инвестират в програми за непрекъснато обучение	Euchner & Ganguly (2021); Garvin et al. (2020); Jackson & Marlow (2023); Zhu et al. (2024)
Управление на знанията	Ефективните системи за управление на знания са критични за използването на ИИ	Cross et al. (2022); Stoica et al. (2024); Chen & Li (2023); Das & Yeo (2023)
Култура на иновации	Лидерите трябва да насърчават култура, която стимулира иновациите	Heinze et al. (2021); Teece (2020); Bughin et al. (2020); Abawajy et al. (2023)
Гъвкавост и адаптивност (agility)	Организационната гъвкавост (agility) е от съществено значение за адаптиране към промените, водени от ИИ	Bennett & Lemoine (2020); Wang et al. (2021); Lee et al. (2021)
Управление на данни	Създаване на политики и процедури за ефективно управление на данни, осигуряване на качество и съответствие	Joshi & Das (2023); Zhu et al. (2024); Reddy & Panda (2023); Abawajy et al. (2023)
Управление на промяната	Прилагане на стратегии за управление на съпротивата и улесняване на плавни преходи по време на дигиталната трансформация	Kotter (2012); Johnson & Suskewicz (2016);Stoica et al. (2024); Awad & Ghaziri (2022)
Подобряване на клиентския опит	Използване на ИИ за персонализиране и подобряване на взаимодействията с клиенти, водещо до повишена удовлетвореност	Fountaine et al. (2020); DeLone & McLean (2022); Chen & Li (2023); Kim & Shin (2023)
Киберсигурност	Разглеждане на проблемите със сигурността, свързани с внедряването на ИИ, за защита срещу кибер заплахи	Abawajy et al. (2023); Chen & Huang (2024); Gupta & Agrawal (2023); Das & Yeo (2023)
Набиране на служители и развитие на способностите	Набиране на персонал и повишаване на квалификацията на служителите с умения, свързани с ИИ, за да отговорят на изискванията на дигиталната трансформация	Manyika et al. (2020); Lee et al. (2021); Jackson & Marlow (2023); Das & Yeo (2023)
Етични съображения	Разглеждане на етичните последици от ИИ технологиите, осигуряване на отговорна и справедлива употреба	Floridi et al. (2022); Kim & Shin (2023)
Иновации в бизнес модела	Адаптиране и иновации в бизнес моделите за използване на възможностите на ИИ и експлоатиране на нови възможности	Chesbrough (2020); Chesbrough & Rosenbloom (2002); Euchner & Ganguly (2021); Kim & Shin (2023)
Стратегически партньорства	Сътрудничество с външни партньори и доставчици за ускоряване на усилията за дигитална трансформация	Awad & Ghaziri (2022); Gulati et al. (2024); Leavy & Wilson (2023); Chen & Huang (2024)

Анализ и дискусия

Анализът показва, че успешната дигитална трансформация, водена от ИИ, зависи от стратегическото планиране и организационното учене. Основни фактори за успешната дигитална трансформация:

1. Стратегическо съгласуване: Инициативите за ИИ трябва да съответстват на организационните цели. Лидерите играят ключова роля в осигуряването на подкрепа на ИИ приложенията за стратегическите цели (Manyika et al., 2020; Fountaine et al., 2020).
2. Култура на иновации: Културата, която насърчава иновациите и непрекъснатото усъвършенстване, е жизненоважна. (Teece, 2020; Lee et al., 2021).
3. Ефективни обучителни програми: Програмите за обучение трябва да бъдат всеобхватни и с постоянно надграждане и развитие. Служителите трябва да бъдат оборудвани с необходимите умения за ефективна работа с ИИ технологии (Garvin et al., 2020; Cross et al., 2022).
4. Споделяне на знания: Споделянето на знания е критично за успешната интеграция на ИИ. Организациите трябва да създадат платформи за междуфункционално сътрудничество и обмен на знания (Euchner & Ganguly, 2021; Wang et al., 2021).
5. Гъвкавост (Agility): Гъвкавостта е от съществено значение за бързото адаптиране към нови технологии и пазарни условия (Bennett & Lemoine, 2020).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Методология и провеждане на изследването

Цел на изследването

Настоящото изследване има за цел да изследва влиянието на организационното учене върху успешната дигитална трансформация в различни организации. Основният въпрос, на който отговаря изследването, е: „Какви са ключовите фактори на организационното учене, които влияят на успешната дигитална трансформация в рамките на организации, внедряващи нови технологии като изкуствен интелект(AI) ?"

Извадка
Изследването е проведено чрез интервюта с 21 експерта, специализиращи в сферата на дигиталната трансформация и организационното учене. Участниците са избрани на база на техния професионален опит и роля в процесите на трансформация в техните организации. Изборът на експерти осигурява различни гледни точки, включително от компании в различни индустрии и с различни мащаби.

Процедура на събиране на данни
Данните са събрани посредством полу-структурирани интервюта, проведени в период от три месеца от март до май 2024. Интервютата са фокусирани върху опита на участниците във връзка с организационното учене, внедряване на нови технологии и тяхната роля в процесите на дигитализация.

Анализ на данните
За анализ на данните е използван качествен подход, базиран на тематичен анализ, чрез който са идентифицирани основните теми, свързани с организационното учене и успешната дигитална трансформация. Приложен е и мета-анализ, за да се изведат общите фактори и променливи, които влияят на успеха на дигиталната трансформация. Данните са кодирани и категоризирани по теми, свързани с ключовите аспекти на организационното учене, включително споделянето на знания, координацията между отделите, адаптивност и способността за интеграция на нови технологии.

Въпроси в интервютата:

1)Каква роля играе организационното учене във вашата организация при внедряването на нови технологии?

2) Какви конкретни стратегии за споделяне на знания прилагате във вашата организация, за да улесните дигиталната трансформация?

3) Как организационната структура във вашата компания влияе върху успеха на дигиталната трансформация?

4) Как измервате успеха на организационното учене по време на процеса на внедряване на нови технологии?

5) Кои са най-големите предизвикателства, с които се сблъсквате, когато се опитвате да съчетаете организационното учене и дигиталната трансформация?

Обработка и анализ на данните
Интервютата бяха записвани, транскрибирани и обработвани с помощта на софтуер за качествен анализ на данни (NVivo). Тематичният анализ беше приложен за идентифициране на повтарящи се теми и модели в отговорите на експертите. Данните бяха допълнително анализирани за извличане на специфични

примери, които да илюстрират връзките между организационното учене и успеха на дигиталната трансформация.

Резултати, анализ и дискусия

Синтактичният анализ по ключови думи и качественият анализ на съдържанието разкриват ключови тенденции и стратегически насоки в контекста на дигиталната трансформация (ДТ) и изкуствения интелект (ИИ) – Таблица 2.

Резултатите от синтактичния анализ по ключови думи показват, че основните теми, свързани с дигиталната трансформация и ИИ, включват:

- Дигитална трансформация и технологии: Термини като "ИИ", "технологии" и "интелект" показват силен акцент върху технологичните иновации и ролята на ИИ в тези процеси.
- Организационно развитие и учене: Ключовите думи "процес", "промяна" и "развитие" подчертават необходимостта от адаптация и усъвършенстване на организационните процеси. "Учене" и "обучение" отразяват важността на развитието на уменията в контекста на ИИ.
- Клиенти, продукти и услуги: Термини като "клиент", "продукт" и "употреба" показват ориентация към клиента и необходимостта от персонализиране на продукти и услуги, за да се подобри клиентският опит.

Таблица 2. Синтактичен анализ по ключови думи, разделени по теми. *[Syntactic analysis by keywords divided by topics]*.

Тема	Ключови думи
Дигитална трансформация, ИИ и технологии	ИИ (44); технологии (26);интелект (21); изкуствен (20); данни (17); дигитален (11); генеративен ИИ (9); свързани (5); онлайн (5);
Организационно развитие, учене и функциониране	процес (16); промяна (11); развитие (9); подобряване (8); ефективност (8); потенциал (8); информация (8);финансови (7); учене (7); обучение (6); изпълнение (5); скорост (5); план (5); хора (6); операции (6);
Клиенти, продукти и услуги	клиент (21); продукт (18); употреба (16);време (12); бизнес(9); качество (6); производителност (6); персонализирани (7); оферти (6)

Качественият анализ на съдържанието, представен в Таблица 3 разкрива как ИИ и ДТ влияят на различни индустрии.

Качественият анализ на интервютата с 21 експерта от различни индустрии разкрива как организационното учене, в контекста на дигиталната трансформация (ДТ) и изкуствения интелект (ИИ), играе критична роля за успешната адаптация и интеграция на новите технологии. Основните теми, идентифицирани в анализа, са следните:

Основни фактори за успешна ДТ, идентифицирани в анализа:

1. Адаптиране на културата на иновации и непрекъснато учене

В интервютата с експертите ясно изпъква необходимостта от промяна в организационната култура, за да се насърчи непрекъснато учене и експериментиране. Например, в автомобилната индустрия иновациите не се разглеждат само като технологични решения, но и като промяна в нагласите и методите на работа на служителите. Един от интервюираните експерти отбеляза: "Автомобилната индустрия преминава през основна трансформация, която изисква от нас да не само усвояваме нови технологии, но и да сме готови да променим начините, по които мислим и работим."

2. Програми за обучение и развитие

Всички експерти подчертаха важността на инвестициите в обучителни програми, които осигуряват на служителите необходимите умения за работа с новите технологии. Например, в банковата индустрия програмите за обучение, свързани с ИИ, се използват не само за технически знания, но и за развитие на уменията за управление на технологичните рискове и поддържане на клиентското доверие. Един от експертите сподели: "Успешното въвеждане на ИИ в банките зависи от това доколко добре са подготвени служителите. Без подходящо обучение, технологиите не могат да доведат до желаните резултати."

3. Споделяне на знания и координация

Експертите също така наблегнаха на важността на вътрешното споделяне на знания и координацията между отделите. Например, в търговията използването на ИИ за персонализиране на продуктите и подобряване на клиентските преживявания се основава на добра комуникация между отделите по маркетинг, продажби и информационни технологии. Един от експертите заяви: "Ако липсва отлична координация между екипите, дори най-иновативните технологии не могат да бъдат ефективни."

4. Персонализирано обучение и развитие

В сферата на образованието интервюираните посочиха значимия потенциал на ИИ за създаване на персонализирани учебни програми, които отговарят на индивидуалните нужди на учащите. Един експерт от образователния сектор подчерта: "ИИ ни дава възможност да приспособим учебния процес към специфичните нужди на всеки ученик, което води до по-добри резултати."

5. Съответствие с организационните цели и ценности

Експертите от различни индустрии наблегнаха на необходимостта от съгласуване на инициативите за организационно учене и внедряване на ИИ с дългосрочните стратегически цели на организацията. Един експерт от сферата на финансите сподели: "Интеграцията на ИИ е успешна само ако тя допринася за постигането на нашите основни цели - подобряване на ефективността и увеличаване на клиентската стойност."

Таблица 3. Качествен анализ на съдържанието с фокус върху ДТ, ИИ и организационното учене. [Qualitative content analysis focusing on DT, AI and organizational learning].

Роля на ИИ и ДТ в Организацията	**Фокус върху Организационното учене**
Практично приложение на изкуствения интелект в контрола на качеството и предотвратяването на проблеми в автомобилната индустрия.	Адаптиране на културата на иновациите и непрекъснатото учене, за да се адаптират към промените, доведени от изкуствения интелект в автомобилната индустрия.
Стратегия „Първо изкуствен интелект“ в банковите технологии за повишаване на ефективността и клиентските преживявания.	Създаване на култура на иновациите и непрекъснатото учене, за да се адаптират към промените, доведени от изкуствения интелект в банковите технологии.
Интеграция на изкуствения интелект за управление на риска, подобряване на обслужването на клиенти и повишаване на продуктивността във финансовите услуги.	Осигуряване на програми за обучение и инициативи за споделяне на знания, за да се сдобият служителите с умения и познания за изкуствения интелект.
Използване на изкуствения интелект за персонализиране на продуктите и подобряване на клиентските преживявания в търговията.	Подчертаване на споделянето на знания и иновациите, за да се използва потенциала на изкуствения интелект за растеж на бизнеса.
Използване на изкуствения интелект в комуникацията с клиенти, инвестиционните процеси и управлението на съответствието в различни индустрии.	Прилагане на персонализирана комуникация с клиентите и управление на риска чрез решения, базирани на изкуствения интелект, подкрепени от непрекъснато учене.
Водене на интеграция на изкуствения интелект в продуктите и вътрешните процеси за персонализирани предложения в информационните технологии.	Фокусиране върху споделянето на знания и отговорното използване на изкуствения интелект, като се осигурява съответствие с ценностите и целите на организацията.
Превръщане на обучението с изкуствен интелект в персонализирани преживявания за учене и обучение в образованието.	Създаване на иновационни и персонализирани преживявания за учене чрез интегрирането на изкуствения интелект, като се осигурява съответствие с ценностите и целите на организацията.

Качественият анализ ясно показва, че организационното учене е важен фактор за успешната дигитална трансформация. Организациите трябва да насърчават култура на иновации и непрекъснато учене, да инвестират в обучение и развитие, и да осигуряват платформи за ефективно споделяне на знания. Тези стратегии не само улесняват интеграцията на ИИ, но и подобряват общата ефективност и конкурентоспособност на организацията в дигиталната ера.

Заключение

Настоящото изследване подчертава критичната роля на дигиталната трансформация (ДТ) и интеграцията на изкуствения интелект (ИИ) в контекста на организационното учене и иновациите. Чрез мета-анализ на литературните източници и проведени интервюта с 21 експерти от различни индустрии, се открояват основните предизвикателства и възможности пред организациите в този процес.

Ключовите изводи от изследването показват, че успешната дигитална трансформация изисква не само адаптиране на културата на иновации, но и активно насърчаване на експериментирането и подкрепа на новаторски идеи. Важността на инвестициите в програми за обучение и развитие е ключова; те са от съществено значение за развиването на умения и компетенции сред служителите, необходими за ефективното използване на новите технологии. Споделянето на знания и координацията между отделите се оказват основополагаещи фактори за успешната интеграция на ИИ и ДТ. Интервютата с експертите потвърдиха, че организации, които създават платформи за обмен на знания и насърчават вътрешната комуникация, постигат по-добри резултати в адаптацията към новите технологии. Персонализираното обучение, базирано на ИИ, също играе важна роля, като осигурява адаптация към индивидуалните нужди на служителите и подобрява качеството на обучението. Всички тези инициативи трябва да са в съответствие с общите стратегически цели на организацията.

Това изследване предлага практически рамки и насоки, които могат да бъдат използвани от организациите за насърчаване на иновациите и устойчиво развитие в дигиталната ера. Чрез прилагане на препоръчаните стратегии, организациите могат да постигнат не само технологична интеграция, но и цялостно подобрение на работната среда и организационната култура. Необходими са допълнителни и мащабни изследвания, съчетаващи количествени и качествени в конкретни области и организации за повече фокус, конкретика, създаване на методологии и стратегии за организационно учене и развитие с цел успешната ДТ и внедряване на ИИ.

Литература/ References

Abawajy, J., Garba, A., & Abdullah, M. (2023). Cybersecurity in the age of AI. Journal of Information Security, 12(2), 102-118.

Awad, E. M., & Ghaziri, H. M. (2022). Knowledge management. Pearson.

Bennett, N., & Lemoine, G. J. (2020). What VUCA really means for you. Harvard Business Review.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2021). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. W.W. Norton & Company.

Bughin, J., Hazan, E., Ramaswamy, S., Chui, M., Allas, T., Dahlström, P. & Trench, M. (2020). Artificial intelligence: The next digital frontier? McKinsey Global Institute.

Chen, Q., & Huang, L. (2024). AI-driven innovation in IT services. Journal of Information Technology, 19(3), 210-226.

Chen, Q., & Li, Z. (2023). The role of AI in enhancing customer experience. Customer Relationship Management Journal, 14(1), 56-72.

Chesbrough, H. W. (2020). Open innovation results: Going beyond the hype and getting down to business. Oxford University Press.

Chesbrough, H. W., & Rosenbloom, R. S. (2002). The role of the business model in capturing value from innovation: Evidence from Xerox Corporation's technology spin-off companies. Industrial and Corporate Change, 11(3), 529-555.

Cross, R., Parise, S., & Weiss, L. M. (2022). The role of networks in organizational learning. Academy of Management Review, 27(2), 310-329.

Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2022). Artificial intelligence for the real world. Harvard Business Review, 96(1), 108-116.

DeLone, W. H., & McLean, E. R. (2022). Information systems success measurement. Foundations and Trends® in Information Systems, 2(1), 1-116.

Euchner, J., & Ganguly, A. (2021). Business model innovation in practice. Research-Technology Management, 64(2), 33-41.

Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., ... & Vayena, E. (2022). AI4People—an ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. Minds and Machines, 28(4), 689-707.

Fountaine, T., McCarthy, B., & Saleh, T. (2020). Building the AI-powered organization. Harvard Business Review, 98(4), 62-73.

Garvin, D. A., Edmondson, A. C., & Gino, F. (2020). Is yours a learning organization? Harvard Business Review, 86(3), 109-116.

Gupta, A., & Agrawal, A. (2023). AI in finance: A review. Financial Innovation, 9(1), 10-23.

Heinze, A., Griffiths, M., Fenton, A., & Fletcher, G. (2021). Knowledge acquisition and learning in UK universities: The role of communities of practice. Journal of Further and Higher Education, 45(7), 909-925.

Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (2021). Competing in the age of AI: Strategy and leadership when algorithms and networks run the world. Harvard Business Review Press.

Jackson, D., & Marlow, N. (2023). Continuous learning in the age of AI. Learning and Development Journal, 14(2), 34-48.
Johnson, S. K., & Suskewicz, J. (2016). The innovator's imperative: Rapid technology adoption. MIT Sloan Management Review, 57(3), 13-15.
Joshi, K., & Das, A. (2023). Data governance in the era of big data and AI. Journal of Data Management, 19(2), 112-127.
Kim, J., & Shin, D. (2023). AI ethics: The role of regulations and social norms. Ethics in Information Technology, 25(1), 35-51.
Kotter, J. P. (2012). Leading change. Harvard Business Review Press.
Lee, J., Park, S., & Yoo, S. (2021). The effects of organizational learning on strategic agility. Journal of Business Research, 129, 437-447.
Lee, S., Lee, J., & Lee, J. (2022). Strategic management of AI and its impacts on organizational performance. Journal of Strategic Management, 12(3), 75-92.
Leavy, B., & Wilson, D. (2023). Strategic partnerships in the age of digital transformation. Strategic Direction, 39(2), 5-7.
Manyika, J., Silberg, J., & Presten, B. (2020). What do we do about the biases in AI? Harvard Business Review, 99(6), 88-96.
Reddy, K., & Panda, S. (2023). AI in retail: Enhancing customer experience through personalization. Retail Management Review, 22(1), 23-39.
Senge, P. M. (1990). The fifth discipline: The art and practice of the learning organization. Doubleday/Currency.
Stoica, M., Ghilic-Micu, B., & Mircea, M. (2024). Change management in digital transformation. Journal of Change Management, 14(1), 15-31.
Teece, D. J. (2020). Dynamic capabilities and entrepreneurial management in large organizations: Toward a theory of the (entrepreneurial) firm. European Economic Review, 86, 202-216.
Wang, C., & Ahmed, P. K. (2021). Dynamic capabilities: A review and research agenda. International Journal of Management Reviews, 23(2), 184-204.
Zhu, Y., Zhang, Z., & Chen, H. (2024). AI-enhanced learning and development programs in organizations. Journal of Organizational Behavior, 45(1), 10-25.